

Szegedi Tudományegyetem
Természettudományi és Informatikai Kar
Földtudományok Doktori Iskola
Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

**A FILOZÓFIAI ÉS A GEOTUDOMÁNYI TÉRSZEMLELET
ÖSSZEHASONLÍTÁSA ÉS MÓDSZEREINEK
TERÜLETFEJLESZTÉSI ALKALMAZÁSA SZABADKA
PÉLDÁJÁN**

Doktori (PhD) értekezés

Márkovity Plesztovits Anna,

Témavezető:

Dr. Mészáros Rezső akadémikus, egyetemi tanár

**Szeged
2010.**

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS	4
2. MÓDSZERTAN	13
2.1. A vizsgálat keretei	13
2.1.1. A tér elemzése	16
2.1.2. A társadalom elemzése	17
2.1.3. A szabadkai Városháza elemzése	19
2.2. A Feng Shui szemlélet és módszerek rövid ismertetése	21
3. ELEMZÉS	33
3.1. A térjellemzők elemzése	33
3.1.1. Hely, forma - városformáló energiák	37
3.1.2. Koncentrációs pont – a hely alapkaraktere	39
3.1.3. Térstruktúraformáló folyamatok	37
<i>3.1.3.1. Tekintélyelvűség és anyagelvűség térben és időben</i>	40
<i>3.1.3.2. Befelé orientáltság – autarchia</i>	45
<i>3.1.3.3. A térjelleg teljes kiformalódása – konzervativizmus</i>	53
3.1.4. A térstruktúra változásneutralizáló mechanizmusa	57
3.2. A társadalmi jelenségek és formák elemzése	63
3.2.1. A helyi társadalom alapkaraktere	63
3.2.2. Az alapminták társadalmi megjelenési formái - Társadalomformáló folyamatok	65
3.2.2.1. Térpercepció a társadalmi mozgásokban	65
A. A lakosságkoncentráció változásai térben és időben	65
B. A lakosság mobilitása és foglalkoztatási struktúrája	71
3.2.2.2. Térpercepció a társadalmi akciókban	76
A. Társadalmi és térbeli intervenciók	76
B. Elképzelések és megvalósulásuk –szellem és anyag viszonya	80

3.3. A szabadkai városháza elemzése.....	88
3.3.1. A városháza tér- és társadalomtükörző minősége.....	88
3.3.2. Helyzet és orientáció.....	89
3.3.2.1. Anyagközpontúság, befelé orientáltság.....	89
3.3.2.2. Irányultság – tekintélyelvűség és autarchia.....	92
3.3.3. Polarítások, tömegek és formák.....	94
3.3.3.1. Polarítások – anyagelvűség, elzárkózás.....	94
3.3.3.2. Tömegek és formák.....	96
3.3.4. Forma és áramlás – struktúra.....	100
4. ÖSSZEFOGLALÓ ÉRTÉKELÉS.....	104
IRODALOMJEGYZÉK.....	109
ÖSSZEFOGLALÁS.....	117
SUMMARY.....	124
FÜGGELÉKEK.....	131
I. A FENG SHUI A NYUGATI VILÁGBAN	
II. TÉRBELI ÉS ETNIKAI VÁLASZTÓVONALAK	
III. LEHETNE MÁSMILYEN A SZABADKAI VÁROSHÁZA?	

Bevezetés

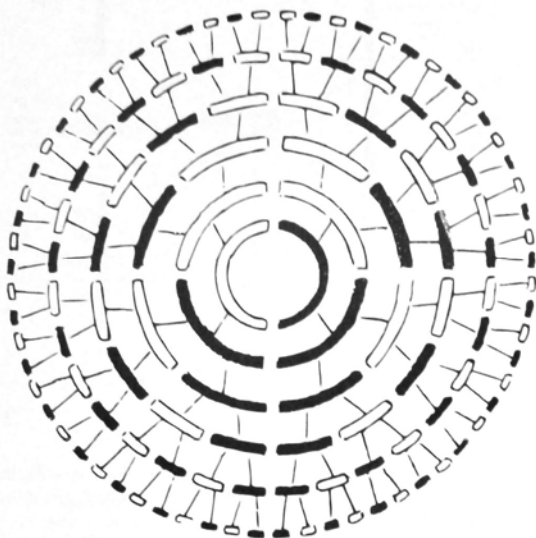
A témaválasztás szokatlan, mondhatni rendhagyó volta némi magyarázatot igényel. A köztudatban lakberendezési mágiaként jelenlevő Feng Shui mögött álló filozófia térbeli összefüggésrendszerének földrajzi alkalmazhatóság szempontú vizsgálatáig ugyanis nem a földrajztudomány elméleti, gyakorlati és módszertani kérdései, hanem a Feng Shui alkalmazásának tízéves gyakorlatára és elméletének folyamatos kutatása felől vezetett az út. E gyakorlat az individuális terek, az egyén-tér-idő interakciók értékelésétől, értelmezésétől és behangolásától a tér szimbolikus, strukturális és funkcionális aspektusainak egyéni és csoportos szerveződésre, értékrendre és működésre gyakorolt jelentős hatásának felismerésén keresztül az egyre nagyobb csoportok működési és szerveződési helyszíneinek értékelése felé fejlődött. Az elemzett helyszínek közül az egyik legösszetettebb a szabadkai Városháza volt, melynek Feng Shui elemzése során számos olyan strukturális, funkcionális és szimbolikus térbeli jellemző jelent meg, amelyek nagyon markánsan jellemezték az önkormányzat szerveződését, működésmódját, belviszonyait és döntéshozását. Ezek a térben megjelenő karaktervonások számomra is meglepő módon nagymértékben emlékeztettek a város társadalmának térpercepcióban, értékítéletekben, döntésekben, megvalósításokban, lokális előítéletekben és közhelyekben megjelenő szerveződésmintáival. Egyúttal szembetűnt, hogy az ezeket a karaktervonásokat tükröző társadalmi jelenségek egy része tartósan jelen valónak, mások időszakonként ismétlődőnek látszanak a város történetében. Az eredeti kutatási téma így a szabadkai Városháza térszerkezetének a város terére és társadalmára gyakorolt hatása lett volna. A város térbeli és társadalmi változásainak kutatása során azonban egyre határozottabban rajzolódott ki egy olyan ismétlődő, geometriainak tekinthető mintázat, amelynek maga a vizsgált épület inkább a végpontjaként, mint eredetpontjaként jelent meg, ami arra mutat, hogy nem a Városháza térszerkezete vetül ki a hely társadalomszerveződésére, hanem épp fordítva, a hely társadalmának a környezet által (is) befolyásolt értékrendje és szerveződésmintái látszanak materializálódni az épületben. A kutatás fókusza ennek következtében az épület hatásainak vizsgálatától a hely, mint komplex, fizikai és absztrakt térsíkokon és ezek együtt- és egymásrahatásaiban működő térbeli természeti-társadalmi rendszer szerveződési elveinek vizsgálatára és értelmezésére helyeződött át.

A Feng Shui mai, többnyire lakberendezési és esetenként építészeti térrendezési gyakorlatát figyelembe véve nehezen elképzelhető, hogy ezek az elvek egy olyan komplex jelenségre is alkalmazhatók, mint a földrajzi értelemben vett hely. Mai nyugati alkalmazási formáitól eltekintve azonban a Feng Shui eredete és hagyománya szerint tulajdonképpen a földrajztudomány

megfelelője, mint a tér-társadalom interakciókat megfigyelő, értékelő, értelmező és prognosztizáló tudomány a kínai történelem során a stratégiai tervezésben, az államigazgatásban és a területfejlesztésben (illetve abban, amit ma ennek neveznénk) játszott nagy szerepet. A Feng Shui módszerei, szabályai és terminológiája, a komplex nem-lineáris intra- és interdimenzionális összefüggéseket, értékeket és jelenségeket szimbólumokba és a szimbólumok viszonyainak jelentés-geometriájába sűrítő logikája a nyugati tudomány szempontjából talán „mágikusnak” is tűnhet, de a terminológiai furcsaságokon túllépve a több nyugati tudományban teret hódító komplexitáselmélet logikája ismerhető fel, amelyet „a kultúrföldrajz széleskörűen elfogadott mint analógiai és metaforikus eszközt: a „kulturális fordulat” kiemelte a különbségek, a függőségek és a kontextus jelentőségét, Ezáltal a matematikai komplexitáselméletből vett elképzelések, modellek és fogalmak a tér és társadalom kutatásában hasznos metaforákban gazdag nyelvezettel szolgál. Az emberföldrajzon belül a komplexitáselmélet ilyen jellegű alkalmazásai sokkal gyakoribbak, mint a matematikai alkalmazások. Jól példázza ezt Urry „globális komplexitás-vizsgálata” (Urry, 2003), amelyben a komplexitáson keresztül kapcsolja össze a lokális és globális dimenziókat, általa magyarázza a globális „rend” megjelenését a regionális „rendetlenségből”, a visszacsatolások jelentőségét és a régiók globális társadalomba kapcsolódásának mintafüggőségét (path dependence), valamint ezen keresztül ellenőrzi a társadalomelméletek szerkesztésének módját.” (R.J. Johnston, D. Gregory, G. Pratt, M. Watts, ed., 2000., p 106.). A Feng Shui háttérében álló hagyományos kínai filozófia egyébként közvetetten a

matematikai komplexitáselméletbe is beépült, lévén, hogy Leibniz-ot a bináris rendszer megalkotására a XI. századi kínai matematikus, Shao Yung minden dolgok keletkezésének bemutató ábrája inspirálta. Az ábrán az ellentett pólusok differenciálódásán és rétegződésén keresztül és a rétegeken át leírt út mintájától függően rajzolódnak ki a különböző dolgok metaforái vagy szimbólumai, amelyeket a Feng Shui a tér és társadalom meghatározott helyen létrejövő és a helyet alkotó együttesére vonatkoztatva interpretál a jelenségcsoportok és folyamatkarakter-csoportok lényegazonosságának filozófia és hagyomány meghatározta keretein belül. Ez úton a hely teljessége:

tér és társadalom, objektum és áramlás, állapot és folyamat, külső és belső viszonyok, vagyis az összetett rendszer minden alrendszere, síkja eleme, kapcsolata és hatása egy azonos

Shao Yung : minden dolgok keletkezésének ábrája

szövegkörnyezetre vezethető le, miáltal ezek inter- és intradimenzionális hatásainak szemiotikai jelentései és viszonyai elemezhetővé és interpretálhatóvá válnak. Az interpretációk analógiás kapcsolódási rendszere lehetővé teszi a visszacsatolások, a hely jellemző viszonyainak módosítását célzó intervenciók széles térbeli és társadalmi skálán való modellezését.

A vizsgálat tárgya, a földrajzi értelemben vett és komplex felfogásban értelmezett hely az alapvető közös vonás földrajz és Feng Shui között. A vizsgálat tárgyának megközelítési módjában is mutatkoznak hasonlóságok, különösen az utóbbi két évtizedben, melyek során a globalizációs folyamatok ideológiája által leértékelt hely társadalmi–térbeli realitása és jelentősége nemhogy csökkent volna, hanem inkább egyre több figyelmet követel úgy a földrajzban, mint más társadalomtudományi diszciplínákban, épp a globalizálódó gazdaság és társadalom folyamataiban és jelenségeiben újratermelődő egyenlőtlenségek és aszimmetriák vizsgálata és magyarázata révén, melyekben egyre nagyobb szerepet játszanak a nem mérhető, „megfoghatatlan” (intangible) helyhez, helyi jellegzetességekhez köthető, hatások és együttthatások (B. Dettori, E. Marrocu, R. Paci, 2009.; B.R. Smith, C.E. Stevens 2009; T. Zick, 2005.).

A társadalomföldrajz és ezen belül a kulturföldrajz területéhez kötődik a legtöbb ilyen megközelítés. A kortárs irányzatok különböző aspektusokból tárgyalják a hely fogalmát és jelentőségét. Egyik ilyen, az emberföldrajzhoz (Yi-Fu Tuan és mások) visszavezethető szempont a helyet az identitás kollektív-kulturális és egyéni-tapasztalati jelentéshordozó érzékelési keretként közelíti meg és ebből kiindulva a hely reprezentációin keresztül (irodalom, tájfestészet stb.) vizsgálja a hely bennfoglalt kulturális jelentéstartalmait (D. Cosgrove és mások). A hely érzékelésközpontú szemléletéből kiindulva egy másik áramlat (T. Cresswell és mások) a helyet, a hely térviszonyait, a térbeli elrendeződéseket diktáló társadalmi és kulturális szabályok rend/rendetlenség, illetve a helyes/helytelen viszonylatainak kifejezőjeként kezeli, mint az „odatartozás”, illetve „nem-odatartozás” végső soron identitás-szemponthú meghatározóit.

Alapjában véve a tér érzékeléséből indul ki Edward Soja posztmodern tér- és helyfelfogása is, amelyben a tér a társadalom által konstruált (érezelt, értelmezett és megélt) entitás. Ennek az alapján a térbeliség három rétegét különbözteti meg. Az érezelt tér (Firstspace, Perceived space) a konkrét, felmérhető és térképezhető térbeli formákat tartalmazza, de ugyanakkor ezeknek az emberi aktivitás közegében, eredményeiben, a magatartásban és a tapasztalatban tartalmazott társadalmi konstrukcióját és a társadalmi gyakorlat általuk alakított komplex térbeli szerveződését is magába foglalja. Az értelmezett tér (Secondspace, Conceived space) a mentális, kognitív formák térkonstrukciója, az intellektuálisan „kitalált” jelek és szimbólumok tere, amelyben a hatalmi

viszonyok és az ideológiai reprezentációk találhatók. A megélt tér (Thirdspace, Lived space) a valós társadalmi és térbeli gyakorlat, a reális történések tere, amely a fizikai teret objektumainak szimbolikus felhasználásával írja felül, és a nonverbális szimbólumok és jelek rendszerén át fejeződik ki. Soja szerint ez a Thirdspace tartalmazza az érzékelt tér és az érzékelt tér anyagi és mentális tereit, de kiterjedésében, tartalmában és jelentésében sokkal tágabb ezek összegénél. Ez a tér egyszerre reális, imagináris, sőt több is ennél. (E. Soja, 1996. in: M. Arentsen, R. Stam, R. Thuijs, 2005.)

A hely más szempontú, a nonreprezentációs elméletre épülő komplex megközelítésének kísérlete (N.J. Thrift, K. Hetherington) a helyet mint immanenciafolyamatot látja, mint a földrajzilag társuló, a helyet ontológiailag együtt-alkotó elemek és viszonyok folytonosan „már történő” együttesét. Ez a szemlélet szerint a kultúrgeográfiai vizsgálatoknak túl kellene lépniük a reprezentáció vagy az emberi szubjektumon keresztül történő interpretáció elméleti taglalásán és a gyakorlatra összpontosítaniuk, arra, hogy az emberi és nem-emberi tényezők mit „tesznek”, és hogy a valós jelenségek és folyamatok újratermelése és változása milyen módon befolyásolja a jelentést és ezáltal az interpretáció keletkezését és fennmaradását. Thrift szerint az „elméletközpontú vizsgálatok” egyediségre érzéketlen volta kerülhető meg a figyelem valós, individuális jelenségekre és történésekre való irányítása által (R.J. Johnston, D. Gregory, G. Pratt, M. Watts, ed., 2000).

A globális folyamatok nyomán létrejövő, vagy inkább újratermelődő egyenlőtlenségek okainak kutatása egyre komplexebb megközelítések igényét vetette fel a modern gazdaságföldrajzban is, amely mint a globális folyamatok lokális megjelenési formáit, térbeli kötődéseinek lehetőségeit meghatározó entitást vizsgálja a helyet. A kilencvenes évek során a gazdaságföldrajzban is jelentkező „kulturális fordulat” nyomán a gazdaság és kultúra közötti határ nem csak nehezen kivehetővé vált, hanem teljesen eltűnt. A gazdaságot már nem önmagában létező objektivitásként, hanem a kultúra érzékeny, több formában megjelenni képes termékeként kezeli (R.J. Johnston, D. Gregory, G. Pratt, M. Watts, ed., 2000). Ebben a felfogásban a gazdaság térbeliségének vizsgálata immár nem csupán a kvantitatívan megközelíthető aspektusokra szorítkozik. *„Az újabb gazdaságföldrajzi elméleti és empirikus kutatásokban egy „relációs fordulat”-nak (relational turn) nevezhető változás érzékelhető, amely elsősorban arra összpontosít, hogy a gazdasági szereplők társadalmi-gazdasági viszonyai hogyan fonódnak össze a gazdasági változás folyamataival különböző földrajzi léptékekben.”* (Yeung, H. W.-c., 2005.) A viszonyok geometriája egy olyan „erő” vagy „hatalom” (újra)termelődésének módozatait, okait és szabályait vizsgálja, amely a gazdaság szereplőihöz, hálózatokhoz, hierarchiákhoz vagy társadalmi struktúrákhoz nem köthető, hanem az

ezek között létesülő és folyamatosan átalakuló horizontális és vertikális hatalmi viszonyok hálóján keresztül manifesztálódik és áramlik, miközben különböző helyeken különböző formákat, fejlődési modelleket és szinteket eredményez az „útjába kerülő” helyi vagy regionális *relational assets*-től (viszonyelőnyök? viszonylagos előnyök?) függően. Így a gazdasági fejlődés területi különbségeit olyan nem-gazdasági tényezők határozzák meg, mint a helyi szabályok, reflexív tudás, konvenciók, kontextusok, értékrendek és hasonlók. Ezek befolyásolják a folyamatok és viszonyok helyhez kötődését (groundedness) és beágyazódását vagy befogadását (embeddedness).

Mindezeket túl újra (legalábbis részben) aktualizálódni tűnik Hägerstrand időföldrajzi koncepciója, bár nem a kimondottan a földrajz, inkább a menedzsment területén, ahol a tér-idő kezelésének költségvetési logikája és a cselekvési korlátok fogalma a kapcsolatépítés vizsgálatához és a beépülés (embeddedness) gazdasági-szervezési-társadalmi eredményeinek modellezéséhez nyújt segítséget (B.R. Smith, C.E. Stevens, 2009.).

A Feng Shui, a nyugati bipoláris és ezért megkülönböztető paradigmától eltérően, a ciklikus és ebből kifolyólag egységesítő paradigma alapján szerveződik, a nyugati filozófiában és ebből eredően a nyugati tudományban jelentkező, a lét és tudat pólusai közötti feszültségre, illetve a materializmus és idealizmus közötti áthághatatlan különbségekre is érzéketlen. Ennek értelmében a lét és a tudat ugyanazon az összetett rendszeren **belül** értelmezhető a rendszer statikai illetve dinamikai aspektusaiként, miközben a dolgokban és jelenségekben lét és tudat, illetve statika és dinamika különböző arányokban van jelen. A cirkuláris paradigma nem tartalmazza a végpontok feltételezését és ezért nem különbözteti meg élesen a nyugati tudomány „tudathoz” vagy „léthez” sorolható immanens kategóriáit (metafizika-fizika, ember-környezet, tér-hely, stb.). Ebből következően filozófiájában és térszemléletében a hely fent említett megközelítési módjai úgymond egyszerre vannak jelen: a teret és társadalmat elemeire bontja, az elemeket szimbolikus értékeik alapján (dimenzió- és síkfüggetlenül) interpretálja, de interpretálja az elemek viszonyait is, az elrendezésekből vezeti le az adott hely rend/rendetlen, illetve a helyes/helytelen viszonylatait. Mivel ebben a megközelítésben minden tér egyben helyként is értelmezhető, és fordítva, a szimbólumok egyaránt vonatkoznak az érzékelt térre és az érzékelt tér anyagi és mentális tereire, valamint ezek interakciójára, talán elmondható róla, hogy tulajdonképpen Soja helyben létező „Thirdspace”-ét elemzi nonreprezentációs megközelítésben. Ennek ellenére a valós jelenségek szimbólumokhoz kötése nem tekinthető valódi posztmodern eljárásnak, lévén, hogy nem az egyéni, hanem az évezredekben át akkumulálódott és integrálódott individuális megfigyelésekből és értelmezésekből kialakult abszolút (emberi) érvényű filozófiai elvek alapján történik, a valós elemek látszólagos dekonstrukciója valójában absztrakció, vagyis a Feng Shui a totalitásra, a teljes

megismerésre törekszik, hiányán van a posztmodern individuális határozatlanságnak, a megismerés *á priori* fragmentáris volta feltételezésének. A gazdaságföldrajz relációs fordulatának gazdasági szereplőkhöz, hálózatokhoz, társadalmi struktúrákhoz, hierarchiákhoz és hálózatokhoz nem kötődő, csak áramlásában létező „erő” (power) fogalma és feltételezett viselkedése nagyban emlékeztet a Qi fogalmára és a Qi/forma viszony leírására és működésére, (egyelőre) ez utóbbiak kozmogóniai dimenziói nélkül.

Ugyanakkor a Feng Shui absztraháló eljárása, amely nem tesz különbséget a lét elemei, sőt. a lét és tudat elemeinek értékei és prioritásai között sem, a környezeti determinizmus, sőt a mágikus gondolkodás vádjának teszi ki a Feng Shui filozófiáját¹, amely látszólag a fizikai környezet hatásait az emberi ágens hatásai elé helyezi. Ez azonban véleményem szerint nem tekinthető valódi környezeti determinizmusnak, mivel a filozófiai rendszer nem az ember-környezet, anyag-szellem egymást kizáró dualitásában gondolkodik, hanem az embert és környezetét integráló komplex rendszerben, amelyben dinamikus és statikus jelenségek léteznek és hatnak egymásra. Ennek a rendszernek az időskáláján a fizikai környezet elemei a statikus, tartós, hosszan ható és csak lassan változó elemek², az ember pedig, mint fizikai, társadalmi, intellektuális, érzelmi és szellemi lény, más gyorsan változó jelenségekkel együtt, a mozgó, gyorsan változó elem, amelyre ezért a nem-, vagy csak lassan változó fizikai keret kihat. Ezért bármilyen elemzés a statikus keret feltérképezése felől a dinamikus elem ezen kereteken belüli és a kerethez viszonyított akcióinak vizsgálata felé mutat. Alapvetően az említett emberföldrajzi koncepciók sem vitatják, hogy a fizikai környezet kihat a termelés módokra, térhasználatra, életmódokra és ezen keresztül a társadalom szerveződésére, általa pedig a viselkedésmintákra, értékrendekre és így tovább, csak ezeknek az összetett hatásoknak a szintetikus kvalifikációja tűnik a nyugati paradigma szemszögéből kissé sarkosnak.

Azonban a Feng Shui alkalmazott filozófiájának illetve filozófiai rendszerének beillesztése a földrajztudomány elméleti keretébe, vagy részletes összehasonlítása egyes földrajzi kutatási területekkel, iskolákkal, elméletekkel a dolgozat keretében terjedelmi megkötöttségek miatt nem lehetséges, másrészt a kutatás gyakorlati iránya nem is indokol ilyen jellegű bővebb filozófiai és kultúrtörténeti magyarázatot és a keleti és nyugati tudományos-világszemléleti paradigmák

¹ Meg kell jegyezni, hogy az a filozófiai háttérrel nélkülöző „Feng Shui” gyakorlat, amelyet az úgynevezett ezotérikus piacon kínálnak, valóban „mágikusnak” minősíthető praktikákat művel, mint ahogy a népszerű kézikönyvek sem a hagyományos kínai filozófiát, hanem az úgynevezett gyakorlati tanácsokat - babonás műveleteket - taglalják..

² A fizikai környezet hatását hasonlóképpen értelmezik a sebezhetőség-tanulmányok (vulnerability studies): „A helyek hosszabb ideig léteznek, mint az emberek. Az emberek jönnek és mennek, immigrálnak és emigrálnak, élnek és halnak, olyan helyeken, melyek történelme sokkal hosszabb mint az emberi ott-lét vagy az emberi élet.” (Lewis J., Kelman I., 2010)

összehasonlítását és párhuzamosítását igénylő hosszas kitérőt. Dolgozatomban nem az egyes földrajzi területek eredményeit, hanem a különböző területek eredményeinek és megfigyeléseinek együtt- és egymásrahatását, területi-társadalmi egységgé szerveződését és ennek átlátható, átérezhető, élő és működő, individualizációját kerestem, abban a reményben, hogy a Feng Shui filozófiája segítheti olyan vizsgálati módszerek kidolgozását, amelyek szükségére a jelenségekről alkotott kép teljessége érdekében Hägerstrand mutatott rá. Szerinte olyan földrajzi vizsgálati módszerek hiányoznak, amelyek *"...haladóbbak a vegyészek strukturális képleteinél, inkább közelítenek a zeneszerzők³ által használt feljegyzési módokhoz. A vizsgálat célja az események geometriai mintákba, vagy inkább szimbólumláncokba való rögzítése kell legyen, hogy a megfigyelő ne veszítse szem elől a lényegét miközben ebben a kezelhető formában különböző szemszögekből vizsgálja a jelenséget. A minták megállapítása után következhet a mélyrehatóbb elemzés amelyben a matematika és a statisztika segítségül hívható."* (T. Hägerstrand, 1973., p 77)

Ennek következtében a különböző földrajzi területek módszereinek alkalmazása a kutatás során meglehetősen inortodox volt, az egyes feltételezések ellenőrzéséhez legmegfelelőbb módszert a feltételezés szerint választottam meg, néhol időben, néhol pedig térben összehasonlítható formákat keresve, illetve a mindkét dimenzióban megjelenő, párhuzamosítható formák megállapítására törekedve, az adatokat és eredményeket a Feng Shui feltételezésein keresztül interpretálva, azt vizsgálva, hogy a Feng Shui filozófia térbeli összefüggésrendszere és módszerei milyen mértékben képesek megragadni és átlátható, kezelhető minták formájában leírni a komplex, helyspecifikus tér-társadalom összefüggésrendszerét, költői nevén *genius loci*-t, vagyis a globális mozgások helyi megjelenési formáinak korlátozó rendszerét, a hely-társadalom *differentia specifica*-ját. Egy ilyen működőképes és alkalmazható összefüggésrendszer lehetővé tenné a térbefolyásolt történelmi, kulturális, értékrendi, világszemléleti, társadalomszervezési és más helyi társadalmi jellegzetességek feltérképezését a tér és társadalom geometriai mintázatai és meghatározó épületei térbeliségének vizsgálata alapján, az ilyen komplex vizsgálathoz egyébként szükséges kvantitatív adattömeg csökkentése mellett. A Feng Shui filozófiája és a nyugati tudomány közötti átjárhatóság lehetőségének néhány kutatási irányát az I. mellékletben foglaltam össze, mivel ezek többnyire nem kimondottan földrajzi kötődésűek, viszont rámutatnak arra, hogy a tér-társadalom viszony rendszerszemléletű, aktív megközelítésének és a komplexitás metaforikus modellszerű kezelésének igénye lehetővé tette a nyugatitól eltérő paradigmák vizsgálatát is. Hogy a társadalomföldrajzban is lehetőség nyílhat erre például Ron Martin geográfus *Geography and public policy: the case of the missing agenda* című cikkében megfogalmazott álláspontja ad

³ Érdekes megjegyezni, hogy a Feng Shui több komoly nyugati művelője magas zenei végzettséggel bír.

reményt, miszerint a földrajz feladata nem csupán a megfigyelés, a már létrejött dolgok vizsgálata lenne, hanem aktív szerepet kellene vállalnia a valóság alakításában: *“A földrajz egyik elsődleges célja a társadalmi-gazdasági jólét növelése kell legyen: az alapvető motiváció a világot megváltoztatni, nem csupán elemezni. (...) Ez az álláspont részben abból a személyes meggyőződésből ered, hogy egy ilyen tudományterületnek, mint a miénk, amely a kortárs társadalmi, gazdasági és környezeti rendszereket tanulmányozza, amelyekben mi magunk is aktív résztvevők vagyunk, el kell köteleznie magát egy olyan tudás termelése és terjesztése mellett, amely mások számára megmagyarázza ezen rendszerek működésmódját és rámutat ezek megváltoztatásának lehetőségére.”* (R. Martin 2001., p 190).

A nyugaton lejátszódó kulturális fordulat, a társadalomelméletek, a társadalomtudományok, az ezekben alkalmazott filozófiák és a földrajz közötti konvergens tendenciák azonban mindeddig kevés hatást gyakoroltak a magyar földrajzra (Tímár J., in: Boros L., 2008.), bár a magyar földrajzban is lezajlott az a változás, melynek során az előzőleg gazdaságföldrajzként emlegetett részdiszciplína tematikai és szemléletbeli változásai nyomán társadalomföldrajzzá fejlődött amely az alrendszerek helyett a társadalom egészének térbeliségét helyezte előtérbe (Tóth J., Tímár J., in Boros L., 2008.), minek kapcsán különböző szakgeográfiák születtek, a kilencvenes évek során pedig a településkutatásban a többnyire morfológiai, történeti és humánökológiai megközelítések mellett (Mendöl T., Becsei J., Tóth J., Beluszky P. és mások) megjelentek Magyarországon a kritikai társadalomföldrajzi irányzatok is, amelyek leginkább a konfliktuselmülethez kötődtek (Tímár J., Kovács Z., Boros L.). A kritikai irányzatok megjelenése nyomán a magyar földrajzban is megfogalmazódott a kutatások társadalmi relevanciája iránti igény (Tímár J., 2004.). A posztmodern és az ezt követő társadalomelméleti irányzatok földrajzi recepciója azonban Magyarországon gyenge, de talán elmondható ez általában minden olyan tudományágról, amely önmagát objektív tudományként határozza meg, amelyekben *per definitionem* elfogadhatatlanok az interpretáción alapuló módszerek, ezek szükségszerűen individualista jellegéből kifolyólag. Valahol érthető is ez, ha tekintetbe vesszük, hogy a nyugati posztmodern világszemlélet megfogalmazódása és terjedése alapvetően a nyugati fogyasztói társadalom individuum- és közösségromboló mechanizmusaira adott válasznak tekinthető, amely mechanizmusok a posztszocialista országokban még nem érték el azt az intenzitást, amely egy ilyen világszemlélet elterjedését és széleskörű befogadását lehetővé tenné. Ebből kifolyólag a posztmodern inkább a kifejezetten individualista jellegű tevékenységekben – építészet, irodalom, képzőművészet – jelenik meg, míg a társadalom (és ezért a kutatási támogatások és pályázatok is) épp a nyugati rendszerhez való felzárkózásra fókuszál, beszűkítve ezáltal az objektív tudományok mozgásterét. A földrajzra ezek a korlátozások

valószínűleg többszörösen is vonatkoznak, tekintettel a településfejlesztési valóságra, amelynek lehetőségei az EU pályázati rendszerei által meghatározottak. Ez a kontinens nyugati részének társadalmi értékkonszenzusa és realitásai alapján megfogalmazódott rendszer nem feltétlen korrespondens a kontinens keleti részének valóságával, de nem sok helyet hagy a helyi valóság feltárására. Talán ennek tudható be, hogy a nyugaton egyre nagyobb figyelemre számot tartó, komplex értelmezésű hely kutatására, a lehetséges megvalósulásokat meghatározó komplex belső korlátrendszer és az ezt alakító helyspecifikus társadalmi értékkonszenzus feltárására Magyarországon egyelőre nagyon kevés figyelem (és eszköz) jut.

Azonban Enyedi szerint „*egy régió versenypozícióját hosszú távon három tényező szabja meg: a természeti erőforrások, a földrajzi fekvés és a humán erőforrások. Ezek a tényezők nagyon lassan módosulnak, ezért az ezek alapján kialakult egyenlőtlenségek is tartósak. Gyakorlatilag e három elem közül csak a humán elem változhat, tehát a területi fejlődési folyamatok különbségei, illetve az azonos koncepciók különböző hatásfokú megvalósulásai különböző helyeken leginkább a humán erőforrás földrajzi különbségeire vezethetők vissza. Az a tudáskészlet és értékrendszer, amellyel egy térség társadalma jellemezhető csak lassan képes átalakulni, új értékeket befogadni. Minél nagyobb a behozott érték kategóriák tartalmi divergenciája a területi értékrendszerhez viszonyítva, befogadásuk annál kevésbé, a különböző konfliktushelyzetek létrejötte viszont annál inkább valószínűsíthető.*” (Enyedi Gy., 1996.). Ebből arra tudok következtetni, hogy épp a felzárkózási törekvések azok, amelyeknek a helyre, a hely kapacitásának és belső korlátozó rendszerének, valamint ezek megváltoztatási lehetőségeinek felderítésére kellene koncentrálniuk a figyelmet. Jelen dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy a Feng Shui filozófiáján és módszerein átszűrve a már meglevő, más szempontú vizsgálatokból eredő eredményeket, felderítsem ezeket a helyspecifikus korlátokat. A Feng Shui katonai-stratégiai eredeteihez, és a kutatás gyakorlati gyökereihez híven úgy is fogalmazhatnék, hogy a teret és társadalmat egységes komplex rendszerként kezelő Feng Shui filozófiájának vizsgálatát az indokolja, hogy ez a tér- és társadalomtervezés stratégiai és taktikai-operatívai szintjei között teremthetne jobb kapcsolatot (a helyre vonatkozó, már meglevő adatok felhasználásával), mivel a helyi korlátok teljesebb ismerete megvalósítható stratégiai választásokat tenne lehetővé.

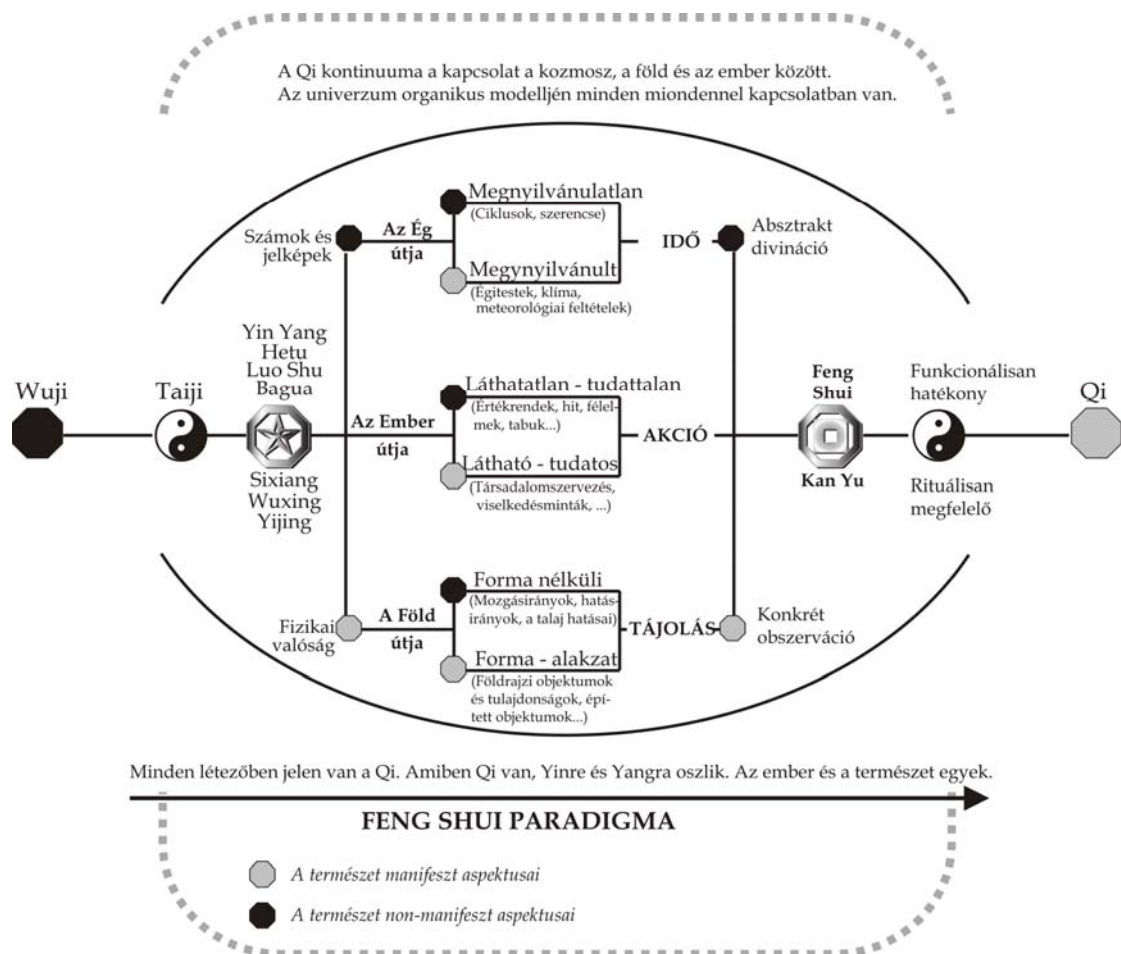
Módszertan

2.1. A vizsgálat keretei

Egy település térbeli összefüggérendszerének vizsgálata azon a geometriai mintázatok (patterns) megállapítását célozza, amelyek meghatározzák és leírják a helyi társadalom térkitöltésének, térformálásának, térhasználatának módját, az adott térben létező társadalom és a tér egymásrahatását és együttthatását. Ezek a mintázatok Christopher Alexander urbanista és matematikus szerint a hely karakterét, írják le, azt a *genius loci*-t, amely alatt a tényezők sokaságának csak ezen a helyen létrejövő együttthatása értendő. Alexander gondolatmenetét követve, a hely karaktere legkönnyebben az egymást követő események láncolataiból bontható ki, amelyek mindig kapcsolatban vannak a tér jellemző geometriai mintázataival és tükrözik ezeket. A Feng Shui térelemzés célja is a tér geometriai mintáinak, valamint az adott helyen létrejövő eseményláncolatok mintázatainak és ezek egymásrahatásának feltárása és értékelése.

A tér jellemző geometriai mintázatainak azokat a mintázatokat tekinthetjük, amelyek változó politikai, gazdasági és társadalmi környezetben **lényegazonos** formákat és jelenségeket hoznak létre a természeti környezetben, az épített környezetben, valamint a társadalom szövetében és térbeli elrendeződésében. A formák, jelenségek és folyamatok **időbeni önazonosságának** és a különböző megjelenési formák **lényegazonosságának** megállapítása a formák, jelenségek és folyamatok dinamikus komponense, a bennfoglalt mozgásminőségek elemzése által történik a Feng Shui absztrakt mozgásminőségeket megjelenítő fogalom-szimbólum rendszerén keresztül. Az elemzés elméleti keretét, módszereit és célját az 1. ábrán bemutatott Feng Shui Paradigma foglalja össze. A szabadkai önkormányzat elemzése ez a paradigma mentén helyezi el és hozza összefüggésbe a természetföldrajzi, történelemföldrajzi, városföldrajzi, urbanisztikai, szociológiai, gazdaságtörténeti és más helyre vonatkoztatott adatokat, hogy az ebből feltáruló összefüggés-hálózat kirajzolja a hely jellemző geometriai mintáit, amelyeket a paradigma a **funkcionális hatékonyság** fogalmával jelöl, és amelyek adott helyen a jelenségek **individuációs korlátait** tárják fel. Ezek a korlátok határozzák meg, hogy adott helyen mi valósulhat meg és hogyan, illetve, hogy adott helyen Hägerstrand szavaival "az embereknek mit áll szabadságukban megtenni." . A paradigma az emberi cselekvés lehetőségeit az adott helyen a **rituális megfeleléség** fogalmával azonosítja. A paradigma ábráján a rituális megfeleléség, bár az emberi cselekedetek lehetőségeit fejezi ki, az anyag dimenziója oldalán, míg a funkcionális hatékonyság, bár az anyagi-térbeli kereteket fejezi ki, az idő/szellem

dimenziója oldalán áll. A helycsere azt fejezi ki, hogy a két fogalom kölcsönösen feltételezi és meghatározza egymást. A Ji Kingben foglalt Ven Jen kommentár ezeket az individuációs korlátokat a következő módon határozza meg: *"A jelenségek világában minden dolognak megvan a maga meghatározott jellege, mely az adott dolog individuációs elveként működik. E határozott jelleg azonban egyúttal határokat is szab a dolgoknak, amelyeken keresztül minden létező minden másiktól különbözővé válik."* (Ji King, 1992., III 19). Ezek a geometriai minták, korlátok az elemzésben **a tér karaktervonásaiként** vagy **térjellemzőkként** szerepelnek, a térben és társadalomban ismétlődő helyre jellemző minták összessége pedig a **térjelleg** vagy **térkarakter**.

1. ábra – A Feng Shui paradigma (Forrás: Howard Choi, *Towards an inter-cultural approach to modern architecture and planning using Feng Shui*, 2006.)

A mintákat az elemzés a nem-változó, vagy csak lassan változó elemekből kiindulva határozza meg, a Ji Kingben foglalt elvre alapozva: *"A befogadó a térbeli valóságot jelöli a teremtő szellemi potenciáljával szemben. Amikor a lehetséges valósággá válik, s a szellemi térbelivé lesz, ez mindig egy behatároló, egyedi meghatározáson keresztül történik."* (Ji King, 1992., I 41). Mivel a térbeli lét formáit, illetve a potenciál megvalósulási lehetőségeit az anyag és az általa definiált tér határozza meg, az elemzés természetesen a fizikai tér tulajdonságainak és formáinak elemzéséből

indul ki, az itt megállapított karaktervonalások megjelenési formáit próbálja megállapítani az épített környezet formáiban, valamint a társadalmi térben jelentkező struktúrákban és folyamatokban, lévén, hogy ebben a meglátásban a konkrét és absztrakt terek térformái, térszerkezetei és térfolyamatai egyaránt térben strukturált információkként kezelhetők. Ezek a térben strukturált információk egy közös, analitikus-szintétikus értékelőkereten és ennek korrelatív-asszociatív eszköztárán keresztül egymásra kölcsönösen leképezhetők, az így kirajzolódó minta információminősége a minta szerveződéséből kiolvasható, a benne foglalt lehetőségek megismerhetők.

A szabadkai önkormányzat térbeli összefüggésrendszerét leíró és meghatározó mintázatok tehát a következő három dimenzió formáinak és változásainak elemzéséből bonthatók ki:

1. A fizikai tér dimenziója („A föld birodalma”), amely a nem-változás illetve a nagyon lassú változás dimenziója. A domborzati és vízrajzi jellemzők, valamint az egyes elemek elhelyezkedése és iránya tartósan meghatározza a termelés típusait, szervezési formáit, kapacitásait, a kommunikációs útvonalakat és számos más, a társadalmat meghatározó elemet. Ezeken keresztül kihat a társadalom szerveződésére és a terület társadalmi értékrendjére is.

2. A társadalom dimenziója („Az ember birodalma”), amelyben a tér geometriai mintázatai kapcsolatba lépnek az idő hordozta változással és individualizálják azokat. A szélesebb körű mozgások és változások, a globális folyamatok a fizikai tér szabta korlátok keretei között jelennek meg az adott tér-társadalom szegmensben, kialakítva és az idő függvényében átrendezve és átértékelve a helyi társadalom struktúráját, értékrendjét, térpályáit, térvizonyait és elrendeződéseit. Az így átrendeződő társadalmi dimenzióban azonban felfedezhető a szerveződési és működésminták lényegazonossága, amely a tér jellege által meghatározott, míg megjelenési formájuk az idő függvényében változik. A társadalom dimenziójának értékelésében fontos értékmutató a természetes környezet megváltoztatásának módja és iránya, mivel a közösség saját „arculatához” igyekszik alakítani a teret. A másik fontos mutató az épített környezet kiformálásának folyamata, de ugyanilyen karakteres adatoknak tekinthetők a lakosság jellegzetes térbeli megoszlásai, a társadalmi döntések által kirajzolt mintázatok, a tervek által kirajzolt irányok és ezek megvalósulása, valamint a lokális társadalmi értékrend és a társadalmi térpercepció csak közvetve vizsgálható indikátorai.

3. Az idő dimenziója („Az ég birodalma”), amely a globális folyamatok változásaiban, ezek temporalitásában és irányultságában tartalmazzott változási lehetőségeket hordozza. Mivel ez a dimenzió az abszolút változás dimenziója, amelyben ideák formájában van jelen minden változási lehetőség a megvalósulás előtti állapotban, közvetlenül nem, csak a formák változásain keresztül ismerhető meg. A formák közül természetesen azok alkalmasabbak az idő hatásainak

vizsgálatára, amelyek maguk is könnyen változnak, ezért az idő vizsgálata a könnyen változó emberi dimenzió keresztül történik. Ebben a vizsgálatban a változó társadalmi környezet, határok, irányultságok, értékválasztások, szervezésminták és döntések körvonalazzák a jellemző, változást alakító mintákat. A globális folyamatok lokális lecsapódása a lokalitás karakterének változásokhoz való viszonyára, változásokat befogadó, átalakító vagy elvető jellegére mutat.

2.1.1. A tér elemzése

Az elemzés első két része így átfogja a paradigma mindhárom dimenzióját. Az első rész, a tér elemzése a természeti környezet formáiban kódolt mintákat, karakters vonásokat állapítja meg és ezeknek a karakters vonásoknak megjelenési formáit vizsgálja az épített környezet kiformálódásának folyamatában. Ezáltal tulajdonképpen egyidőben vizsgálja a teret a társadalom anyagi aspektusaival. Az elemzés a természetföldrajzi, várostörténeti és városföldrajzi megközelítésekhez áll közel. A tér alapkarakterének kibontása a helyismerettel kiegészített természetföldrajzi leírásokból és a hozzáférhető térképek elemzéséből, formáinak értelmezéséből történik, miközben a megállapított karakters vonásokhoz bennfoglalt mozgásjellegük alapján a Feng Shui Yin Yang, Luo Shu, Bagua és Wuxing elemzésszintjeinek szimbólumai rendelődnek. Ezek után a várostörténeti és városföldrajzi leírások alapján az elemzés levezeti a szimbolikus értékek által leírt térkarakter épített környezetben való megjelenésének formáit és időbeli sorrendjét a város textúrájának kiformálódásán keresztül. Az elemzéshez alapot adó városföldrajzi és helytörténeti tanulmányok kettő kivételével a helyszínt jól ismerő helyi szerzők művei, a város történetének különböző időszakaiban készültek, a XIX. század végétől a XXI. század elejéig. Mindegyik munka a megelőző munkákból merít, saját észrevételeivel gazdagítva azokat, miáltal a munkák összevetése alapján a város térbeli fejlődésének időbeni folyamatáról és fontos pontjairól viszonylag világos képet lehet alkotni, annak ellenére, hogy a kép kivétel nélkül a szerző működésének idejéhez közelítve egyre homályosabbá válik, egyre inkább keverednek benne a tények az ideológia vagy személyes elképzelések diktálta látásmóddal. Ennek a személyes vagy ideológiai torzulásnak korrekciójaként a város struktúrájának fejlődéséről, működéséről és tulajdonságairól tanúskodó urbanisztikai tervek szolgáltak, amelyeken végigkövethető, hogy mely jellemzők változtak meg az idők folyamán, és melyek azok amelyek minden tervezés, vágy és igyekezet ellenére nem változnak. A nem helyben élő szerzők tanulmányai ebben a viszonylatban a külső szemlélő objektivitását biztosították a hely szemléletében, másrészt pedig az adott kor szélesebb társadalmi értékrendje szűrhető le belőlük. Így a "külső" és "belső" szemléletű szerzők meglátásainak összehasonlítása további alapot nyújtott a helyjelleg hatásának értékeléséhez.

2.1.2. A társadalom elemzése

Az elemzés második része, a társadalom elemzése az abszolút változásokat, illetve ezek minden lehetőségét hordozó idődimenziót és a változások helyjelleg alakította megvalósulásának emberi-társadalmi dimenzióját vizsgálja a hely karakterét leíró minták-szimbólumok társadalmi megjelenési formáit keresve. A hely megállapított karaktersíkjaihoz társított szimbólumok bennfoglalt mozgásjellegének megfelelő társadalmi jelenségek elemzéséhez az adott jelenség karakterét legjobban kiemelő megközelítést találtam célszerűnek. Ebből kifolyólag adódik a népességmozgások jellegzetességeinek vizsgálatában a népességföldrajz szemszögéből való megközelítés. A vizsgálat szempontjai azonban nem indokolták a mélyreható statisztikai elemzést, amit az elemzés tág időhorizontja és a csak részben hozzáférhető és összehasonlítható adatbázisok nem is tesznek lehetővé. Ezért a mozgások-változások illusztrációjaként a helytörténeti munkákban rendelkezésre álló, különböző periódusokból származó alapvető statisztikai adatokat vettem össze. Az így kirajzolódó mintázatok napjainkig nyúló extrapollációjának ellenőrzését a JSZFK, JSZK és a Szerb Köztársaság központi statisztikai hivatalainak önkormányzati területi szintre bontott adatai alapján végeztem. További ellenőrzési alapot nyújtottak az önkormányzat szintjén hozzáférhető, a legutolsó népszámlálás egyes adatait alacsonyabb területi szintre bontó népsűrűségi adatok. A "legérzékenyebb" helyi kérdés, a területi nemzetiségi megoszlás időbeni változásainak kérdésében, amelynek adatait épp a kérdés érzékeny volta miatt a huszadik század folyamán az önkormányzat sem bontotta kisebb területi egységekre, a napjainkban fennálló megoszlás megállapításához közvetett mutatókat voltam kénytelen keresni. A leginkább megbízhatónak a túlnyomórészt területi alapon megválasztott általános iskolák diákjainak nemzetiségi megoszlását vizsgáló tanulmány mutatkozott, amely azonban csupán a vizsgálat idején fennálló állapotokat regisztrálja, időbeni összehasonlítás nélkül, így az elemzés sem lehetett folyamatjellegű, hanem néhány időben távol álló keresztmetszetet hasonlít össze.

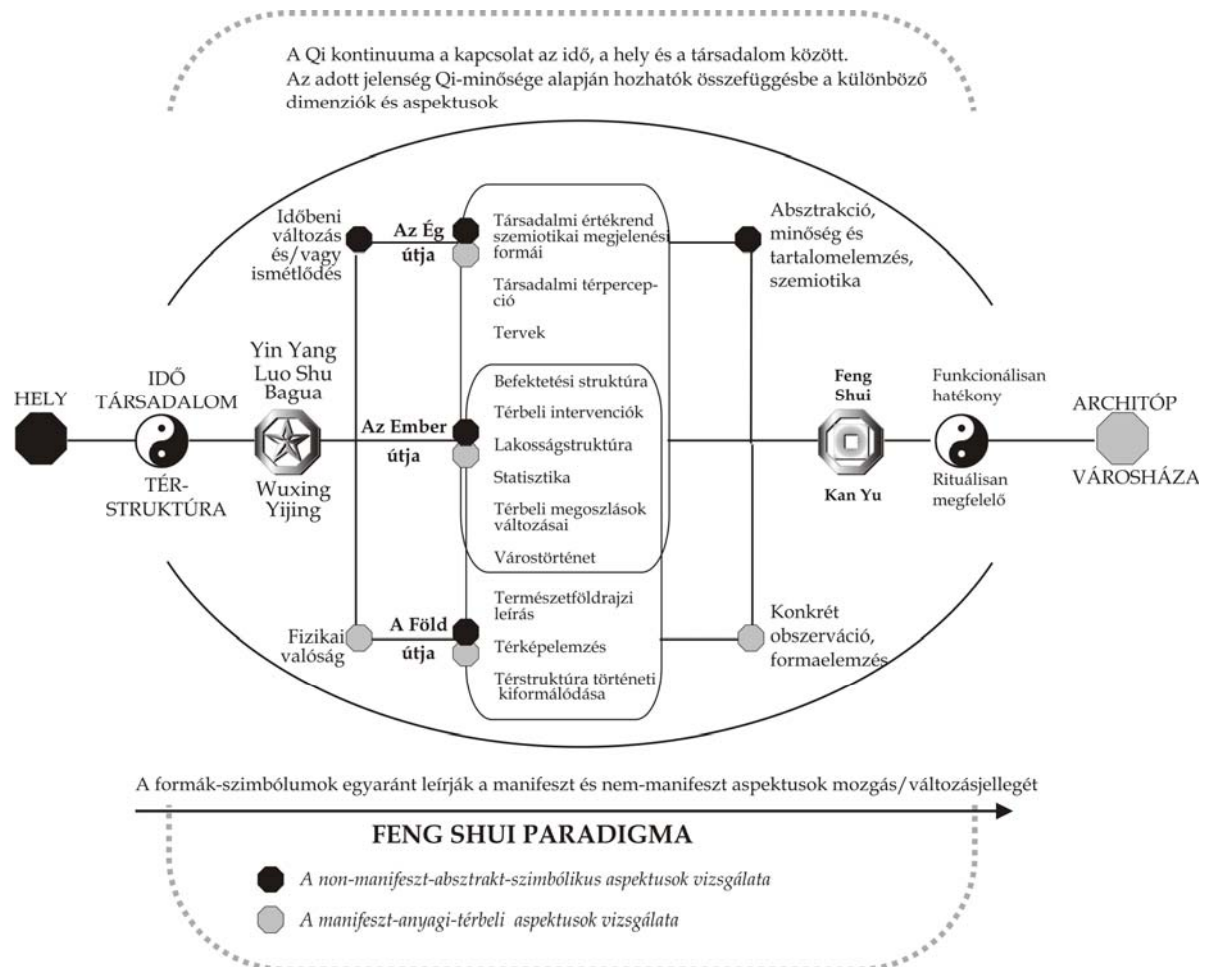
A lakosság foglalkoztatási struktúrájának változásait vizsgálva, tekintettel a gazdasági és társadalmi viszonyokban a XX. század folyamán bekövetkezett többszöri nagy változásokra, kénytelen voltam eltekinteni a történelmi szemszögtől. A foglalkoztatási struktúra változásainak végigkísérése a város történetében a körülmények radikális változásai miatt, amelyeket minden esetben ismertetni és a helyi társadalomra vonatkoztatva értékelni kellene, egyrészt túlságosan helyigényes volna, másrészt pedig az ilyen irányú elemzés a globális folyamatok minőségét illusztrálná inkább, mint a helyjelleg társadalmi megjelenési formáit. A különböző helyjellegek illetve társadalmi értékmintázatok azonos időszakokban, azonos gazdasági, politikai és társadalmi körülményekre adott reakcióinak összehasonlítása viszont karakteresen kirajzolta a helyi

társadalmak értékkülönbségeit, annak ellenére, hogy a statisztika az adott időben érvényes ideálhoz méri a valós állapotokat, amiből kifolyólag a helyi specifikumokra érzéketlen, inkább egy kiegyenlítő tendenciát mutat. Összehasonlítási alapként a Szabadkához számos aspektusában – népességszám, hierarchiaszint, iparosodási szint, stb. – hasonlító, azonos társadalmi, politikai és gazdasági körülmények között létező Nagybecskerek (Zrenjanin) szolgált, mint egyetlen erre alkalmas vajdasági város. A Vajdaság más városai jelentősen kisebbek Szabadkánál, Újvidék pedig egyrészt jelentősen nagyobb, másrészt pedig tartományi fővárosi funkciója kihat a társadalom szerkezetére és a mutatók alakulására, ezért nem vehető számításba mint összehasonlítási alap. A rendszerváltás és az ezt követő tulajdonstruktúra-váltás és a gazdaságpolitika változása a kilencvenes évek során, majd még inkább a második évezred elején a nagyobb időszakmentumok összehasonlítását értelmetlenné tette, ezért a változások helyi mintázatainak értékelését az előző rendszer végső állapotáról képet adó 1996-os adatok és a helyjelleg által befolyásolt változási irányokat kirajzoló 2007-es adatok összehasonlítása által mutattam be.

A társadalom értékrendjének és térpercepciójának vizsgálata a társadalom térstruktúrára kiható intervencióinak vizsgálatán és a beavatkozások-akciók jellegének szemiotikai - szimbolikus értékelésével történt. Erre egyrészt a megelőző szocialista időszakban nem létező, részletesen csak a jelen rövid történelmi időszakban vizsgálható külső befektetések helyi struktúráinak összehasonlítása ad lehetőséget, amely a globális mozgások-változások helyi jellegzetességeit mutatják ki a megállapított térkarakter függvényében a két összehasonlítható önkormányzat (Szabadka és Nagybecskerek) Urban Institute által begyűjtött adatainak alapján. Az összehasonlítás során a helyi társadalom értékrendjére jellemző nagyságokat vettem figyelembe, azonban nem hagyományos mennyiségi, közgazdasági vagy földrajzi szempontból, hanem az adatok összehasonlításából adódó dinamika értékrend-mutató jellegének szempontjából. Ilyen összehasonlításra alkalmas mutatók a befektetések fókuszát képező tevékenységek meghatározása, az önkormányzatok befektetések bevonzásának érdekében tett és tervezett lépéseinek iránya, értéktartalma és minősége, a munkahelyteremtő kapacitás relatív hangsúlya és más, a szimbolikus értékekkel asszociálható minőségmutatók. A helyi társadalom értékrendjének és térpercepciójának változásait vagy változatlanságát, illetve a megállapított térkaraktert leíró mintákkal-szimbólumokkal való korrelációját az idő dimenziójának függvényében a tervezett és megvalósult intervenciók arányai, irányai és időhorizontja mutatják. A városrendezési kezdeményezések és tervek valós állapotokkal való összehasonlítása során a várostörténeti munkákban, az urbanisztikai tervekben, vagy az ezek elődjeinek tekinthető dokumentumokban megjelenő kezdeményezések megvalósulásának mértékét és torzulását követtem végig a várostörténeti munkák összevetéséből

kibontható megvalósulás pontjáiig, vagy az érvényes tervdokumentumokat előkészítő tanulmányok állapotelemzéseinek megállapításaiig. Ezen kívül a tervezett intervenciók és a térstruktúra változásainak összefüggéseit a különböző időkből származó várostérképeken is ellenőriztem.

Az előzőleg bemutatott Feng Shui paradigma ábráján tehát a helyi tér és a társadalom elemzése a következő módon helyezhető el:

2. ábra – az elemzés módszertana a Feng Shui paradigmán. Az 1. ábra kiegészítése – saját.

2.1.3. A szabadkai Városháza elemzése

A Feng Shui szemszögéből a középületek az eszmei síkon létező emberi közösség (város, ország, nemzet, ...) anyagi manifesztációiként jelennek meg, a terület términtái által alakított helyi történelmi, kulturális, értékrendi, világszemléleti, társadalomszervezési jellegzetességeket jelenítik meg anyagi formában és szerkezetükben. A középületek ilyen jellegű szemléletét nagymértékben, bár nem teljesen fedi az ökológiai tájtervezésben jelenlevő "architóp" fogalom, amely alatt az ökológiai tájtervezés szempontjából releváns kulturális, társadalmi és történelmi jelentéstartalmakat hordozó legkisebb építészeti egységeket értik (Pungetti G., 1996). Az architópok a társadalom- és

térszerveződés szempontjából releváns építészeti egységek, amelyek jelentéstartalmának megismerése nélkülözhetetlen a területi és társadalmi tervezésben, mivel az általuk közvetített értékek és jellegzetességek figyelmen kívül hagyása csökkenti a döntések megvalósíthatóságát, illetve a behozott értékek területi befogadhatóságát. A Feng Shui elmélete alapján ezt a fogalmat tovább lehet szélesíteni, mivel az elmélet értelmében az ilyen, szimbólumértékű épületek térbeli és tömegbeli viszonyai mintegy fraktálszerűen, az alacsonyabb mérettartományban leképezik a magasabb mérettartományban létező hely jellegzetes, teret és társadalmat meghatározó mintáit, és ezért a tér és társadalom rájuk vonatkozó szegmensek rajtuk keresztül elemezhető. A kisebb dimenziótartománybeli fraktálképlet tulajdonságainak megállapítása lehetővé teszi a képlet működésének jellemzését a magasabb dimenziótartományokban. Az architóp fogalom használata az elemzésben ebben a kibővített értelmében történik.

Az architópban foglalt minták az épület tömegviszonyainak, helyzetének struktúrájának és szimbolikus tartalmainak elemzésével kimutathatóak és értékelhetőek. Ez a holisztikus szemléletmód lehetővé teszi a komplex tér-idő-társadalom struktúrájának és az ezen belül zajló folyamatokat korlátozó és irányító tényezőknek – a helyi tér és társadalom meghatározó geometriai mintáinak – megértését, úgymond a *genius loci* fraktálképletének megállapítását az analitikus megfigyelések mennyiségének csökkentése mellett és a szerves egészét képező rendszer szükségszerűen részeredményekhez vezető bontása nélkül.

A Városháza elemzése a Feng Shui azon elemzéssíkjaival alkalmazásával történt, amelyek alapján a tér és társadalom karakterszálaihoz rendeltettek a Feng Shui szimbólumai, vagyis a Yin Yang, Lo Shu, Wuxing és Ba Gua módszereivel, térképi és alaprajzi ábrázolások elemzése, valamint helyszíni vizsgálatok alapján. Az elemzés fő szempontja a tér- és társadalom elemzése során megállapított térkaraktert és az általa befolyásolt társadalomkaraktert jellemző bennfoglalt mozgás/változásminőségek megjelenési formáinak megállapítása az architópban. Ezek a minőségek, illetve a hozzájuk rendelhető szimbólumok-fogalmak jelenlétét elsősorban az épület városmagon belüli elhelyezkedésében és orientációjában vizsgáltam, amely az épület és a városmag között fennálló kapcsolatok minőségére és társadalmi hatására utal. A következő lépésben a pozitív-negatív tér- és tömeg-polaritások mennyiségi és helyzeti viszonyainak, valamint az egyes formák önmagukból, helyzetükből és viszonyaikból adódó jelentéseinek elemzése volt, amelyek az épület társadalmi értékrendet megnyilvánító minőségéről tanúskodnak. Végül pedig az épület belső struktúrájának, viszonyainak, kapcsolatainak és mozgáspályáinak elemzése a tér belső működésmódjában foglalt térkaraktert és társadalmi értékrendet érvényesítő mechanizmusát vizsgálja. A dimenziótartományok mintázatainak megfeleltetéséhez az épület létrejöttének és helyi

döntéseken és ízlésen átszűrt kiformalódásának folyamata teremt alapot, amely a várostörténeti munkákból követhető végig.

2.2. A Feng Shui szemlélet és módszerek rövid ismertetése

Az elemzések szempontjai indokoltá teszik a Feng Shui alapvető fogalmainak és módszereinek rövid ismertetését, a jelenségek és szimbolikus-fogalmi kapcsolataik, valamint a Feng Shui korrelatív-asszociatív gondolkodásmódja megvilágítása céljából. Az 1. ábrán bemutatott Feng Shui paradigmához visszatérve, elsősorban a **Qi** fogalmát kell tisztázni, mivel a Qi kontinuum a kapcsolat a kozmosz, a föld és az ember között. A Feng Shui a teret és az időt egyaránt a Qi ciklikus mozgásának megnyilvánulásaként kezeli, illetve úgy is lehet fogalmazni, hogy tér és idő a Qi kontinuumának két dimenziója.

Ez az általában "energia"-ként fordított Qi (Csi) valójában sokkal több, mint energia, csak megfelelő fogalom hiányában használatos ez a fordítás. A nyugati terminológiában valójában a Szentlélek lehetne a Qi megfelelője, akitől minden ered, akiben és aki által létezik minden. Bármily csábító a hasonlóság, a két kifejezés mégsem használható azonos értékben, mivel a Qi a Szentlélektől eltérően, nem vallási–teológiai, hanem természetfilozófiai, tudományos–technológiai fogalom, amely konkrét valláshoz, vallási gyakorlathoz nem köthető. A Kínában jelenlevő jelentősebb vallások, úgymint a taoizmus, konfucianizmus és a buddhizmus egyaránt elfogadják a Qi áramlására alapozott világnézetet és alkalmazzák az erre alapozott gyógyászati, harcművészeti, térrendezési és más technikákat. A Qi tulajdonképpen egy minden létezőt átfogó és egyben alkotó áramlás. Azonban nem a számunkra ismert energiafajták (hő-, villamos-, nukleáris-, fény-, bioenergia, stb.) mellett létező „újfajta” energiaként kell felfogni, hanem minden általunk ismert energia a Qi megjelenési formájának tekinthető, sőt, a Qi megjelenési formája az anyag is. Nyugati szemszögből a Qi fogalma legpontosabban Einstein híres egyenlete az $E=mc^2$ irányából közelíthető meg. Ebből az egyenletből ugyanis nagyon könnyű azt a következtetést levonni, hogy az anyag és az energia egylényegűek, megjelenési formáik a gyorsulás-lassítás, vagyis a mozgásmennyiség függvényében térnek el egymástól. Ebből következik, hogy a fizikai lét elemei: anyag, forma, tér, energia, mozgás – egy univerzális lényeg megjelenési formái. Ezt az univerzális lényegét nevezik a kínaiak Qi-nek. A Qi megjelenési formái az élőlények, közöttük az ember is. Mivel minden a Qi-ből benne és általa létezik, a Qi minden megjelenési formája hatással van az összes többi megjelenési formára, vagyis a környezet anyaga és energiája ugyanúgy hatással van az emberre/társadalomra, mint fordítva.

A kínai hagyományos természetfilozófia a fizikai és metafizikai sík elemeit is a Qi megjelenési formáiként szemléli. A metafizikai sík jelenségeit információkként kezeli, amelyeket a hagyomány „magok”-nak nevez. Ezek a magok már tartalmazzák a belőlük létrejövő dolog vagy folyamat minden kibontakozási lehetőségét. A magok/információk a metafizikai síkból kiindulva a fizikai síkon valósulnak meg, térstruktúrákat és jelenségeket hoznak létre, amelyek új információkat – magokat – érlelnek ismét a metafizikai síkon. Az információ – értékek, érzelmek, jelentéstartalmak, hitrendszerek... – vagyis a mag éppúgy meghatározza a belőle eredő

térstruktúrákat és jelenségeket, mint ahogy a térstruktúrák és jelenségek jellegüknek megfelelő magot – érzelmeket, gondolatokat, vágyakat, értékrendszereket... – érlelnek. Ez az elképzelés leginkább a fizikális kémia elképzeléseivel párhuzamosítható, sokkal magasabb mérettartományra alkalmazva, mely szerint az atomok tulajdonképpen önmaguk is térben strukturált információk, az információ (energia) térszerkezeti megjelenései, amelyek további információk (energia) hatására összetettebb térszerkezeteket – molekulákat – építenek, a molekulák térszerkezete és struktúrája pedig meghatározza a molekula működésmódját és a belőle eredő információkat. A Qi fogalma ezt a ciklust terjeszti ki az egész univerzumra. Ebben a meglátásban a konkrét és absztrakt terek térformái és térszerkezetei egyaránt térben strukturált információk, vagyis az univerzális információáram lassulási pontjain létrejött információstruktúrák. Az anyagi vagy nem-anyagi formák a bennük manifesztálódó Qi – információáram – minőségétől függenek, ugyanakkor pedig behatárolják az áramlás útját, mozgásmintáit, minőségét és intenzitását. A Feng Shui a formákat a Qi, illetve az univerzális lényeg kifejezésekként kezeli. Attól függetlenül, hogy hegyláncokat és folyamokat vagy egy szoba berendezését vizsgálja-e, a vizsgált objektumok alakja, nagysága, színe, helyzete, iránya alapján határozza meg a bennük foglalt Qi minőségét, az objektumok egymáshoz való viszonyát és hatásukat a Qi áramlására az adott térben. A formákban manifesztálódó Qi gyakorlatilag a saját áramlásának kereteit teremti meg, mint ahogy a folyó saját medrét alakítja. Az áramlás kereteit vizsgálva fény derül az áramlás jellegére, annak változásaira és az áramlás mentén nyíló lehetőségekre, az áramlás egyes szakaszainak és pontjainak potenciáljára. A Qi tehát két alapvető formában vizsgálható, mivel a forma/struktúra és az áramlás egymást feltételező és behatároló fogalmai a Qi két aspektusa.

Ez a két fogalom, *forma és áramlás* a világegyetem alapvetően poláris természetének kifejezője és egyben a Feng Shui első elemzésszintje is. A táj formáinak értékelésében a stabilitás minőségéhez köthető elemeket "hegy"-ként (Shan), az áramláshoz köthető jelenségeket "víz"-ként (Shui) jellemzi. A fogalmak természetesen átvitt értelemben használatosak, az áramlás az anyagi és nem-anyagi dolgok immanens mozgás- és változástartalmaként értelmezhető. A forma viszont a bármilyen anyagi vagy nem-anyagi jelenség individualitását, nem-változás tartalmát jelző fogalom. A forma és a Qi a folyamatos ciklikus egymásba alakulás viszonyában vannak, mint a mozgás és stabilitás, az anyag és energia megfelelői. A mozgásmennyiség csökkenése a formák keletkezése irányába tolja el az egyensúlyt, az energia anyaggá lassul, míg a mozgásmennyiség növekedése a formák széthullásához vezet, ami az anyag energiává alakulásának felel meg. A statikus elemek, az anyagi és térbeli jelenségek vizsgálatán keresztül megismerhető a lét dinamikus, szellemi aspektusa, az időbeli változások lehetőségei, a térbeli és időbeli dinamika vizsgálata pedig rámutat azokra az

individuációs korlátokra, vagyis formákra, amelyek hatásaként az adott helyen az összes lehetőségek közül épp azok valósulnak meg, amelyek megvalósulnak, mivel a megvalósulás az áramlás minőségének és irányának függvénye. Qi és forma egymásba alakulása az univerzum alapfolyamata, lét és nemlét dinamikai egyensúlyának fenntartása a formák keletkezésének, fejlődésének virágzásának, hanyatlásának és megsemmisülésének ciklusában.

Az univerzum alapvető folyamatának, áramlás és forma egymásba alakulásának mozgatója a két ősprincípium, **yin és yang** létezése. Minden mozgás, áramlás, változás az ellentétes pólusok vonzalmából, negatív és pozitív, sötét és világos, nő és férfi egyesülésének vágyából jön létre. Ezeket a polaritásokat jeleníti meg a Yin-Yang néven közismert szimbólum:

3. ábra – A Yin-Yang néven ismert Tai Qi szimbólum

A szimbólum eredeti neve **Tai Qi**, ami úgy fordítható, mint „nagy egység, vagy „nagy teljesség”, és a kínai hagyomány egyik alaptanítását, a polaritások dinamikus egyensúlyának elvét ábrázolja. A struktúrák Yin és Yang viszonyának értékelése a Qi-minőség differenciációjának következő lépcsője. Míg a nyugati gondolkodásmódban a pólusok abszolút fogalmak, egymás szöges ellentétei, egymáshoz való viszonyuk a feszültség, amely kisülésben oldódik fel, a kínai értelemben vett polaritások csupán relatív fogalmak, ugyanannak a jelenségnek a két oldalát szemléltetik, mindkettő egyszerre van jelen mindenben, maga a dolog vagy jelenség pedig csak más dolgokhoz viszonyítva yin vagy yang. Mivel a mozgás/áramlás és forma egymásba alakulása az univerzum alapvető dinamikai teremtő-romboló folyamata, a dinamikai folyamatokat pedig a polaritások generálják, a mozgás/áramlás és a forma a polaritások alapvető manifesztációinak tekinthetők. A mozgás/áramlás (yang) az egység, a forma (yin) a sokaság. A polaritások asszociációláncaát folytatva a yang/áramlás a lényeg, amely összeköt, a yin/forma a külső megjelenés, amely megkülönböztet. A yang/áramlás az idea, a yin/forma a megvalósulás. A yang/áramlás a mozgás, a yin/forma a nyugalom. Az alábbi ábrán a két pólussal asszociálható alapvető ellentétpárokat foglaltam össze.

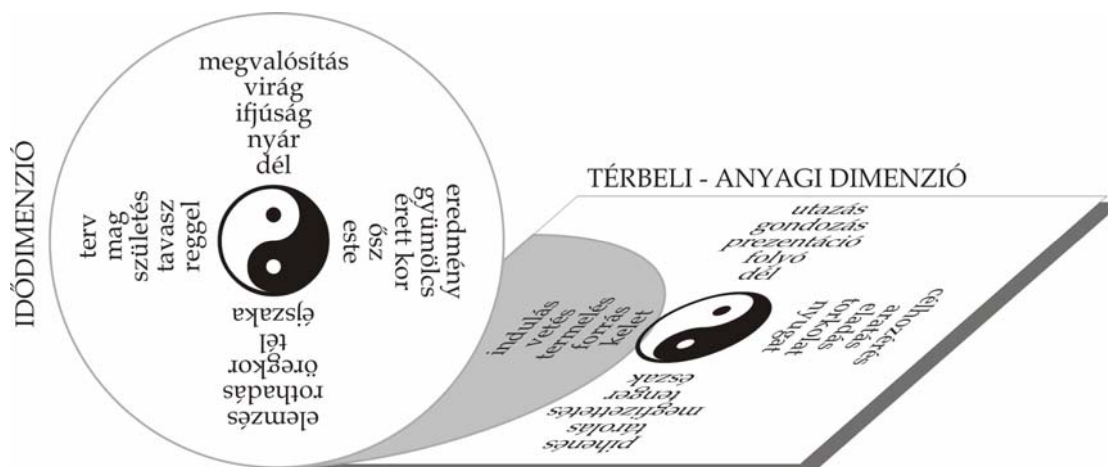
4. ábra – A polarítások kapcsolható fogalmai. Saját szerkesztés.

A nyugati lineáris gondolkodásmód és értékrend hajlamos a yang oldalt abszolút „jó”-ként, a yin oldalt pedig abszolút „rossz”-ként érzékelni. A kínai ciklikus gondolkodásmódban és értékrendben az abszolút rossz és az abszolút jó értékelhetetlen kategóriák, mivel maguk a polarítások is csupán viszonylagos fogalmak amelyek egymást határozzák meg és egymás nélkül nem léteznek. Amikor valamit sötétként, magasként, nyitottként, függőlegesként határozunk meg, a meghatározásban minden esetben jelen van a viszonyítás, vagyis a világos, mély, zárt, vízszintes ellentett fogalma is. Minden fogalomnak szüksége van a saját ellentétére hogy létezhesen, vagyis minden yangban jelen van a yin és minden yinben jelen van a yang. Ha a yang elveszíti yinjét, megszűnik yangnak lenni, és ha a yin elveszíti yangját, megszűnik yinnekn lenni, vagyis mindkettő megszűnik létezni a másik hiányában. Ezért nem lehet „jó”, vagyis társadalmilag elfogadott az egyik és „rossz”, vagyis társadalmilag nem kívánatos a másik.

Az egyes jelenségek polarításának meghatározása a más jelenségekhez és a környezethez való viszonyon keresztül és az arányok figyelembevételével történik. Például egy épület a nála alacsonyabb épületek által alkotott szűk utcáktól körülvéve yang, de ugyanez a tömeg yin-ként hat ha az épületet nála magasabb toronyházak veszik körül. Ugyanúgy yin az épület ha nagy, nyílt tér veszi körül, mivel a nyílt tér szabadságához, mozgáspotenciáljához viszonyítva az épület a zártság és a nyugalom értékeit hordozza. A polarítások viszonyainak és változásainak jellege a Tai Qi diagramon követhető végig. Az ábra világos oldalát szemlélve megfigyelhető, hogy a világos, yang oldal a legalacsonyabb ponton a leggyengébb, a felfelé tartó mozgás (szintén yang) során erősödik, növekszik, miközben a yin részaránya csökken. A sötét, yin oldal a legfelső ponton a leggyengébb, a lefelé tartó mozgás (szintén yin) során erősödik, növekszik, miközben a yang részaránya csökken. A polarítások viszonyának azt az aspektusát jeleníti meg grafikailag a diagram, hogy hasonló a hasonlóval növelhető – a yang a yangtól erősödik, a yin pedig a yintől. Yang jellegű tartalomnak ezért yang jellegű környezet felel meg, a yin jellegű tartalomnak pedig yin környezet felel meg. A diagramot tovább elemezve szembevetünk azonban a legnagyobb világosság közepén levő sötét, illetve a legnagyobb sötétség közepén levő világos pont. Ezek a pontok a polarítások viszonyának egymást korlátozó és egymásba alakuló

aspektusát tükrözik. A túl erős yang yint szül, a túl erős yin pedig yangot szül, vagyis a jelenségek azáltal tartják fenn magukat, hogy nem engedik megszűnni a létezés-mozgás generátorát, a polarítások közötti dinamikát. Ez az az aspektus, amely a megfelelő arányok megállapítását teszi a Feng Shui és általában a hagyományos kínai természettudomány egyik központi kérdésévé, mivel az arányokat elvétő beavatkozás a beavatkozás céljával homlokegyenest ellenkező eredményt hozhat.

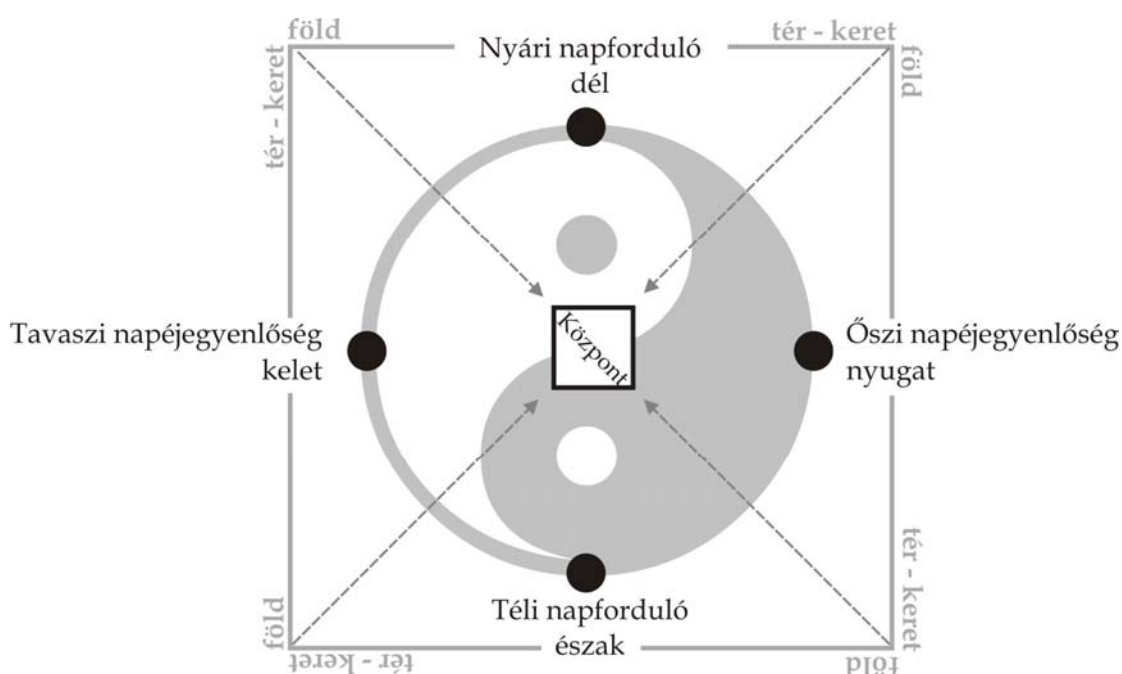
A Tai Qi diagram az univerzum alapciklusát, a megjelenés – fejlődés – hanyatlás – megszűnés – új megjelenés folyamatát írja le, amely minden létező dolog és jelenség természetes ritmusa anyagi és nem-anyagi síkon egyaránt. Az ellentétek dinamikus egységének viszonyain keresztül hozhatók összefüggésbe tér és idő, az anyagi és nem-anyagi síkok és a létezés különböző dimenziói, oly módon, hogy a dolgok és jelenségek yin-yang aránya, mozgásiránya és fázisa a diagram kerületén a megfelelő ponton jelölhető. Ilyen értelemben azonos polaritásarány és változási fázis jellemzi a csírázás folyamatát mint a születést, a csecsemőt, a tervezést, a tanulást, a hajnalt, a tavaszt, a keleti irányt és mindazokat a dolgokat és jelenségeket, amelyek a yin-yang ciklusának azonos pontján jelölhetők. Amint az alábbi ábra illusztrálja, a diagramon egyaránt jelölhetők a térbeli és időbeli jelenségek, a természeti és társadalmi folyamatok, a kiterjedés és összehúzódás, emelkedés és süllyedés térben és időben:

5. ábra – A tér- és idődimenzió jelentéstartalmi kapcsolatai és összefüggései. Saját szerkesztés

A polarítások váltakozásának ciklusaiban, növekedése és csökkenése során a Qi különböző mozgástartalmakkal jellemezhető változási fázisokon megy keresztül. A jellemző változási fázisokat a **Wuxing**-nek nevezett öt csoportba sorolja a hagyomány. Ezeket a változási fázisokat általában az öt elemként szokás fordítani, így a továbbiakban én is az „elem” kifejezést fogom használni, de a félreértelmezést elkerülendő, fontosnak tartom leszögezni, hogy a Wuxing „öt eleme” nem statikai-anyagi, hanem dinamikai-fogalmi kategória. Az öt változási állapot a dolgokban jelenlevő változáspotenciál és mozgástípus jellegét írja le. Az öt elem mozgáskaraktereit olyan természeti-fizikai jelenségekkel írják le, amelyek az adott mozgáskarakterekre a

legjellemzőbbek. Ez az öt fizikai jelenség a fa, tűz, föld, fém és a víz, ezek egyben az öt elem nevei is. Az elemek mozgáskarakterét a térbeli és időbeli változásokat leíró Tai Qi diagram jellegzetes pontjai illusztrálják. Az éves időciklus jellegzetes pontjai a napéjegyenlőségek és a napfordulók, a tér jellegzetes pontjai pedig a kardinális irányok. A diagramon jelölve a tér és az időciklus kardinális pontjait, egybeeső pontokat kapunk, amelyek az elemek jellegzetes tulajdonságait mutatják.: fával az emelkedő, növekvő; tűzzel a kiterjedő; földdel a leszálló; fémmel a besűrűsödő, koncentrálódó valamint vízzel a szétterülő, amorf mozgásjellegzet, amely az idődimenzió jellegzetességeiből ismerhető meg, és mivel tér és idő a Qi két megjelenési formája, a térre kivetíthető.

6. ábra – A tér és idő kardinális pontjainak mozgás- és polaritás-aspektusai. Saját szerkesztés több forrás összevonásával

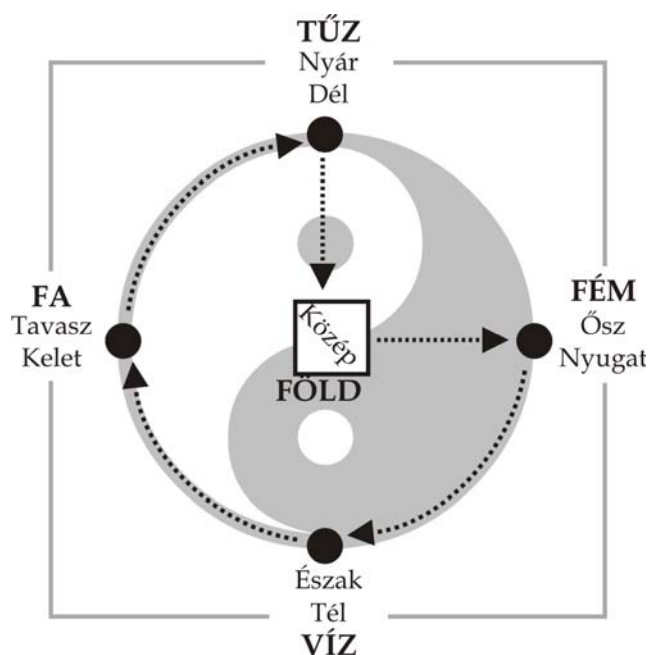
Minden elemhez az azonos vagy hasonló mozgáskarakterű dolgok, jelenségek és folyamatok sorolhatók be. Ezáltal köthetők egy-egy elemhez a belső szervek, érzékszervek, jellemvonások, érzelmek, tevékenységek, időjárási viszonyok, térformák, stb. Az egy elem alá besorolható dolgokat, jelenségeket és folyamatokat azonos belső mozgáskarakter jellemzi és ezáltal kapcsolhatók egymással. Hely és idő hiányában nem vállalkozhatok itt minden létező elemek szerinti katalogizációjára, ezért az alábbi táblázatban megkíséreltem érzékeltetni az elemek alapkarakterét és rámutatni jellemző analógiáimintákra amelyek lehetővé teszik a dolgok besorolását.

ASSZOC.		ELEM	FA	TÚZ	FÖLD	FÉM	VÍZ
DIREKT ASSZOCIÁCIÓK	Mozgásjelleg	emelkedő-növekvő	terjedő, kisugárzó, expanzív,	a nem-mozgás pontja amelyhez a mozgás és változás viszonyíthatók	leszálló, összehúzódó, sűrítő, önmagába záródó	lefelé mutató, süllyedő. DE áramló is	
	Évszak	tavas	nyár	tavaszelő, nyárutó	ősz	tél	
	Napszak	reggel	dél	napfelkelte előtt, naplemente után	este	éjszaka	
	Jellemző jelenség	fejlődés, növekedés, új formák keletkezése, napkelte	fény, világosság, meleg, sugárzás, láthatóvá tétel	állandóság, változatlanosság, egyensúly és stagnáció,	gyümölcs érése, naplemente	hideg, sötétség, tenger, áramlás, árvíz	
	Szín	zöld, világoskék	piros	sárga	fehér	fekete	
	Irány	kelet	dél	közép	nyugat	észak	
	Forma	álló téglalap	háromszög	négyszög, szélesen elfekvő felületek	kör	amorf, hullámos, aszimmetrikus	
KÖZVETETT ASSZOCIÁCIÓK	Lelkiállapot (+)	optimizmus	lelkeseedés, öröm, szeretet	lojalitás, kitartás, kontempláció	igazságosság, integritás	bölcsesség, meditáció	
	Lelkiállapot (-)	harag, frusztráció	hiúság, agresszivitás, fanatizmus, gyűlölet, elkeseredés	konzervativizmus, önzés	szomorúság	félelem, magányosság	
	Fogalmak	rugalmasság, alkalmazkodás, megtisztulás, transzformáció, tanulás, tervezés, kreativitás, ősök (gyökér), hagyomány	figyelemfelkeltés, társadalmi pozíció, megmutatás, marketing, önkifejezés, összefüggések átlátása, szintetizálás	anya, táplálás, mezőgazdaság, megtartás, megőrzés, gyógyítás, élelmiszergyártás, támogatás, közösség, közjóléti kérdések, humanitárius munka, önfejűség,	eredmények, összefoglalás, befejezés, gyerekek, művészetek, emberi munka, társadalmi szerveződés, hierarchia	rejtett dolgok, szex, titkok, képmutatás, szerencsejátékok, bűnözés, politika, diplomácia, tudatalatti, mimikri, utak, pénz, kereskedelem, veszély, háború	

1. táblázat – Az öt mozgási/változási fázis asszociatív értékei. Saját szerkesztés több forrás összevonásával.

A táblázatból levezethető, hogy például fa állapottal jellemezhető a tanulás, tervezés, kezdet, invenció, születés, megtisztulás, a tavasz időszaka, a hajnal, a felvilágosodás, rügy, az oszlopformák és számos más dolog, mint ahogy a többi változási állapotokhoz is mozgásjellegük alapján sorolhatók be a világ dolgai. Az elemek analóg és asszociatív értékeinek láncait vizsgálva megállapítható, hogy homlokegyenest ellenkező jelenségek sorolhatók be egyazon elem alá, vagyis hogy ezeknek a látszólag ellentétes jelenségeknek azonos a mozgástartalma de ellentétes polaritásúak. Bár az emberi ítélkezés könnyen minősíti "jó"-nak vagy "rossz"-nak a jelenségeket, az

elemek önmagukban nem „jó” és nem is „rosszak”. Önmagukban értéksemitlenek, csak emberi szemszögből, az egyes szituáció, időszak vagy ember szempontjából értékelhetők pozitívnak vagy negatívnak. A Feng Shui az adott hely, adott idő és az adott társadalom funkcionalitása szempontjából értékeli az elemeket annak alapján, hogy ott és akkor harmonikusan kapcsolódnak-e a változások áramlatába, vagy megzavarják ennek ritmusát, ugyanis ettől függően mutatják az elemek „jó” vagy „gonosz” arcukat az emberi világ felé.

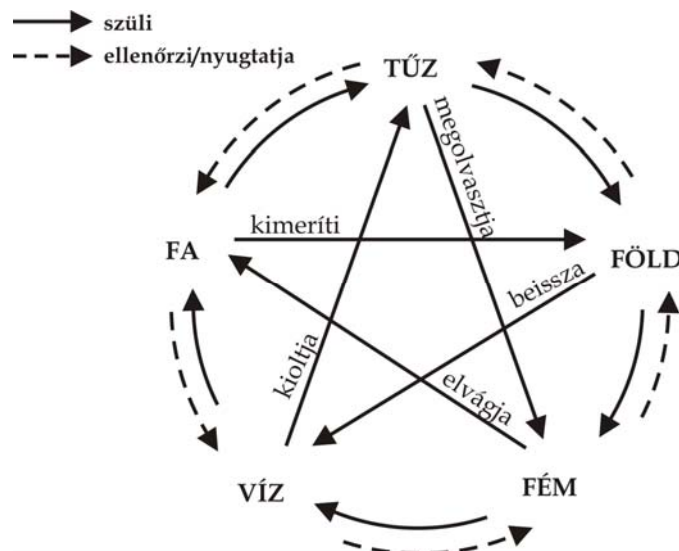
7. ábra – A változási fázisok egymásba alakulásának tér-idő dinamikája. Saját szerkesztés több forrás összevonásával.

A természetes változási ciklusban a yang emelkedik, miközben a yin visszahúzódik, majd a tetőzése után a yang húzódik vissza, hogy átadja helyét a növekvő yinnek, amelynek tetőzése egyben a yang visszatérését hozza, amely ismét növekedni kezd, és így tovább. Ezt a mozgás/változás ciklust mutatja a Tai Qi diagram, amelyen az egyes elemek illetve változási fázisok jellemző arányai és értékei pontszerűen jelölhetők. A yin és yang körforgásában az elemek is megjelennek, növekszenek, majd csökkennek és átadják a helyüket a következő elemnek. A transzformáció természetes menete az évszakok és a napszakok ciklusaihoz hasonló, ezt a viszonyt nevezik **anya-gyermek kapcsolatnak** vagy **generatív ciklusnak**.

A 7. ábrán bemutatott viszonyok harmóniája akkor borul fel, ha valamelyik elem illetve mozgáskarakter túl hangsúlyos, vagy túl gyenge. Ez esetben az elemek az ember/társadalom szempontjából negatív megjelenési formáikban mutatkoznak. Mivel ezen a körön bármely térbeli, időbeli vagy társadalmi folyamat modellezhető, és a különböző folyamatok azonos mozgáskarakterű szegmensei azonos helyzetben jelennek meg, a modell alapján a folyamatok

interakciói is levezethetők, vagyis előrelátható, hogy egy bizonyos folyamat meghatározott szegmense vagy egyensúlyvesztése hogyan hat ki más folyamatokra. Ezt az egyensúlyvesztést általában az úgynevezett **ellenőrző** vagy **nyugtató ciklus** szabályai szerint lehet kezelni, vagyis a körön következő elem erősítésével lehet levezetni a fölös, pangó és ezért negatív elem energiáját. Azok az elemek, amelyek nem követik egymást a diagramon, összeütközésbe lépnek, amelyben a támadó kimerül, a megtámadott pedig megsemmisül. Ezt a viszonyrendszert **nagyszülő-unoka kapcsolatnak** vagy **destruktív ciklusnak** nevezik, amelyben a következő viszonyok jöhetnek létre:

- A fa kimeríti a földet
- A föld beissza (korlátozza) a vizet
- A víz kioltja a tüzet
- A tűz megolvasztja a fémét
- A fém elvágja a fát.

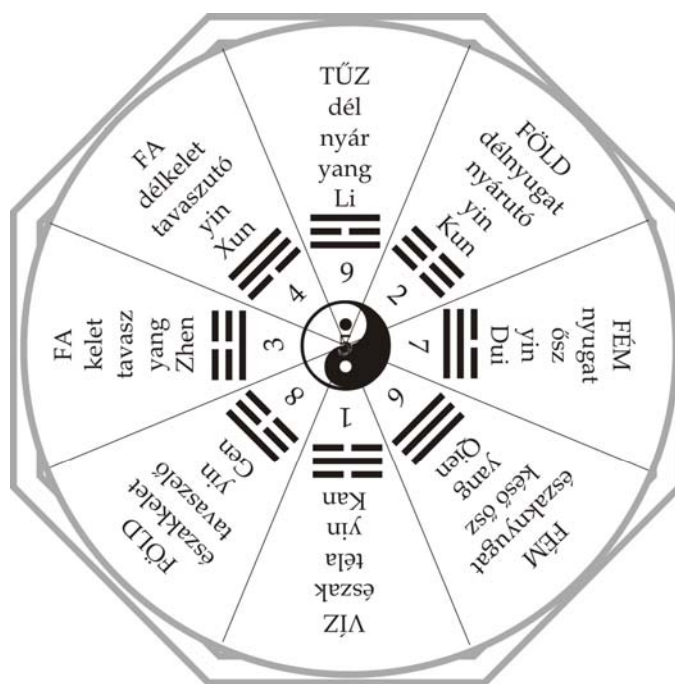

8. ábra – A változási fázisok egymásr hatásának teljes skálája. Saját szerkesztés több forrás összevonásával.

Ezeket a viszonyokat a Feng Shui általában diszharmonikus viszonyoknak tekinti, és a hiányzó, a nagyszülő és az unoka közötti „szülő” elem közbeiktatásával hozza az elemeket ismét generatív kapcsolatba. Az elemek teljes viszonyrendszerét szemlélteti a 8. ábra.

Az egymással ellenkező irányú és minőségű jelenségek összebékíthetetlen jellege a nyugati kultúrkörben is gyakori probléma, de az összeütközést a nyugati lineáris gondolkodásmód jellemzően egyenes vonal mentén próbálja megoldani, az egyik vagy a másik oldal „védelmével” vagy „fejlesztésével”, (pl. fenntartható fejlődés) ami azonban nem oldja fel az alapvető konfliktust, inkább kiélezi azt. A hagyományos kínai gondolkodásmód az egyenes vonalak okozta feszültséget mindig a cirkuláris mozgás harmóniájává igyekszik alakítani.

A cirkuláris mozgás során az egyes elemek mozgáskaraktere fokozatosan jelenik meg, erősödik, majd csökken, miközben átadja helyét a közben megjelenő következő elemnek. A folyamatban az elemek jelentéstartalmának hangsúlyai, az elem polaritás-aránya is változik a növekvő (yang) és a csökkenő (yin) mozgással összhangban, aminek alapján tér és idő minőségei tovább differenciálhatók. A Qi következő, részletesebb és pontosabb rálátást adó differenciációs lépcsőjét a Ji King, a Változások könyvének alapját képező nyolc trigram által alkotott szimbólumcsoportot használó **Ba Gua** (*Nyolc forma, vagy Nyolc irány*) néven ismert elemzésszint teszi lehetővé. A Ba Gua alapvető természeti ősképekre vezeti vissza a létező dolgok formáit. Az ős képek az ég, föld, hegy, tó, villámlás (mennydörgés), szél, tenger (Hold), tűz (Nap). Mindegyik ős képhez változási állapotbeli, polaritásbeli, iránybeli, értékbeli és numerikus jelentéstartomány tartozik. A trigramokkal leírható a hierarchiában elfoglalt hely és szerep, bármely tevékenységtípus, tértípus, időszak. Természetesen ez esetben is a yin – yang polaritásviszonyok és mozgástartalmak alapján, korrelatív-asszociatív gondolkodásmóddal hozható összefüggésbe bármely dolog, jelenség vagy folyamat egy-egy trigrammal. Minden létező összefüggésbe hozható valamelyik trigrammal és a trigramok viszonyai alapján viszonyíthatók más dolgokkal, jelenségekkel és folyamatokkal minden szinten és dimenzióban. Az egyes trigramok asszociációs láncainak rendszere igen összetett, léven, hogy a trigramok valóban ősi eredetűek, jelentéstartalmaikban különböző korok tanításai ötvöződnek. Minden trigram egy meghatározott polaritásviszonyt jelöl, ezáltal meghatározott helyet foglal el a Tai Qi diagramon, ahol egy elemet, az év meghatározott időszakát és a tér egy irányát jelöli. A Ji King alapszövegéből és Konfuciusznak tulajdonított kommentárjaiból minden egyes trigramhoz hosszú lista készíthető a „hozzá tartozó” színekről, fogalmakról, tevékenységekről, állapotokról, formákról, szervekről és más jelenségekről. A trigramokhoz számértékek is kötődnek, amelyek a tér és idő változásainak numerikus modelljével, a Lo Shu négyzettel kötik össze a trigramokat. Minden trigramnak van hierarchiaszerep-értéke is, mivel mindegyik a kínai hagyomány ideális családjának (apa, anya, három fiú, három lány) egy-egy tagját jelképezi. Mindegyiküknek meghatározott helye és szerepe van a családban, ami által meghatározott jellemvonásokat, viselkedésmódokat és értékrendeket alakítanak ki, amelyek szintén a trigramok asszociációs értékeihez tartoznak. Az univerzális áramlás egy-egy trigramban foglalt polaritás- és mozgáskaraktere személyre, térirányra, időperiódusra, objektumra, folyamatra vonatkoztatva mindig ugyanaz, csak a megjelenési illetve kifejezési forma változik, amelyet különböző szavakkal jellemezhetünk. Itt meg kell jegyezni, hogy a Feng Shui elemzések a trigramok komplex jelentéstartalmaiból általában a mozgási/változási fázis a trigram által megjelenített állapotát és a legalapvetőbb jelentéskészletet veszi figyelembe.

9. ábra – a tér-idő alapmátrixa. Saját szerkesztés több forrás összevonásával.

Mivel a Tai Qi diagram az univerzális törvényszerűségek alapvető, teljes folyamatábrája, amellyel minden elméletnek és technikának összhangban kell lennie, a trigramok analóg értékei a Tai Qi diagramon elfoglalt helyükből vezethető le, amely elrendezés a 9. ábrán látható. A 2. táblázat pedig a trigramok alapvető asszociatív jelentéskészletét foglalja össze:

Chen 3 K fa	Xun 4 DK fa	Li 9 D tűz	Kun 2 DNY föld	Dui 7 NY fém	Qian 6 ÉNY fém	Kan 1 É víz	Ken 8 ÉK föld
Mennydörgés	Szél	Nap, villám	Föld, síkság	Tó	Ég, teremtő	Folyó	Hegy
Legidősebb fiú	Legidősebb lány	Középső lány	Anyja	Legkisebb lány	Apa	Középső fiú	Legfiatalabb fiú
Fiatal férfiak	Kereskedők	Nők	Tömeg	Varázslónők	Király, császár	Tolvajok	Tisztviselők
Gerjesztés	Behatolás	Sugárzás	Befogadás	Nyugalom	Teremtés	Áramlás	Megőrzés
Kezdet	Növekedés, gyengédség	Függőség	Táplálás, mennyiség	Gyümölcs	Idea	Eső	Tárolás,
Sebesség	Kereskedés	Fegyverek	Gyógyítás	Öröm	Tekintély	Utak	Kapu
Megtisztulás	Áthatás	Tapadás	Tolerancia	Tükrözés	Életerő	Veszély	Mag
Család, ősök	Kreativitás, a természet bősége	Szépség, összefüggések átláthatósága,	Gondozás, tudattalan, lojalitás	Mélység, szavak, könnyedség	Erő, szellem, emelkedettség, nagyság	Hold, félelem, kitartás	Hagyomány leállás, felgyülemelés

2. táblázat – A Ji King trigramjainak legjellemzőbb asszociatív jelentéskészlete. Saját szerkesztés.

A táblázatban felsorolt asszociatív értéktartalmakat az elemzés során egyaránt alkalmaztam a tér- és az időszegmentumok, valamint a társadalmi jelenségek és értékrend jellemzésére. A trigramok–ősképek egymáshoz való viszonyát egyrészt polaritásuk és mozgás/változástartalmuk – "elemük" – határozza meg, másrészt pedig a *Ji King*-ben, a Változások könyvében foglalt komplex szabályok alapján értékelhető. Mivel a teret, időt és társadalmat meghatározó mintázatok elemzésében az előbbi szempontú alkalmazás elégségesnek mutatkozott a határozott karakterű mintázatok körülírásához, a Qi további differenciációs szintjeinek alkalmazása sem volt indokolt. A Ji King összetett összefüggésrendszerét csupán egy rövid illusztráció erejéig alkalmaztam, ennek a rendszernek és a további differenciációs szinteknek helyigényes bemutatásától itt eltekintén.

Elemzés

3.1. A TÉRJELLEMZŐK ELEMZÉSE

3.1.1 Hely, forma - városformáló energiák

A szabadkai önkormányzat Szerbia legészakibb részén terül el, elhelyezkedését az északi szélesség $46^{\circ}5'55''$ és a keleti hosszúság $19^{\circ}39'47''$ -val írják le. A községet északkeletről északnyugat felé terjedő karéjban Magyarország (Csongrád és Bács - Kiskun megyék) határolja, nyugatról Zombor község, délnyugatról Topolya község. Délről és délkeletről Zenta község és keletről Kanižsa község területével határos. A község területe 100 736,10 ha, vagyis 1007,36 km². A város területe ma 3108,4 ha, illetve 31 km², míg az önkormányzat területén levő 18 alacsonyabb hierarchiaszintű település összesen 4439,3 ha, illetve 44,4 km² területet foglal el.

A község karakterét alapvetően meghatározó földrajzi jellemző a két reliefenergiát hordozó talajtípus találkozásából eredő gyenge vásárvonal. Itt található a Telecskai dombok csernozom típusú talaja a Duna – Tisza közti homokhát homokjaival. A két alaptípus határvonala két egyenlőtlen részre osztja a területet. Ez a határvonal a község területének legmarkánsabb jellemzője. A talajtípusok különbözősége ugyanis messzemenően kihat a domborzati és vízrajzi jellemzők alakulására, meghatározza a pozitív és negatív felszínformák elhelyezkedését, ezen keresztül a területhasznosítás módját, az útvonalakat, a településteremtő helyi energiákat is. Maga a város is erre a határvonalra települt. A város helyzetét a következő térkép szemlélteti:

1. térkép – a lösz és a homok találkozási vonala a városban és környékén. Szabó Zsombor szerkesztése (Szabó, Zs. 2002.)

A terület földrajzi sajátosságait természetföldrajzi, geológiai és morfológiai szempontból részletesebben ismerteti Györe Kornél településföldrajzi elemzése (Györe K., 1976). Itt csupán a várost kiformáló és általa formált terület rövid áttekintésként emelném ki Györe munkája alapján a jelen elemzés levezetéséhez fontos szempontokat.

A homok és lösz érintkezési vonala a Baja – Rém – Borota – Jánoshalma – Kelebia – Szabadka – Hajdújárás – Bácsszőlős – Kishomok – Horgos irányában halad. A község területére ez a vonal a Kelebiai határátkelő és a Csík-ér közötti részen érkezik, innen délkeletnek tart, majd a város területén északkeletnek fordul, hogy a városból kiérve keleti irányt vegyen fel. A község nyugati részén a löszhátságon elhelyezkedő Tavankúti homokterület genetikai és morfológiai szempontból lényegesen különbözik a község északi területét meghatározó homoktérszíntől. A homokterületen gyakoriak az északnyugat-délkelet futású hosszabb-rövidebb völgyek és a rendszerint ovális alakú, sekély, medenceszerű, vizenyős laposok, amelyek között kis szintkülönbséggel széles homokhátak emelkednek. A homoktérszínen csak egy vízfolyás található, amely a homokon keresztül szűrődő talajvízből ered. A kis vízhozamú Körös patak Magyarország felől, Kelebiánál éri el a határt, innen kelet felé fordul, nyugat-keleti szakaszával az országhatárt jelölve, és hajdújárásnál lép be Szabadka község területére, ahol néhány kilométer után a Ludasi-tóba ömlik, ezt elhagyva délkelet felé folytatja útját, majd Zenta és Kanizsa között éri el a Tiszát. Ezen a részen a talajvíz viszonylag magas járású, könnyen hozzáférhető. A homokterület laposaiban helyenként mocsaras területek alakultak ki, néhol pedig kisebb tavak is.

A homokpuszta és a löszfelszín egymással összefüggő, széles laposok közbeiktatásával kapcsolódik. Ezek az egymással összefüggő laposok egy 2-6 km széles, tagolt egységes depressziót képeznek, amely kelet – nyugat irányban terjeszkedik. A homok és lösz találkozásánál alakultak ki a nagyobb állóvizek: Kelebiai tó, Palicsi tó, Ludasi tó, Vér tó, Sós tó.

A löszplató keleti és a délkeleti részen lankás, széles hátak és nagy kiterjedésű laposok, a nyugati részen pedig a löszdolinák váltják egymást. A talajvíz szintje ezen a részen viszonylag mély, nehezen hozzáférhető, ami arra kényszerítette a lakosságot, hogy vízfolyások mellett telepedjen le. Két vízfolyás völgye található a várost nyugattól délig övező felszínen. A Krivaja patak a község nyugati részén ered, több forrásból áll össze, ezek közül kettő, a bajmoki és a tavankúti a község területén található. A Csík-ér Magyarország területéről érkezik Csikériánál, a várostól északnyugatra, és délkelet felé folyva Csantavérnél hagyja el a község területét. A patakok széles völgye valamikori nagyobb vízhozamról tanúskodik.

A fentieket összegezve elmondható, hogy a terület, amely „nagy vonásaiban egyhangú, de kisformában változatos felszínű, állóvizekben gazdag és vízfolyásokban szűkülködő,... az egykori

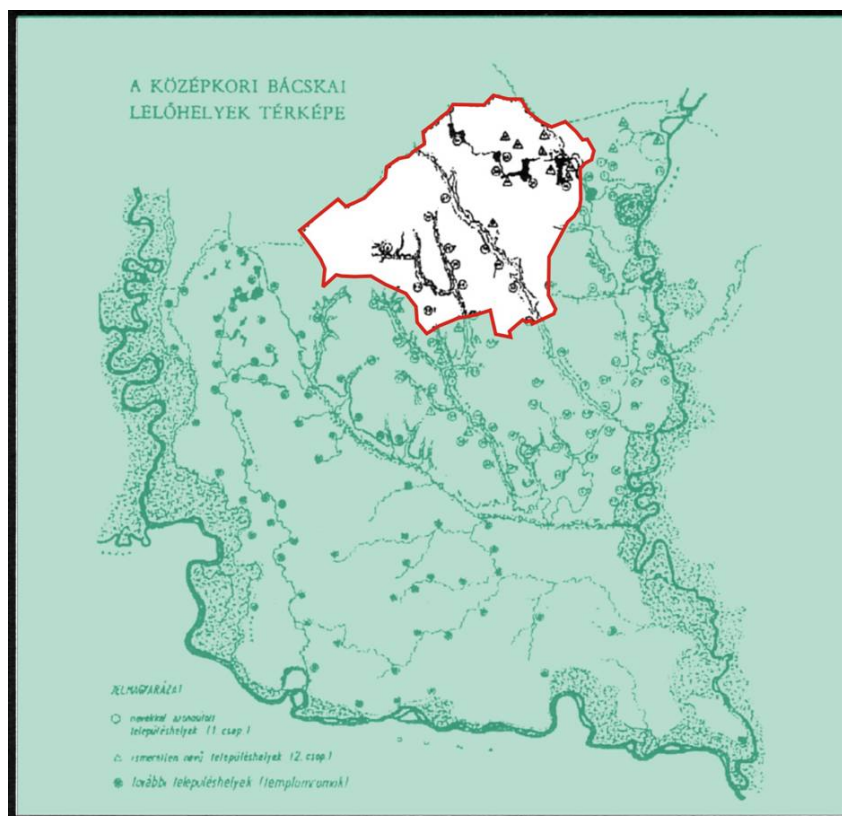
Szabadka falusias, önellátó gazdálkodásra berendezkedett településének változatos gazdálkodási lehetőségeket nyújtott.“ (Györe K., 1976).

A város elhelyezkedése ebben a térben excentrikus, a község területének északi harmadában, az országhatárhoz közel, a terület észak-déli középtengelyétől keletre helyezkedik el. Felvetődik a kérdés, hogy a fent leírt önellátó gazdálkodásra berendezkedett falusias település vajon miért nem a terület központjához közelebb és miért nem folyóvíz mellett helyezkedik el? A város ilyen „félrehúzódo“ periférikus elhelyezkedése saját területén belül esetleg vízi vagy szárazföldi közlekedési útvonalra való pozicionálásával lenne magyarázható, amely esetben azonban értelemszerűen nem önellátó, vagyis befelé orientált helységeként, hanem kifelé kommunikáló, vagyis hálózati csomópontként lehetne leírni.

A központi település – a későbbi város – elhelyezkedését a város történetével földrajzi-térrendezési szempontból foglalkozó szerzők (Popović M. – Dinić J., 1978; Szabó Zs., 2002) egyrészt a közlekedési hálózatban elfoglalt stratégiai pozícióval magyarázzák, miszerint Szabadka a Duna és a Tisza, a vízi szállítás *via magna*-i között félúton, pihenőhelyként formálódott ki. Másrészt a szerzők a Római császárság idejéből ismert, a *Terra Barbaricum*on átívelő, Pannonia Inferior tartományt Dáciával összekötő Káliz útra hivatkoznak, amelynek létezéséről és jelentőségéről még a XI. századi oklevelek is tanúskodnak. Az út az Alpok keleti előteréből indult, Pécs (Sophiane) kötötte össze Szegeddel (*Parthiscum*) és a Maros völgyén keresztül az erdélyi só- és ezüstbányákkal (Szekeres L., 1978). A tételt, mely szerint ez az ókori és kora középkori útvonal döntő hatással volt a város kialakulására a helyi szakmai nyilvánosság úgy tűnik nagymértékben elfogadja, olyan szinten, hogy a különböző fejlesztési tervekbe is beépül ez az útvonal mint napjainkban is stratégiai fontosságú út, amelyen Szabadka egy fontos állomás. Azonban egyik szerző sem ad elfogadható magyarázatot arra, hogy az önkormányzat mai területén feltárt, és az útvonalhoz viszonyítva hasonló helyzetben levő települések (Kelebia, Kér, Ludas, Kővágó) közül miért éppen Szabadka fejlődött várossá. A középkori bácskai lelőhelyek térképe (2. térkép) több azonos rangú település maradványait jelöli meg az út mentén, amelyek közül csak Szabadka fejlődött várossá, míg a többi eltűnt, összeépült Szabadkával (máig is megőrizve falusias jellegét), vagy falu maradt.

Amennyiben a várost kifejlesztő helyi és helyzeti energiát valóban az út képviselné, annak a város térstruktúrájában és általában mozgáshoz-változáshoz való viszonyában meg kellene jelennie. Ezzel szemben a város rendezésére, átjárhatóbbá, áttekinthetőbbé tételére irányuló, a XVIII század végén tett első kísérlettől kezdve, minden városrendezési ciklus kezdetén megállapítást nyer, hogy a város úthálózata nem felel meg a rendezés kora által meghatározott „korszerű” közlekedési igényeknek, miután nagyszabású tervek készülnek a város közlekedési viszonyainak javítására, amelyek azonban nem valósulnak meg. Az utcák és utak hálózata lényegileg változatlan a tulajdonképpeni város keletkezésétől számított mintegy 250 év alatt, a városteremtő beavatkozások egyik fontos

alapellemzője pedig a főforgalmú utak elterelése a város központjából, az útvonalak egymás közötti kapcsolatának nehezítése. A városrendezési akciók a város története során általában ezt a mintát követik, aminek következtében az útvonalak nem átmenő, hanem bejövő, begyűjtő, sűrűsítő utakként értékelhetők. A főforgalmú utak egymás közötti kapcsolata ma is az egyre jobban besűrűsödő és a forgalom növekedése miatt egyre átjárhatatlanabb városközpont kis utcáin keresztül valósul meg, közvetlen kapcsolat az egyes irányok között nincs. Így az utakat, illetve tranzitszerepet nem tudom városodást kiváltó tényezőként, a város karakterének alapvonásaként elfogadni.

2. térkép – a középkori bácskai lelőhelyek térképe a szabadkai önkormányzat mai területének kiemelésével. (Saját szerkesztés Szabó Zsombor Stepski Grad című kiadványában megjelent térkép alapján)

A Káliz út és a kommunikáció városformáló szerepe ellen szól az is, hogy az út jelentősége a XV-XVI században jelentősen csökkent, majd meg is szűnt, város magját jelentő téglavár (kibővített lakótorony) a XV század végén, 1470-ben épült meg a középkorban is nagyrészt egységes birtoktestként gazdát cserélő területen, amikor a terület Dengelegi Pongrácz János birtokába került, míg a tulajdonképpeni helyőrségi vár arculatának és jellegének kialakítása a török korban történt meg. „Második városalapító”-ként említi Szabó II. Szelim szultánt, mivel az ő idejében emelkedett a település először városi – *kaszaba* – rangra amely többek között helyőrséggel és vásártartási joggal is rendelkezett.

Sokkal jobb kiindulópontnak tűnik a város helyzetének és karakterének vizsgálatához Györe Kornél megközelítése, aki szerint az országos jelentőségű víziutakhoz viszonyított félreeső helyzete révén Szabadka hosszú ideig a környék terményfeleslegének begyűjtője és közvetítője volt a bajai,

szegedi és kanizsai kikötők és átkelőhelyek felé. Szerinte a városodást megindító tényező az volt, hogy a Szabadkai vár üzemközponti szerepet töltött be a feudális kor királyi birtokán. Az impulzus ilyen jellege összhangban van a hely energiáival, a felszíni formák vizsgálata ugyanis a hely begyűjtő, koncentráló, anyagiasító jellegére mutat. A Feng Shui szabályai szerint elemezve a város-mag helyzetét kitűnik, hogy ezek az energiák valóban a középkori vár (vagy udvarház) helyén koncentrálódnak.

3.1.2 Koncentrációs pont – a hely alapkaraktere

Az 1. térképen látható, hogy a reliefenergiák ütközésénél kialakuló gyenge vásárvonal a város területén egy szájával északnyugat felé forduló öbölformát képez. A város mai területén is érzékelhető az a régen vízzel telt depresszió, amely az öbölforma délkeleten levő „alja“. Tekintettel arra, hogy a vízfolyások és a terep esése ezen a területen északnyugat–délkelet irányú, mint ahogy a szelek járásában is az északnyugati szél dominál, a Feng Shui szabályai szerint a „sárkány“, vagyis a tér dinamikus energiáját is ebben az irányban mozgónak tekinti. A víz, a talajkülönbség vagy a szintkülönbség a szabályok értelmében „megállítja“ ezt a mozgást, minek következtében az energia felgyülemlik és „besűrűsödik“, vagyis anyagot hoz létre. A terület más részein ilyen akkumulációs pontok nincsenek. Bár a nyugati részen, Tavankút és Bajmok környékén ered a Krivaja, és itt folyik a Csík ér is, amelyeknek mint folyóvizeknek lehetne településformáló hatásuk, ezek a vizek „elfolynak“ a területről, és a Feng Shui szabályai értelmében magukkal viszik az energiát, amelynek felgyülemzése esetünkben városformáló erőt jelenthetne. Ezért a terület északi–északkeleti részén vonuló lösz–homok vonal az egyetlen olyan karakteres vonás, amely mentén a találkozó polaritások feszültsége az energia akkumulációját lehetővé teszi. A gyenge vásárvonal vizes laposokkal és mocsarakkal átszelt öbölformájának területén található száraz helyek – halmok vagy háta – rendelkeznek a terület legerősebb településteremtő energiájával. Ezen a területen belül is a pozitív és negatív formák, vagyis yang és yin formák aránya határozza meg a növekedés megindítására legalkalmasabb pontot. Az alábbi térképen a történelmi város területének vízrajzi bemutatásán jelöltem meg azt a helyet, amely a legerősebb energiabegyűjtő és ezért városteremtő kapacitással bír. A 3. térképen látható a város területén északnyugat–délkelet irányban húzódó Nagyrét–Mlaka völgyrendszer amely a terület kis vízfolyásait gyűjti be és vezeti a Palicsi tóba, valamint a Rogina bara és a Ciganska bara, a város területén sokáig, a XIX század végéig jelenlevő elsődleges mocsarak. A völgyrendszer keleti és nyugati részre osztja a város területét, a nyugati részt pedig a Gáti vízfolyás további két részre, az északi és déli hátra tagolja. A keleti rész lösztérskéje Bajnát (Bajin hat) néven ismert, a nyugati rész Gáti vízfolyásától délre elterülő része Kér néven ismert, míg az

északi résznek nincs külön neve, a város ide eső peremrészét Bajai szőlőknek nevezik. A térrészlet névtelensége valószínűleg annak tudható be, hogy ez a rész csak később, már a várossá formálódás időszakában népesült be, míg a másik két említett térszín az archeológiai leletek tanúsága szerint már a korai középkorban lakott volt. A térképen nincs kihangsúlyozva, de a Rogina bara és patakok innen délnyugatra eső összefolyása között egy összefüggő alacsonyabb vízjárta terület fekszik, amelyen a mai városközpont kialakult. Így a városmagként jelölt hely tulajdonképpen ideális várdomb, minden oldalról vízzel védett, vagy védhető. A környező állóvizek és a dombot körülvevő negatív formák az „öböl” akkumulációs területén belül egy másodlagos akkumulációs pontot hoztak létre. Ezen a dombon épült meg Pongrácz János kibővített lakótornya amely a várost fejlődésnek indító mag funkcióját látta el a város történetében. A hely jellege inkább fortifikációs mint kommunikációs, vagyis mozgásminőségek szempontjából nézve erősen elhatároló, kizáró és benntartó karakterű, a ki- és bejutás egyik irányból sem könnyű. Ez a jelleg a föld és a fém változási állapotainak felel meg a Feng Shui szimbólumrendszerében. Természetesen, a középkori várak építésénél általában ez is volt a cél. Szabadka esetében csak azért fontos ezt kiemelni, mert ez a várost kiformáló természetes környezet alapjellemezője, nem emberi beavatkozás eredménye, amiből többek között az adódik, hogy a hely jellegéhez leginkább alkalmazkodó forma az erőd, melynek lényege a megőrzés és a védelem, minek következtében az autarchikus, elzárkózó, konzervatív, a változásmozgást gátló társadalmi formák és térstruktúrák kialakulása valószínűsíthető ezen a területen, illetve egy ilyen jellegű magból.

3. térkép – a legnagyobb településteremtő energiával bíró pont a történelmi város területén belül.
(Györe Kornél, Szabadka településképe, 1976., a pont saját jelölés.)

3.1.3. Térstruktúraformáló folyamatok

A város társadalmát és térstruktúráját formáló helyi és helyzeti energiák további mintázatai a város fejlődésének korai szakaszában bekövetkezett térbeli változásokból bonthatók ki. A korabeli dokumentumok tanúsága szerint a vár (*castellum*) tulajdonképpen védelmi- és üzemközpontként szolgált, a belső sáncon kívül pedig rezidens plébánossal rendelkező templom állott, egyesek szerint a mai Ferences templom, mások szerint a mai Szerb templom helyén. Mindkét esetben a dombon koncentrált a feudális kor világi és anyagi hatalma, a Feng Shui terminológiájában „ég és föld amelyek nászából jön létre a tízezer dolog”. Ez a hatalmi koncentráció azonban korlátozott területre, a feudális birtokhoz tartozó területre vonatkozott, a dombról a völgyben összefutó regionális utakat ellenőrizte, vagyis vélhetően délkelet felé volt orientálva, háttal a területi energiák irányának, csökkentve ezáltal a befogadott energia mennyiségét. A két funkció koncentrációja állítólag további funkciók koncentrációját vonzotta be. Bár ezekről semmilyen írásos feljegyzés nincs, a várostörténettel foglalkozó szerzők nagy része feltételezi Szabadka földesúri mezővárosi státuszát és vásártartási jogát. Ezt a helyzetet vette át a török uralom, a lakosság szinte teljes cseréjétől függetlenül, kissé továbbépítve és helyőrséggé fejlesztve az uradalmi központot. A település első dokumentálhatóan városszerű formája és funkciója így a tekintélyelvűség jegyében (katonai szerveződés) alakult ki. Ebből a korból már biztos tudomásuk van a történészeknek évi három vásárról. Győre erre a korra teszi a másik városmag kialakulását a Bajnáton, az eredeti magtól délre (Győre K., 1976).

Az igazán jelentős városformáló erőt a város területén, amelyen van bár koncentrációs pont, de egy gyenge energiájú, korlátozott hatósugarú terület koncentrációs pontja, az a körülmény indíthatta be, hogy a globális társadalmi-politikai folyamatok irányultsága és ezzel információminősége a török elleni felszabadító háborúkkal megváltozott. A középkori társadalmi áramlások tulajdonképpen észak–dél irányúnak és viszonylag alacsony mozgásimpulzusúnak tekinthetők, az Oszmán birodalom előretörése is ilyen iránnyal jellemezhető, míg a területi energiák folyása északnyugat–délkelet irányú, mint azt a vizek folyásiránya és a domináns szélirány mutatja. A területi energiák és a társadalmi mozgáspályák irányainak eltérése miatt a város területének akkumulációs kapacitása nem juthatott kifejezésre. A XVII századi török elleni felszabadító háborúk azonban a térenergiák mozgásirányával egyező irányra, az északnyugat–délkelet irányra orientálták át a globális társadalmi mozgást. Az egy irányba mozgó „égi” és „földi” energia egyaránt a terület legmegfelelőbb pontján akkumulálódott. Az akkumulációs kapacitást tovább erősítette a karlócai béke (1699) kapcsán a Tisza és Maros mentén megvont határnál létesített határőrvidék, amelyen névlegesen bevezették ugyan a megyerendszert, de gyakorlatilag a XVIII század nagy részében az innen

északnyugatra fekvő Bécs, vagyis a császár közvetlen igazgatása alatt állott. Az északnyugati irány a Feng Shui rendszerében a yang fém változási fázisnak felel meg, amelynek jellemző megjelenési formái a tekintély, a császár vagy a családfő, a határőrvidék pedig tekintélyelvű szerveződés, ami szintén a fém változásminőségnek felel meg. Így még a szimbolikus kapcsolatok szintjén is megerősítést nyert a terület irányultsága és az akkumulációs kapacitás aktivizálása. Ebből a szemszögből nem meglepő, hogy a források szerint továbbra is funkciószegény, inkább falu, mint város település ebben az időben indult meg a városodás útján.

A mai város központi zónájának keleti felét befogó földsánc épült a város körül 1693-ban. Az előző periódusokban funkciószegény város ebben az időszakban még mindig katonai helyőrség, túlnyomórészt szerb és bunyevác lakossággal. A civil lakosság főleg mezőgazdasági foglalkozású, de már megjelennek az iparosok és a kereskedők is. Mivel a városodás abban az időszakban indult, amikor a társadalmi mozgások energiája a területi energia irányával megegyező északnyugati irányból érkezik, amely a tekintélyelvűség jelentéstartalmát hordozza, és maga az akkumulációs pont is a tekintélyelvűség jegyében aktivizálódott, a Feng Shui logikájának szabályai szerint feltehető, hogy ez a tekintélyelvűség a város terének és társadalmának szerveződésében is megjelenő tényező.

3.1.3.1. Tekintélyelvűség és anyagelvűség térben és időben

A tekintélyelvűségre és az anyagelvűségre mint alapvető társadalom- és téralakító vonásokra az igazgatási funkció térbeli megjelenítése és térvizonyainak változásai mutathatnak. A helyőrségi település térszerkezetében a várossá válás kezdetén történt egy fontos változás. Egy 1723-ban kelt királyi rendelet nyomán a „várdombon“ álló kastély a Ferences barátok tulajdonába került, a kastélyt lebontották és a helyébe templom és kolostor épült 1729-ben. Szimbólumok szintjén értelmezve az „ég“ kiszorította a „földet“, vagyis a szellemi hatalom úgy a térbeli mint a társadalmi hierarchiában az anyagi hatalom fölé helyezte magát. Más szempontból viszont úgy is értelmezhető, hogy az anyagi hatalom felszabadult a szellemi hatalom korlátozásai alól, más helyet és irányt választhatott magának, amit rövidesen meg is tett, úgy tűnik máig ható tér- és társadalomformáló következményekkel.

A határőrvidék megszűnése után, 1734-ben, Szabadka a zombori székhelyű Bács-Bodrog megye része lett egy rövid időre, de Mária Terézia a volt „militárisok“-nak megengedte, hogy kiváltsák magukat a klasszikus feudális igazgatási rendszer alól. Így Szabadka 1743-ban

szabadalmazott kamarai mezőváros lett Szent Mária néven⁴. A mezőváros ténykedésében az egyik legfontosabb döntés az első városháza építése volt, amit 1751-ben, a mai városháza helyén, a sáncokon kívül kialakult piactér déli oldalán, a mainál sokkal kisebb méretekben építettek fel. Az épület téglából és vályogból készült, négy teremből állt – gyűlésterem, archívum, iroda, adószedő szobája – és hozzá tartozott még a hátsó részen az udvar, két lakószoba, konyha, kamra és egy magtár. A városháza mellett épült fel a gimnázium és elemi iskola, az iskola mögött pedig a törvényszék és börtön épülete. A 4. térkép mutatja be az épületek térbeli viszonyait.

4. térkép – A délkeletre néző Ferences templom – kolostor együttes és az 1751-ben épült első városháza elhelyezkedése a város mai alaprajzán (Saját jelölés a GIS alaprétégén)

A városháza a sáncok déli részénél levő vizenyős laposba telepedett, a volt vártól alacsonyabban fekvő térszínre, amely a hierarchiaviszonyok szimbolikájában alacsonyabb rangként értelmezhető. A helyzet- és irányváltás azonban a táj északnyugat-délkelet irányú energiájának új koncentrációs pontját alakította ki, amelyet az itt besűrűsödő, anyaggá váló és lerakódó energia fokozatosan erősített⁵. Az „anyaglerakódást” manifesztálják ilyen értelemben az ugyanazon a helyen épülő egyre nagyobb városháza-épületek. Már 1826–1828 között egy újabb, nagyobb, barokk stílusú városháza épült ugyanazon a helyen, nagyobb méretekben, majd 1906–1912 között ugyanott, a gimnáziumot és törvényszéket kiszorítva megépült a mai díszes szecessziós városháza

⁴ Szabadka gazdasági fejlettségének fokára és a városok hierarchiájában elfoglalt helyére vet fényt az, hogy ugyanebben az időszakban Zombor és Ujvidék szabad királyi város rangjára emelkedtek, amelyet Szabadka csak később, 1779-ben tudott megszerezni.

⁵ Társadalmi aspektusai: 3.2.1., 3.2.2.3.

szoliter tömbje, tömegviszonyaiban, belső térszerkezetében, irányultságában anyagiasítva az őt létrehozó tér jellegzetes formáit és értékeit.

Az 1751-ben épült városháza bejárata és homlokzata szembefordult a tér és idő domináns energiaáramlásával, így önmagában alakított ki egy befogadó pontot. Amint a 4. térképen látható, a dél felé költözéssel tulajdonképpen kimozdult a vár (ekkor már templom és kolostor), illetve a szellemi hatalom „takarásából” és közvetlenül fogadta tér és idő energiaimpulzusait. Az épületek elhelyezésének egyik lehetséges olvasata az is, hogy a világi és egyházi, illetve anyagi és szellemi központ épületei homlokzatának irányultsága ellentétes, de csúsztatott elhelyezésük folytán „nem látják egy-mást”. A Feng Shui értelmezésében ez azt sugallja, hogy az öntudatra ébredt, bár akkor még kisszámú polgárság (nép, föld, anyag,) a konfliktust elkerülve kivonja magát az egyház szellemi gondnoksága alól és saját anyagalapú (föld) identitást teremt. A terület északnyugatról érkező, tekintélyelvűség jelentését hordozó energiája abban érvényesül, hogy a megüresedett felső szellemi autoritás pozíciójába a város polgárai az egyház helyett a császárt, később a helyébe lépő államigazgatási formákat, majd a város önkormányzatát, de minden esetben a bürokráciát, vagyis minden esetben a yang fém változásminőség különböző megnyilvánulásait helyezik. Saját tekintélyüket a városháza mellé a kolostortól távolabbi oldalon emelt gimnáziummal támogatják, amely ebben a pozícióban az új anyagközpontú szellemiség, a racionalizmus megjelenítője. A „várdomb” azonban továbbra is a térenergiák természetes akkumulációs pontja maradt, minek következtében a feszültség a két pont között folyamatosan ki-kiújulni látszik a város történetében, kezdve a gimnázium működtetéséről és pénzeléséről a Ferencrendiekkel folytatott XVIII századi hosszadalmas vitától a napjainkban fennálló feszültségig az önkormányzat vezetése és a kolostor mellett a XX század hatvanas éveiben felépült munkásegyetem épületébe visszahúzódó ellenzék között.

A hatalmi-igazgatási funkciók szétválasztása és az új, világi-anyagi akkumulációs központ kialakítása lehetővé tette a tér és a társadalmi mozgások energiáinak nagyobb mértékű befogadását, koncentrációját és anyagiasulását, vagyis a város növekedését és kiformalódását. Az energiák begyűjtő, felhalmozó, sűrűsítő jellege nyilvánul meg abban a jelenségben, hogy a város területe nem a magból való terjedéssel alakult ki, hanem a település teljes lakott területén való besűrűsödéssel, mint azt a száz év eltéréssel készült várostérképeken (5. térkép) azonos körvonallal és úthálózattal meghatározott városterület mutatja⁶.

Ugyanakkor az anyagit a szellemi fölé helyező értékrend nyilvánul meg abban a térstruktúrában, amelyet az új akkumulációs központ hozott létre. Elsősorban a városháza előtti tér olyan kialakításával, amely a most már kizárólag szellemi hatalmat képviselő „várdombot”, vagyis a

⁶ Társadalmi aspektusai: 3.2.2.1.A., 3.2.2.2.B

Ferences kolostort nehezebben hozzáférhető, a fő mozgásirányokhoz viszonyítva elzárt helyzetbe hozta. Ez, amint az 5. térképen kinagyított térképrészleten látható, a városháza és a kolostor közötti részen fekvő trapéz alakú telektömb beépítésével valósult meg, amely kettéválasztotta az addigi egységes piacteret a kisebb, eldugottabb Barátok terére és a nagyobb, egyértelműen főtérenek szánt Piacterre. A szellemi–vallási központ gyengítésének következő állomásának a katolikus Nagytemplom, a mai püspöki templom építése (1773-98) tekinthető, amely a szellemi központi funkciót térben megosztotta, az új központot a város katolikus részébe helyezve és a lakosság számára hozzáférhetőbbé téve. Az új vallási központ a városházához viszonyítva szintén periférikus, alárendelt helyzetbe került, míg az elsődleges vallási központtal való kapcsolatát az említett kiépült telektömb gátolja szimbolikus szinten. Az első városháza mellé épült gimnázium 1818-ban kap új, nagyobb épületet ugyanazon a helyen, vagyis a városháza közvetlen szomszédságában.

5. térkép – Az 1778-as és az 1884-es várostérkép. Forrás: Hovány L., 1997 és Iványi I., 1892)

A térvizonyok szimbolikus szinten úgy értelmezhetőek, hogy a felhalmozódó anyag (városháza) a racionalizmus (gimnázium) támogatásával központi, hatalmi helyzetbe hozza magát a szellemi aspektushoz (templomok) viszonyítva, az anyagot ruházva fel szellemi hatalommal a racionalizmuson keresztül. A kor szellemének a Francia forradalomban kicsúcsosodó nagy változása, a polgárság öntudatra ébredése ilyen formában, a forradalmi turbulenciák mellőzésével a „genius loci“-n átszűrve ismerhető fel a térvizonyokban. Az előzőleg megállapított kizáró, kirekesztő és konzerváló jelleget látszik igazolni az a tény, hogy a változások nem radikális, nagy erejű társadalmi mozgások és rombolás útján valósultak meg, hanem szívós, hosszan tartó kiszorító

manőverek útján, amelyek során szimbolikus sáncok építésével zárják ki a nem kívánatos tartalmakat – szimbólumokat a társadalmi percepció fókuszából⁷. A Feng Shui szimbólum-rendszerében ezt a folyamatot úgy lehetne leírni, hogy a föld változási állapota erősödött míg elérte azt a pontot, amikor a mozgásminőség megváltozott, a lefelé tartó, üledő, felgyülemelő mozgás átváltott befelé tartó, koncentráció mozgásba, vagyis a föld megszülte a fémeket – megjelentek a gazdagodó és tudatosodó polgárság hatalmi törekvései.

Ezek a törekvések nyilvánultak meg a második, nagyobb tömegű városházában, amely ugyanazon a helyen épült, mint az első 1828-ban. A kétszintes barokk építmény legkiemelkedőbb formai jellemzője a bejárat felett emelkedő torony volt, ami annyiban érdekes, hogy a torony, mint az éghez közelítés anyagi formában való megjelenítése a szellemi legitimációval bíró hatalom egyik univerzális jelvénye (templomok, várak). A kupolában végződő torony formája a fém változásminőség megjelenítője. Így a torony jelzi az új megerősödött réteg önlegitimációs törekvéseit, bár az épület arányai arra engednek következtetni, hogy ezek a törekvések nem a szellemi, hanem az anyagi alapú legitimációra törekszenek. Ez a torony még alacsonyabb a templomok tornyainál, tehát a legitimáció még nem teljes, az anyag még nem kerekedett felül a szellemen, de az épület méreteiben nagyobb, mint a néhány évvel előbb épült gimnázium, ami világossá teszi a hierarchiaviszonyokat hatalom (igazgatás, tisztségviselők és tisztviselők) és ráció (tudomány, oktatás, értelmiségi réteg) között.

A fém, illetve a polgárság hatalmi ambícióinak megjelenésével a külső fém, vagyis a felsőbb hatalom a város akkumulációs pontjának szempontjából már nem városfejlesztő, a város fejlődését támogató tényezőnek számított, hanem mint külső fékező-alakító tekintély átértékelődött a helyi hatalom megerősödésének korlátjává. A polgárság a föld – anyagi javak, ingatlan – további felhalmozásával igyekezett ebben az időszakban erősíteni hatalma alapjait. A terület beépítettsége tovább sűrűsödött, az utcák rendezésére mérnököket fogadtak⁸, a város területén levő vizenyős laposokat részben lecsapolták és feltöltötték, ezeken is házak épültek. A polgárság megerősödése céljából – a Városháza által jelzett koncentrációs pont erősítésére – a magisztrátus polgári jogokat kínált mindazoknak, akik „Szép házat építenek és jó erkölcsűek“. Így a koncentrációs pont körül nagyobb városi házak épültek, amint azt a várostörténettel foglalkozó szerzők általában megfogalmazzák „kialakult a központ mai utcahálózata“. Ez a hálózat azonban teljes egészében megőrizte a XVIII századi hálózatot, csak az újonnan beépült részekben volt lehetséges nagyobb mértékű

⁷ Társadalmi aspektusai: 3.2.2.1A., 3.2.2.2.A., 3.2.2.2.B., 3.2.2.3.

⁸ A város rendezése egyébként Mária Terézia „Urbarium”-ától kezdve aktuális kérdés volt a városban. Több itt működő királyi biztos igyekezett a magisztrátust rávenni a település városias rendezésére, de bármilyen változást úgy tűnik csak az 1820-ban a magisztrátus tagjaiból alakult „Szépítészeti” bizottság tudott elérni.

mérnöki beavatkozás, ezeket leszámítva a mérnöki tevékenység az utcák kanyargó nyomvonalának helyenkénti kiegyenesítésére, a telkek felmérésére és katalogizálására korlátozódott. A folytatódó akkumuláció ellenére a városkép nagyon lassan változott és városiasodott, részben külső tényezők által fékezve, amelyek a polgárosodás és helyi tekintély-legitimáció folyamatait lassították, részben pedig a helyi ellenállás következtében, amelyben a hely megőrző, konzerváló a strukturális változásokat lelassító vagy ellehetetlenítő karaktere ismerhető fel. A Feng Shui szemszögéből a hely energiaminősége ismét összhangban volt az idő – a domináns társadalmi tendenciák – északnyugatról érkező minőségével. Az összhang a város polgárainak konzervativizmusa (föld) és a Habsburg monarchia forradalomellenes, feudális viszonyokat őrző konzervativizmusa (föld) között jött létre.

3.1.3.2. Befelé orientáltság - autarchia

A polgári hatalmi törekvések megjelenése és térbeliesítése a Feng Shui szabályai szerint a fém változásminőség megjelenését jelzi, amelyre a befelé, a központ felé tartó sűrűsödő és az elhatároló mozgásjelleg jellemző. A tér elzárkózó, fortifikációs alapvető jellege ismerhető fel ismét, ezúttal a társadalmi térszervezésben, ami által a város területén a befelé orientált, a külső tértől elzárkózó térstruktúrák jöttek létre, amelyek elsősorban a helyi hatalmi struktúrákat, a „belső fémet” voltak hivatottak a külső hatalmi struktúráktól, a „külső fémtől” megvédeni. A Városháza által indukált besűrűsödés⁹ így a város északnyugati szegmentumában, a bajai és a halasi út mentén volt a legkifejezettebb. A város északnyugati részét elfoglaló V. és VI. kerületben 1777 ház volt található 1862-ben. Ehhez viszonyítva a szomszédos, a város nyugati részén fekvő és a két említett kerület összterületével majdnem azonos területen fekvő IV. kerületben 621 ház volt, az északi, valamivel kisebb összterületű VII. és VIII. kerületben pedig 878 házat jegyez a kimutatás (Iványi I., 1892). Az V. és VI. kerületben a telkeket a mocsaras részek (Jaszibara) lecsapolásával és a vízfolyások szabályozásával-árkosításával rendezték, az új utcák egy része mérnöki tervezéssel létesült. A város területének északnyugat felé történő, mintegy védelmi besűrűsödése a második városháza felépülésétől (1829.) a kiegyezésig eltelt időszakban történt, a terepszabályozási munkák zöme 1840-44 között zajlott le, így feltételezhető, hogy nagyrészt a terepszabályozás és az 1862-es összeírás között épültek az V. és VI. kerület házai, a várost átszelő vízjárta völgyrendszer felső részének rendezése után.

⁹ Társadalmi aspektusai: 3.2.2.1.A.

6. térkép – a XIX. század végi közigazgatási területi beosztás (Térkép: Iványi I. 1892., jelölések Szabó Zs., 2002., nyomán)

A Feng Shui szempontjából a házak a föld elemet képviselik, amelynek felhalmozása „kiszárítja” a kommunikáció, mozgás és változás szimbolikáját hordozó víz változásminőséget. A város területére északnyugati irányból érkezik a víz és a szél, vagyis a bejövő információk, a tér és idő energiája, amelyet az északnyugati részen házak és lakosság formájában leülepedő föld szimbolikus értelemben gátak közé szorít, a bejutásban akadályoz, így gyengítve a város magjának külső kapcsolatait, csökkentve a nagyregionális társadalmi mozgások hatását a városra. A várost teremtő tér alapvetően befelé, önmagába forduló, elzárkózó, autarchikus jellege ismerhető fel a térviszonyok Feng Shui olvasatában: mivel a külső kapcsolatok szimbolikus síkon történt lezárása által a belső hatalmi struktúrák részlegesen függetlenítték magukat a külső hatalmi struktúráktól, vagyis a város létrejöttében nagy szerepet játszó tekintélyelvű szerveződés központja áthelyeződött az exterritoriális felsőbb hatóságokról a helyi hatóságokra.

Az ebben az időszakban létrehozott, máig is használatos kataszter, a telkek elhatárolása és a város rendezésének számos tervben megnyilvánuló igénye a „belső” fém erősödését mutatja, mivel a fém változásminőség alapvető jellemzői közé tartoznak az elhatárolás- és a megkülönböztetés-jelentéstartalmú jelenségek és folyamatok. A térviszonyokban a tekintélyelvű szerveződés egy befelé forduló jellegű helyen értelemszerűen a központi zóna stabil elemeinek erősítésében jelenik meg. Ennek értelmében már az 1830-as években megjelenik a nagyobb, tekintélyesebb középületek iránti igény, közöttük előkelő helyet volt hivatott elfoglalni a szállodával egyesített színház, amelynek alapkövét 1848-ban rakták le. A külső folyamatok és történések városra hatásának térviszonyok általi korlátozása jut kifejezésre abban, hogy sem a szabadságharc és annak leverése, sem a Bach-korszak abszolutizmusa nem érintették

különösebben érzékenyen a várost. A szabadságharc hatását a városra a következő idézet szemlélteti: *„Miután Bácska az 1848-49. évek kegyetlen harcai alatt elpusztult, Szabadka pedig sértetlen maradt; ezen körülmény miatt egy időre városunkban pontosult össze a vmegyének kereskedelme, az egész környék lakossága a mi boltjainkban volt kénytelen vásárlást végezni.“* (Iványi I., 1892.). A forradalom leverését követő szigorú állami központosítás idején a város központjában a városi tanácsnak sikerült megakadályoznia, hogy a tervezett színház helyén felsőbb parancsra kaszánya épüljön, és már 1853-ban felépült a színházépület szállodai része, majd 1854-ben a színházi rész is. A színház bejárata előtti korinthusi oszlopsort koronázó thümpanonra, mondhatni Szabadka anyagit a szellemivel előnyben részesítő stílusában, nem a „SZÍNHÁZ“, hanem a „PEST SZÁLLODA“ felirat került.

Az autarchikus, befelé forduló, külvilágot kizáró jelleg legérdekesebb és legellentmondásosabb térbeli megnyilvánulása az áramlásjelleg, vagyis mozgást képviselő vasút, amely fokozatosan stabil térbeli korlátokká, a mozgást, áramlást gátló tényezővé értékelődött át¹⁰. A vasútvonalak és a város nagyméretű vasúti csomópontjának kiépülési sorrendjét és a korabeli város területéhez való viszonyát a 7. térkép foglalja össze.

Bár a kor vasútépítési láza nem csak Szabadkát jellemzi, az itt létrejött térstruktúra nagymértékben szokatlan, mivel az irányok elágazásait a város pereméhez közel, majdnem a város területén helyezték el, minden irányt szinte közvetlenül a város központjából vezettek ki. Az így kialakult közlekedési struktúra tulajdonképpen a 8. térképen látható középkorban kialakult kommunikációs struktúrára emlékeztet, amennyiben szabadon hagyja a városba illetve a középkori feudális üzem-központba vezető begyűjtő utak hálózatát a várostól délnyugatra eső térszegmentumban, míg a kifelé, Baja, Zombor, Zenta és Szeged felé vezető utakat vasúttal zárja el. A várostól keletre és északkeletre levő térszegmentumok a vasút építése után is kommunikációhiányosak maradtak. A vasútvonalak a XIX. század végi város területét három oldaláról védősánc-formációban veszik körül, mintegy megismételve nagyobb méretekben az eredeti mag, a „várdomb“ valamikori térformáját.

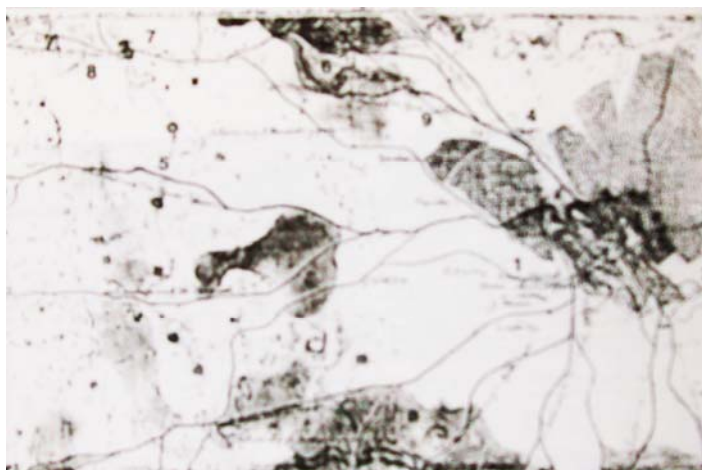
A struktúrában egy új elem jelentkezik, a pesti vasút, amely „megnyitja“ az addig zárt északi irányt, vagyis utat nyit a kor nagyregionális társadalmi áramlásainak, az idő energiájának, amely a város területén mint észak-dél (Budapest – Zimony) mozgásirány jelenik meg. A közlekedés a Feng Shui szabályai szerint a víz változásminőség jellegét hordozza, és különösen érvényes ez a szintén víz változásminőséggel jellemzett északi irányból érkező mozgásra. A tér és az előzőleg létrejött autarchikus térstruktúrák jellegének szempontjából a szabadon áramló mozgás gyengíti a terület energiáját és a terület megerősödött „belső“ fémjét, vagyis a helyi hatalmi struktúrákat, mivel a fém „szüli“ a vizet és ezáltal gyengíti és megszünteti önmagát. A belső fém védelmét szolgálta azonban,

¹⁰ Társadalmi aspektusai: 3.2.2.A., 3.2.2.3.

hogy az Alföldi vasút igazgatósága is Szabadkára került.¹¹ Szimbolikus szinten ez a központi funkció a föld változásminőség megnyilvánulása, lévén, hogy ez az alap, amelyen a mozgás létrejön és egyben a víz jellegű közlekedést szabályozó „gát” is. A város térstruktúrájában így a kívülről indukált nyitás egy újabb védelmi jellegű föld-felhalmozódás indítóimpulzusává vált.

7. térkép – a vasútvonalak és a vasúti csomópont kiépülésének és elhelyezkedésének térbeli és időbeli rendje és a városépítés irányváltása a XIX. század végi város területéhez (sötétebb terület) és a XX. század végi város területéhez viszonyítva. Jelölések: 1. Városháza, 2. Törvényszék és börtön, 3. Az Alföldi vasutak székháza, 4 és 5 téglagyárak. A világos felületek a „paloták” vasúttal egyidejűleg kiépülő zónáját, a nyíl pedig a korzó és a város kikövezésének haladási irányát jelzi. (Saját szerkesztés)

8. térkép – Szabadka az első katonai felmérés (1783) térképrészletén. (Forrás: Hovány Lajos: Palicsi tó és környéke, 1997.)

¹¹ A hely elzárkózó, autarchikus jellegére mutat például az a tény is, hogy a város történetével foglalkozó szerzők az Alföldi vasút igazgatóságának Szabadkára helyezését minden vasúti, közlekedési és hierarchikus viszonytól – más helyekkel való összehasonlítástól - függetlenül említik.

A föld felhalmozódása a vasúti pályák mentén a város központi részét az áramlás veszélyeitől védő jelképes sáncokat hozott létre. Az addig alacsonyabb házakkal foghíjasan beépített (a városházához viszonyítva) keleti és délkeleti irányra helyeződött át az építkezés hangsúlya, és itt alakult ki az akkori központ legmagasabb építésű, legreprezentatívabb zónája. Az itt levő épületeket máig is „palota“ néven emlegetik. Új törvényszék és börtön épült közvetlenül a vasút mellett, és természetesen ide települt az Alföldi vasút székhelye is. Ezeket az épületeket követi a többszintes, díszes magánépítkezések – paloták – sora. A város délkeleti szélén szintén földet jelképező téglagyár nyílt, a város első valóban ipari jellegű és kapacitású létesítménye. A nagy tömegű, föld jellegű épületek elhelyezése lassította és elterelte a beérkező energia mozgását, így az építkezés a vasút vonalától nyugat felé is terjedni kezdett. A terjedés útját a város az utcák kövezésével szabta meg, amelyet 1878-ban kezdtek meg a korzó vasúti pályaudvar felőli végétől, ahonnan a kövezés nyugat felé haladt. Ennek következtében a Korzó rövid idő alatt beépült, utcai frontja bezárult, mai formája az 1890-es évekig kialakult. A vasúti áramlásirányokhoz köthető térszerkezeti változásokat is a 7. térkép szemlélteti.

A vasút és a vasút menti építkezések által ismét megerősített begyűjtő, anyagiasító jelleg hatására a város egész területén megindult az építkezés, vagyis halmozódott a föld. Az építkezés a város központi részén keletről, a vasút, illetve a „paloták“ zónájától nyugat felé haladt. A kelet – nyugati tengely pályaudvartól a korzón, főtéren és a zombori úton át a Nagytemplomig terjedő részén található a korabeli többszintes épületek legnagyobb része, míg ezen a tengelyen kívül a központi zónában is többnyire egyszintes volt az építkezés. A központi zónán kívüli városterületre inkább a falusias jellegű házak voltak jellemzőek, csak a fő utak központközeli részein épültek egyszintes polgárházak. A polgári és a falusi városterület közötti különbség, amely ebben a korban jött létre, a mai napig megfigyelhető a város területén¹². Az 1950-es statisztikai összeírás szerint a város területén a három- és többemeletes házak aránya 0,1%, a kétemeleteseké 0, 5%, az egyemeleteseké 2,1%, a földszinteseké pedig 97,3%. A házállomány 68%-a döngölt falú építmény volt, 17% vegyes építőanyagból készült, csupán 15% épült szilárd anyagból.

A Feng Shui olvasatában a felhalmozódó föld, vagyis a központban folyó építkezések megerősítették a „belső“ fémét, vagyis a helyi hatalmat és a hely központosító, önmaga felé forduló, külvilágot kizáró, fortifikációs jellegét. A város történetével foglalkozó szerzők általában ettől a ponttól szűnnek meg összehasonlítható adatokat közölni a város fejlődéséről, illetve más városok adataival összehasonlítani Szabadka fejlettségi szintjével kapcsolatos állításait, szintén a befelé, saját központja felé forduló, önmagát saját mércével mérő helyjelleg kifejezéseként. Ilyen közkedvelt állítás például Szabadka közhely szintjén elfogadott nagyfokú és nagy ütemű iparosítása a XIX. század végén a vasút fejlesztésének következtében, miközben a vasút hatásáról az iparosításra a kortárs történész (Iványi I, 1892., p 230-

¹² Társadalmi aspektusai: 3.2.2.1.A.

231.) ellentmondásos állításai idézhetők. Egyrészt: „A vasúti összeköttetések, különösen a budapest-zimonyi vonal által Szabadka az európai vasúti hálózatba vétezt fel, és innen, mint valóságos gócpontból hat irányba nyílt meg előttünk az egész ország.“. Ugyanott azonban „...kivitt termékeinek pedig új piacokat talált a kereskedelem: nagyobb arányt vett gabonakereskedésünk; a sertéshízalás, a lókereskedés és a baromfi-export pedig soha nem remélt arányokban üzetik.“ Az idézetből világosan kitűnik, hogy a városban az ipar nem fejlődött, még a mezőgazdasági termények feldolgozása sem emelkedett ipari szintre a XX. századig, amit ismét Iványi igazol: „A kézműiparra azonban az említett körülmények nem gyakoroltak látható kedvező befolyást. Iparosaink száma és minősége gyarapodott ugyan, azonban zöme még alacsony műveltségi fokon áll, s amellett még szegény is, úgyhogy a fővárosi és külföldi gyári tetszetős és olcsó készítményekkel versenyezni nem képesek.“ Az ipari létesítmények közül két téglagyárat említ Iványi, és így folytatja: „Egyéb nagy gyáraink nincsenek, mióta a Fimpl-féle szeszgyár és marhahízalás az 1880-as évek elején megszűnt. – Azonban a régibb időkből fennmaradt sok száraz- és néhány szélmalom mellett gőzmalmok épültek szép számmal. A városban van 9 és a pusztákon kettő.“

9. térkép – a többszintes építkezés tengelye – a „történelmi“ városközpont a XIX. század végén. 1-pályaudvar, 2-törvényszék és börtön, 3-városháza, 4-Nagytemplom, 5-Alföldi vasutak székháza, 6-Ferencs templom („várdomb“). Saját szerkesztés a GIS-alapon.

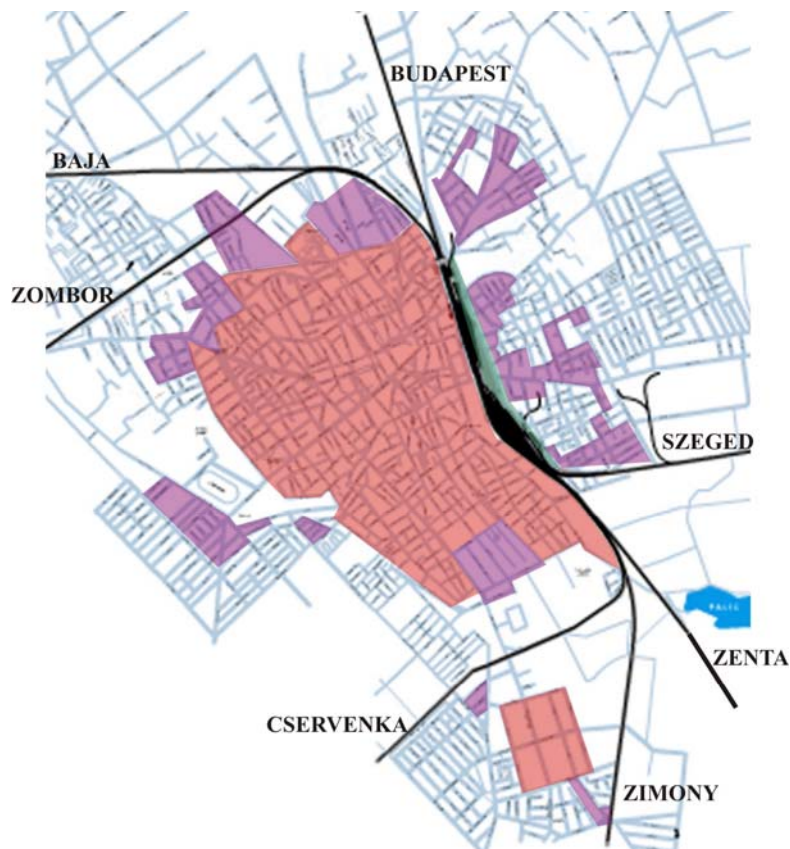
A vasút által beindított anyagfelgyülemelési folyamat azonban késve ugyan, mintegy 20 évvel a vasút kiépülése után, de valóban megindította az ipar fejlődését, a „föld fémét szül“ szabály értelmében. Elsősorban a vasúttal kapcsolatos fémipar jelent meg és vele párhuzamosan mintegy az anyagfelhalmozás megjelenítőjeként szaporodtak a téglagyárak. Ezt követően, a világháború előtti rövid időszakban megjelent az élelmiszeripar, bőripar, faipar és végül a vegyipar. A felhalmozódás és az áramlástól való védekezés minősége abban ismerhető fel, hogy a vasúti csomópont keleti

oldalán, a hagyományos városterületen kívül is megkezdődött az építkezés, a „paloták“ zónájával párhuzamos szimbolikus gátat képezve a vasút által megjelenített áramlásnak, mintegy mederbe szorítva ezt.

Az első világháború utáni határmegvonás, Jugoszlávia megalakítása és Magyarországgal való folyamatosan feszült viszonya miatt az újonnan nyitott északi vasúti irány jelentősége hosszabb időre megszűnt. Megváltoztak a nagyregionális társadalmi mozgások irányai, az „idő energiájának áramlásiránya“ is. Jugoszlávia mint nyugat felé orientált ország jött létre, domináns áramlásirányát a derékszögű, a nyugati határtól Belgrádig és innen délre vezető nyugat-dél tengelyként lehet meghatározni. A nagyregionális áramlásformát Szabadkán belül a Zombor-Zimony vasúti kapcsolat ismétli meg kisebb méretekben, így ez a vasúti irány tekinthető az energiaáramlás fő irányának a város területén Jugoszlávia fennállásának idején. Az áramlás irányának változása következtében az anyag felhalmozódásának súlypontja is áthelyeződött az áramlás pályájára, vagyis a város északnyugati részére, ahol a zombori vasút mentén folytatódott az építkezés, a nyugati részre, a zombori út mellékére, és délre, a Sándor városmelléki települést Szabadkához kapcsoló belgrádi (zimonyi) út és vasút mellékére. A két világháború közötti felhalmozódás zónáit a 10. térkép illusztrálja. Az irányultság megváltozása azonban a város szempontjából az áramlás intenzitásának csökkenését is jelentette, ugyanis az új ország fő kommunikációs tengelye Szabadkától mintegy 200 kilométerre délre haladt el. A háború előtti helyzethez viszonyítva a város a nagytérség egyik ütőeréről átkerült az új ország áramlásirányának mellékágára. Ennek tükrében nem meglepő, hogy ebben az időszakban az építkezés nem palotákat hozott létre, hanem munkásnegyedeket.

A város területének terjeszkedése túl a vasútvonalakon annak a folyamatnak a kezdetét jelenti, melynek során a vasút a hely autarchikus, befelé forduló karakterének hatására mozgáspályából határvonallá (sánccá) értékelődött át. A város beépített területe ugyanis a XX században az északnyugattól keletig húzódó térszegmentumban terjedt leginkább, és ezen a területen a vasút vonala választotta el, határolta le a városként érzékelt teret az alacsonyabb szociális rangállású külvárosoktól. A vasúton való átkelés lehetőségét még a vasút építésének időszakában határozták meg, és a közlekedési szempontból jelentős vasúti átjárók száma máig sem bővült, miközben a város „vasúton túli“ külterülete a XX. század második felében már nagyobb volt, mint a belterület. Így a vasútvonalak a városon kívülként érzékelt térszegmentumok közötti kemény határvonal szerepét játsszák, akadályozva a külső térszegmentumok egymás közötti közvetlen kapcsolatát. A szomszédos térszegmentumok csak a város központján keresztül léphetnek kapcsolatba egymással, így a vasút mint térkorlát a mozgást-áramlást a város központja felé

irányítja a vasúti átkelőkön mint városkapukon keresztül és az áramlás besűrűsödését, a forgalom intenzitásának növekedését és a haladási sebesség csökkenését idézi elő a város központjában.

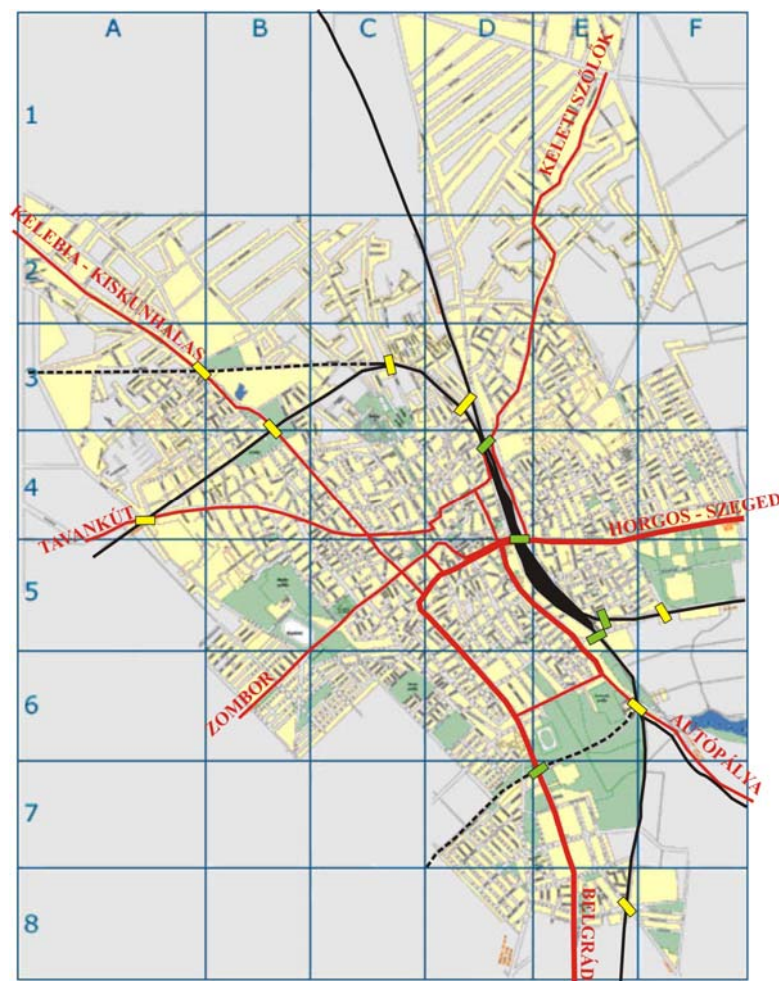

10. térkép – a város terjedése – besűrűsödési zónák a két világháború között (saját szerkesztés Györe Kornél térképe alapján)

A vasúti szállítás jelentőségének csökkenésével és a közúti közlekedés növekedésével párhuzamosan csökkent a vasúti pályák áramlásjellegének hatása és erősödött elválasztó, központosító és besűrítő szerepük. A hely autarchikus, befelé forduló jellegére mutat rá az, hogy a teljesen funkcionális vasúti átjárók számát a vasútépítés befejezése óta nem bővítették. Az áramlást a központ felé irányító, besűrítő és külső kommunikációt nehezítő korlátok megfelelnek a hely központosító, autarchikus mozgásjellegének. Megerősítésként említhető, hogy a modern közlekedési elvárásoknak megfelelő átjárók számának növelése iránt még ma sincs igény, a legújabb urbanisztikai tervek sem tartják szükségesnek a vasútvonalak átjárhatóságának növelését, sem a központban, sem a külterületen.

A 11. térkép szemlélteti a város területén a vasutak által létrehozott korlátozó – besűrítő struktúrát. A térképet szemlélve szembetűnik, hogy az északnyugat – délkelet irányban elhúzódó vasúti struktúra megismételni látszik a teret a városfejlődés kezdetén meghatározó és két részre osztó Nagyrét–Mlaka völgyrendszer formáját (lásd: 3. térkép). A formai hasonlóság alapján a funkcionális hasonlóság is feltételezhető, amennyiben a völgyrendszernek hasonló elválasztó – védő funkciója volt az eredeti városmaghoz viszonyítva, mint a Budapest – Belgrád vasútvonalnak és

az ezen az irányon levő, nagy kiterjedésű vasúti csomópontnak van¹³ a mai városmaghoz viszonyítva.

11. térkép – Szabadka mai közlekedési struktúrája. A piros vonalak a városon belüli fő közlekedési útvonalakat jelölik, a feketék az aktív vasútvonalakat, a szaggatott fekete vonal a megszüntetett vonalakat amelyeken a síneket is felszedték (ennek ellenére korlátként működnek). A sárga téglalapok az úttest szintjében levő funkcionális vasúti átjárókat, a zöldek a felül- és aluljárókat jelölik. Saját szerkesztés az 1983-as várostérképen.

3.1.3.3. A térjelleg teljes kifformálódása – konzervativizmus

A XIX. század végi intenzív építkezés eredményeként még a tulajdonképpeni iparosítást megelőzően kialakult a város mai „történelmi” központja, és a városterület nagyobb részét elfoglaló, szintén történelmi, de ritkán ilyenként emlegetett periféria. Ezek a struktúrák két világháborún, a szocialista újjáépítésen és Jugoszlávia szétesésén túl is szinte változatlanul őrzik a

¹³ Ez az elválasztó-védő funkció véleményem szerint nem szándékolt és tudatos tervezés eredménye. Inkább tekinthető úgy, mint C. Alexander tételének illusztrációja. A tétel szerint a hely karaktere ismétlődő eseményláncokban és ismétlődő geometriai formákban nyilvánul meg, ami lényegileg megegyezik a Feng Shui tanításával, mely szerint a hely karaktere különböző formákban és jelenségekben fejeződik ki, de ezek lényegi érték- és mozgástartalma azonos.

XVIII. századi utcahálózatot és a XIX.-XX. század fordulóján kiformalódott térvizonyokat. E jelenség jelentéstartalmát az összefüggések eddigi elemzésének szellemében értelmezve elmondható, hogy az alapvetően agrárstruktúrájú, anyagbegyűjtésre, megőrzésre és védelemre predesztináló tér jellemzői nyertek anyagi formát – konzerválódtak, vagyis anyagi mintákba merevedtek a város térstruktúrájában. Az épített környezetben is felismerhető térjellemzők – az anyagelvűség, tekintélyelvűség, befelé fordulás és autarchia – a megváltozott társadalmi, gazdasági, politikai körülmények között új formában nyilvánultak meg, amelynek jelentéstartalma azonban az eredeti természetes környezet jelentéstartalmával azonos. A város térstruktúrájának további változásai ebből a szempontból többnyire a változó külső behatások kivédését szolgálták, a létrejött zárt jellegű struktúra megőrzése céljából. A Feng Shui értelmezésében a „mag“-ban foglalt formaimpulzus kifejlődött, meghozta „gyümölcsét“, amelynek megőrzése a struktúra elsődleges célja. A változások korlátozása, lassítása és végső soron kizárása, vagyis a konzervativizmus vált az egyik legfontosabb térstruktúra-formáló folyamattá az intenzív építkezés befejezése után.

A térjelleg épített környezet mintáiban való kiformalódása a XX. század elején fejeződött be a XVIII. században megkezdődött városformálódási folyamat szimbolikus kiteljesedésével, a mai városháza felépülésével (1908-1912.). Ennek során a gimnáziumot áthelyezték a városháza és a Nagytemplom közötti, a városházával közvetlenül nem kommunikáló részre, a harmadik, ma is a helyi hatalom székhelyéül szolgáló városháza pedig a valamikori törvényszékből, börtönből, gimnáziumból és városházából álló teljes „polgári“ hatalmi központ, a városodást megindító intézmény- és funkciókoncentráció területét elfoglalva, szoliter központi épületként épült fel. Az épületet körülvevő terek és széles utcák rendszere egyrészt izolálja az épületet a környezettől, másrészt áttekinthetővé és ellenőrizhetővé teszi a környezetet az épület szempontjából. Így az épített környezet a polgári hatalmi törekvések kiteljesedését kifejező épületet a várost ellenőrző feudális vár (erőd) pozíciójába hozta, amely pozíciót az épület erődre emlékeztető formája is megerősíti. Ezáltal az első városháza építéskor létrehozott másodlagos területi akkumulációs központ mintegy tükrözte és átvette az elsődleges akkumulációs központ – a vár – formáját. Az így „beért“ városmagot, amely az elsődleges városmag térstruktúráját ismétli meg, a tér energiáinak áramlásától az északnyugati irányon létrejött besűrűsödés, a társadalmi mozgások által képviselt idő enegiáinak áramlásától (a vasúttól) pedig a keletre levő színház és a „paloták“ zónájában megjelenő besűrűsödött anyag védte.

Röviddel az építkezés befejezése után kitört az első világháború, amelyet követően az északnyugati irányt, a területi energiák irányát és az északi irányt, a társadalmi áramlások vagy idő energiájának addigi irányát az újonnan meghúzott országhatár zárta le. A város strukturálódásának mintegy 150 éves időszaka alatt létrejött minták azonban tovább működtek jelentéstartalmukkal összhangban. Az addig létrehozott térstruktúra konzervatív, befelé forduló, a külvilágtól elzárkózó jellege a két világháború közötti időben abban látszik megnyilvánulni, hogy az addigra már beindult iparosodás és az építkezés lankadatlanul folytatódott. Ebben a periódusban alakult ki a kiérett térstruktúra megerősítéseként az ipari övezetek ma is érvényes rendje. Az ipar térbeli rendjét

elsősorban a vasutak által indukált áramlás ellenőrzésének, gátak közé szorításának szükséglete irányította, így az első övezet eléggé rendhagyó módon beépült a várostestbe, sőt, magába a városközpontba a mintegy 30 hektár alapterületű pályaudvar menti „anyagfelhalmozódási” zónában. A második övezet a város északnyugati részén, a zombori és bajai vasutak mellett kezdett fejlődni, a védelmi besűrűsödés egyik hagyományos zónájában, a Zorka vegyi üzem telepítésével. Ez a zóna azonban a világháború után iparilag nem fejlődött tovább, több üzem nem települt ide. Vélhetőleg a határmegvonás és a bajai vasút megszűnése miatt csökkent az áramlás intenzitása ezen az irányon, a továbbra is működő zombori vasút áramláskapacitása pedig nem volt elegendő a zóna továbbfejlesztéséhez. A harmadik övezet a város déli–délkeleti peremén tömörült, a zimonyi (belgrádi) vasútvonal mentén, ahol a város területén a vasútvonalak által megismételt, Jugoszláviára jellemző nyugat-dél áramlásirányon képeztek a kimenő áramlást lassító, elterelő, anyagkoncentráló pontot. Ez a zóna az egész XX. század során erősödött és épült, egészen Jugoszlávia széthullásáig, amikor a fejlődés leállt. A legújabb területrendezési és gazdaságfejlesztési tervek ismét erre a zónára látják elő a nagyobb léptékű fejlesztéseket (intermodális szállítási központ, ipari zóna, greenfield befektetések bevonása, stb.)¹⁴.

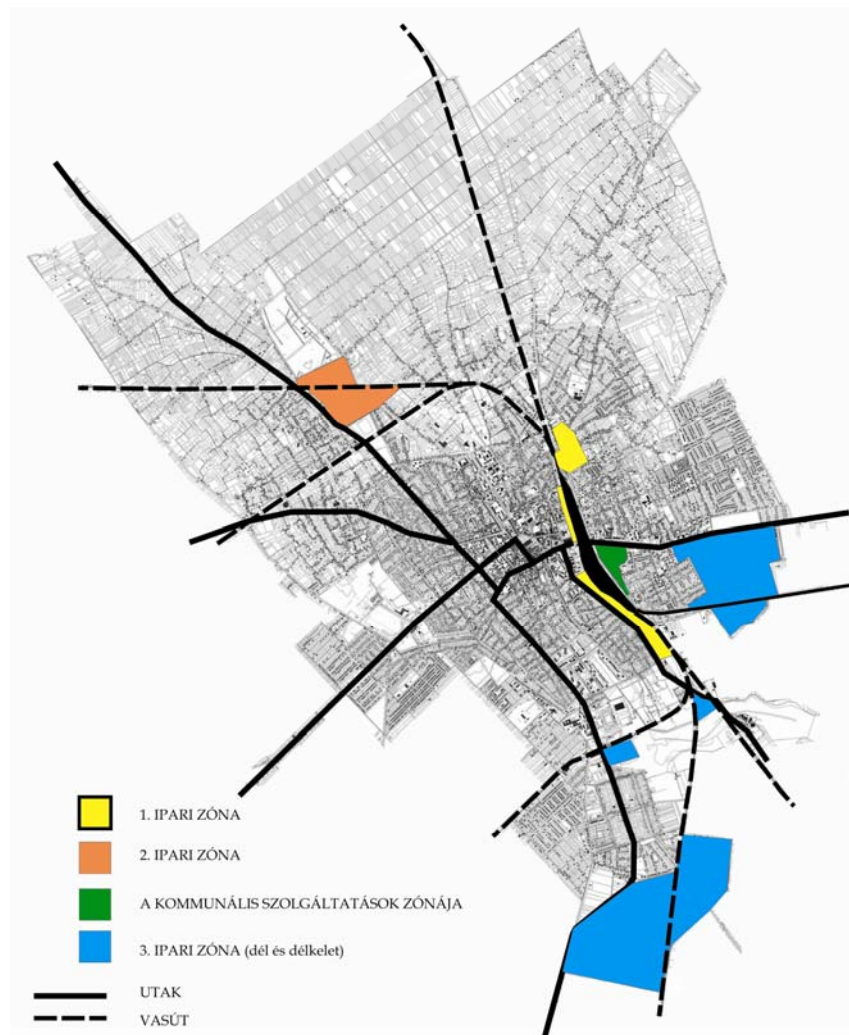
A város keleti részén, a vasúton túl alakult ki a kommunális szolgáltatások központi zónája, amelynek kialakulása szintén a világháború előtt kezdődött meg. Az eddigi elemzés fényében a kommunális szolgáltatások központi intézményeinek „vasúton túl”, vagyis a térpercepcióban a városon kívüli területre helyezése tükrözi a város igényeit és a Feng Shui szempontjából magyarázatot adhat arra is, hogy a kommunális ellátottság szintje miért emelkedik rendkívül lassan¹⁵. Illusztrációként említhető, hogy a városi vízvezeték építése csak 1960-ban kezdődött, tíz évvel később a város lakóinak és iparának nagy része még mindig az ásott- és artézi kutakból fedezte vízszükségletét. A 2003-ban készült LEAP (Local Ecological Action Plan) adatai szerint a város területén még három helyi közösségben¹⁶ nem épült ki a vízellátó rendszer. Érdekes módon ez a három helyi közösség a hagyományosan kommunikációhiányos északi és északkeleti térszegmenst foglalja el, a „vasúton túl”. Ezáltal mintegy 16.000 lakos marad ki a vízszolgáltatásból, a város lakosságának 16%-a. A szennyvízelvezető hálózat kiépítése 1961-ben

¹⁴ A tervek megvalósulása egyelőre igen kétséges, lévén, hogy Szerbia befelé, központ felé orientált, vagyis áramlásirány nélküli területként jellemezhető, az észak-dél vasúti irány pedig, amelyre egy ilyen fejlesztés kapcsolódhatna, csökkent kapacitással működik, vagyis az áramlás intenzitása alacsony. A közúti szállítást, amely nagyobb intenzitású áramlást, vagyis formatív erőt képvisel ma, mint a vasút, a várost messze elkerülő autópáttal elvezették a városból – a város vezetőségének közbenjárása eredményeként – ami viszont ismét a város elzárkózó, befelé forduló jellegére utal.

¹⁵ Térbeli aspektusai: 3.2.2.2.B.

¹⁶ A helyi közösségek a város technikai - adminisztratív egységei, melyek tanácsát a helyi közösség polgárai választják meg, ennek a tanácsnak azonban sem közigazgatási sem pénzügyi önállósága nincs, így nem önkormányzati egységek. Az önkormányzatiság joghordozója a község, amely alatt a város és a környező települések együtt értendők.

kezdődött, az addigi túlnyomórészt nyitott árkokból álló vízlevezető rendszer elégtelensége miatt. A gyűjtőcsatornák építése után, tulajdonképpen 1971-ben kezdődött meg a hálózatépítés. A szennyvízlevezető hálózat fejlettsége ma is messze elmarad a vízvezeték-hálózat mögött. A hetvenes évek közepén a vízvezeték 200km, a szennyvízlevezető hálózat 75 km hosszúságú volt, a kilencvenes évek elejére a vízvezeték 403 km, a szennyvízlevezető hálózat 86 km hosszúságot ért el.

12. térkép – Az ipari zónák rendje (saját szerkesztés a GIS-alapon)

A kommunális szolgáltatások zónájától délkeletre, a Horgosra illetve Szegedre vezető vasút mellé települt a villamosgép-gyár és néhány kisebb ipari létesítmény, megalkotva a negyedik ipari övezetet, amely szintén a vasúti csomópont kijáratánál van, és idővel összeépült a harmadik övezettel. Így az ipari létesítmények legnagyobb része a város déli-délkeleti peremén, karéj formában települt meg, megismételve a hely alapkarakterének elemzésénél leírt „öböl” formációját, az ipari objektumok elhelyezésében. A Feng Shui szemszögéből a város új súlypontjában, a

városházában anyagi formát öltő helyjelleg hatására a várost létrehozó természetföldrajzi formáció – a lösz/homok választóvonal mintája – is materializálódott az épített környezetben.

3.1.4. A térstruktúra változásneutralizáló mechanizmusa

A város így kiformalódott térstruktúrájából a konzervativizmus, befelé fordulás, autarchia, anyagelvűség és tekintélyelvűség alapértékei olvashatók ki. Ezen jellemzők központi formai megjelenítője a strukturálódási folyamat lezárásaként épült városháza, amelyet helyzete és formája egyaránt a város „magjaként” határoz meg. A város életében és fejlődésében ezek az alapjellemzők a központból kisugározva minden dimenzióban sokrétűen jelennek meg, folyamatosan ismételve az elsődleges formatív folyamatot. A konzervativizmus és anyagelvűség egyik fontos helyi megjelenési formája a XVIII. század végén kiformalódott utcahálózat megőrzése¹⁷. A hasonló nagyságú és fejlettségű környező városok közül csak Szabadkán nem nyitottak a közúti közlekedés növekvő igényeinek megfelelő, szélesebb, nagyobb áteresztőképességű utakat a város területén. Így elkerülték az igen különböző minőségű és állapotú építmények bontását és a térstruktúra megbolygatását. A tervek ugyan már az 1963-as városrendezési terv óta általában előlátnak különböző közlekedéskönnyítő, átjárhatóságot növelő és a külső kerületek egymás közötti kapcsolatát lehetővé tevő körgyűrűket, amelyek azonban máig nem valósultak meg. A térstruktúra konzervatív, önnfenntartó jellege a legújabb térstruktúraformáló megoldásokban is felismerhető, minek egyik legjellemzőbb példáját a 12. térkép illusztrálja.

13. térkép – A térstruktúra önismétlése – az autót út bekötése a város térstruktúrájába a vasúti csomópont mentén. Jelölések: 1. délkeleti ipari övezet és közraktárak, 2. déli ipari övezet, 3. határátkelő (Saját jelölés a GIS alapon)

A Belgrád – Budapest autót út forgalmát a városba a térképen jelzett módon vezették be, a vasúti komplexum mint egyedüli elképzelhető áramlásirány mentén, ami által az ipari övezetekbe és

¹⁷ Társadalmi aspektusai: 3.2.2.2.A.

a határátkelő felé irányuló forgalom egyaránt a „történelmi“ város szűk utcahálózatán és a vasúti infrastruktúra száz évvel ezelőtti forgalomhoz méretezett aluljáróin keresztül juthat céljához. Korunk legintenzívebb áramlásjellegét, a közúti személy- és áruszállítást ezzel a megoldással a város begyűjtő, besűrítő, konzervatív térstruktúrája éppúgy lassítja és besűrűsíti, mint tette ezt az előző kor áramlásjellegét hordozó vasúttal¹⁸.

Ugyanazok a tervek, amelyek a forgalom soha meg nem valósuló modernizációját látják elő, általában az elöregedett, modern követelményeknek nem megfelelő házállományról is szót ejtenek, és ennek felújítását is a prioritások közé sorolják. Az 1963-ban elfogadott városrendezési terv szerint: *„A város térbeli arculata az ésszerűtlen fejlődés jeleit mutatja, miért is hozzá kell látni a város egészének átfogó, belterjes átépítéséhez olyan mértékben, hogy a lakott területek népsűrűsége megkétszereződjék. Ebből az általános megállapításból kiindulva, továbbá szem előtt tartva az alaprajz korszerű közlekedésre alkalmatlan szűk szemű utcahálózati részleteit, az elöregedett házállomány csekély gazdasági értékét és még számos építészeti, egészségügyi, gazdasági és városfejlesztési követelményt, a terv a XIX. századi városterület távlati átépítését irányozta elő.“* (Györe K., 1976, p 95). Az ilyen állítások miatt a II. világháborút követő szocialista időszakot egészen a nyolcvanas évekig a szabadkai építészek következetesen a „romboló urbanizmus“ koraként emlegetik, miközben a város belterületének textúrájában és térstruktúrájában igazán jelentős változás nem történt.¹⁹

Az egyik városképrontóként érzékelt változást az jelentette, hogy a háború bombatámadásaiban lerombolt házak helyén korszerűnek számító panel-lakótömbök épültek a háború utáni időszakban. Ezek többnyire a vasúti csomópont teherpályaudvari részének környékén helyezkednek el, mivel a teherpályaudvar volt a bombázások elsődleges célpontja, így a legnagyobb károkat is ennek környékén okozták a bombák. Később, a nyolcvanas években ezt a szűk övezetet kissé kibővítve, a városközpont közelébe lebontottak még néhány a bombázásban sérült régi raktárépületet és lakóházat, és ezek helyére is modern panelokat építettek. A másik, valóban rombolással járó változás a Tito Marsall Sugárút építése volt a valamikori Fűzfás-ér betemetett ágyának nyomvonalán. Ez az építkezés egy 80 évvel az építés kezdete előtt keletkezett terv megvalósítása volt, ugyanis az Andrassy út mintájára épült, a városházát a városi epreskerttel összekötő, villákkal szegélyezett sugárút építését 1885-ben irányozta elő Könyves Tót Mihály városi mérnök²⁰.

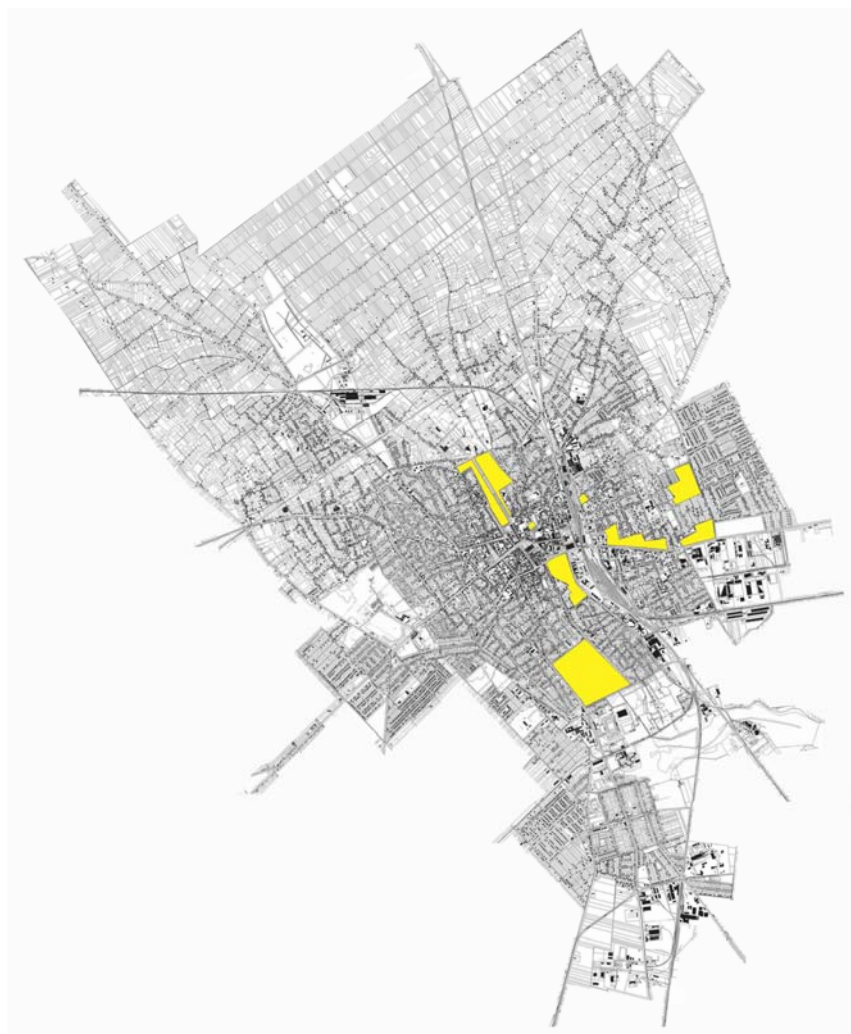
A harmadik rombolással járó változás a Harcosok sorakozója lakótelep építése a hetvenes évek folyamán a várost átszelő völgyrendszer alsó végében, a Mlaka-völgyben, ahol a lakótelep építése miatt többnyire alacsony, egészségtelen, vert falú és vegyes anyagból épült, házakat bontottak le. A lakótelep építésére a hatvanas évek során nagymértékben növekedő iparba beáramló munkaerő elhelyezése miatt volt szükség. A lakótelep helyének kijelölése

¹⁸ Társadalmi aspektusai: 3.2.2.2.A.

¹⁹ Társadalmi aspektusai: 3.2.2.1.A.

²⁰ Hogy a város formatív időszakából eredő terv megvalósítását is a romboló urbanizmus kifejezésének tartják, az előzőleg vázolt konzervatív helyjelleget bizonyítja. A struktúra kiformalódása után ugyanis abban még olyan változásoknak sem szabadna történniük, amelyeket még a folyamat lezárulása előtt kezdeményeztek.

azonban mondhatni szimptomatikus, az agrár-kézműves város viszonyát fejezi ki az ipari korszakhoz és a vele járó változásokhoz. A Mlaka völgye az alsó társadalmi rétegek által belakott terület volt. A völgy lakott területének utolsó utcáját, a II. világháború előtt egyszerűen és világosan Szegény utcának nevezték. Az ipari munkások egy agrár-kézműves gyökerek által meghatározott mentális térben értelemszerűen azonos státuszban vannak a városi szegényekkel, a szolgákkal, cselédekkel, hiszen sem házuk, sem földjük, sem saját műhelyük nincs, így térbelileg is a város szegényeknek kijelölt részén helyezhetők el. A Harcosok sorakozója lakótelep a város társadalmának percepciójában, kivételesen jó kommunális ellátottsága és központhoz való közelsége ellenére ma is alacsonyabb szociális ranggal bír, mint a gyenge kommunális ellátottságú, a központtól távol levő külterületi családi ház, vagy a központ régi, leromlott épületeiben levő lakás. A két másik panelépítési területre, amelyek a besűrűsödés hagyományos területein fekszenek nem vonatkozik ez a megítélés, azok „polgári” helyen vannak, így teljes polgárjogot nyertek.

14. térkép – A "romboló urbanizmus" magasépítési zónái a mai városterülethez viszonyítva (Saját szerkesztés a GIS alapon)

A város „rombolása”, mint az a 14. térképen látható, nem volt valóban jelentős mértékű, nem nyitott új utcákat, sem utakat, az építkezések az utcahálózat megőrzése mellett nagyrészt a II. világháborús károk eltüntetésére szorítkoztak. Emellett több szerző egybehangzó állítása szerint a hatvanas - hetvenes évek a város legnagyobb mértékű gazdasági felvirágzásának időszaka volt,

ugyanakkor pedig az 1953-1963 közötti rövid időszak volt az egyetlen a város történetében, amikor a közigazgatási hierarchiában Szabadka valóban a regionális központ szintjére emelkedett. Bár ezt a rangot és jelentőséget a hazai szerzők és a helyi tisztségviselők szívesen megelőlegezik a városnak az ezt megelőző és az ezt követő korokban is, ez volt az első eset, hogy Zombor és Zenta városai közigazgatásilag Szabadkához tartoztak, illetve, hogy a város közigazgatási ingerenciái túllépték a szabad királyi város (nagy részt ma is érvényes) határait. A hatvanas években a városban egyetemi karok és főiskolák létesültek. Mindezek fényében annak igazi okát, hogy az időszakot a városrombolás időszakaként emlegetik, csak arra tudom visszavezetni, hogy felborultak a térbeli erőviszonyok, a funkciók hagyományos térbeli rendje. A hely jellegének megfelelő, kialakult városmag, a városháza ugyanis funkciót váltott. A közigazgatási szerveket átköltöztették az úgynevezett „új városházára“, amely a nagyjárás adminisztrációjának elhelyezésére tervezett épület volt, míg a „polgári“ hatalmi központ, a városháza Kultúra otthonává értékelődött át („le“), benne a helyi médiák szerkesztőségei, művészeti és kulturális intézmények, műtermek kaptak helyet. Kicsit később, 1964-ben a ferences templom és kolostor mellett, a valamikori várdombon egy bombázásban megsemmisült polgári kúria helyén felépült a Munkásegyetem épülete.

Feng Shui szempontból értelmezve, a funkciók áthelyezése által létrejött térbeli megoszlás jelentéstartalma ellentétben állt a térstruktúrában és a formatív folyamatokban megjelenő helyjellegnek. A városodást megindító térstruktúra-váltást az a folyamat jelentette, amelynek során az anyagi és a szellemi hatalom szétváltak, és a polgári, anyagi alapú hatalom kialakította saját akkumulációs pontját, amelyről fokozatosan kiszorult a szellemi hatalom leganyagiasabb, legföldközelibb megnyilvánulása, a gimnázium is. A funkciók-jelentéstartalmak térbeli rendjének megváltoztatása a szellemi–intellektuális aspektust erősítette, helyezte a központba, a várdomb szellemi funkcióját új magas, szellemi autoritást képviselő épülettel erősítette, a tekintélyelvűséget és a közigazgatást pedig periférikus helyzetbe hozta, ahonnan nem volt ellenőrzése a központ, vagyis a város egésze felett, így nem gyakorolhatta korlátozó, elhatároló, befelé fordító szerepét. Ezt az egyensúlyfelborulást érezte a város társadalma „rombolásként“, ami alatt a polgárinak tekintett, tartalma szerint inkább agrár-kézműves rend és értékek felborulása értendő. Ennek fényében akár természetesnek is tekinthető, hogy az 1974-es decentralizációt és az önkormányzatiság erősítését célzó közigazgatási reform után az önkormányzat igyekezett minél előbb visszaköltözni „saját“ városházájába, az államigazgatás helyi szerveit a szó térbeli értelmében „a háta mögött hagyva“ a legújabb városháza toronyépületében, ahova idővel a szerkesztőségek egy részét is kiköltöztette a régi városházán csak a természete szerint konzervatív városi múzeum maradt hosszabb ideig, 2008-ban azonban ez is kiköltözött.

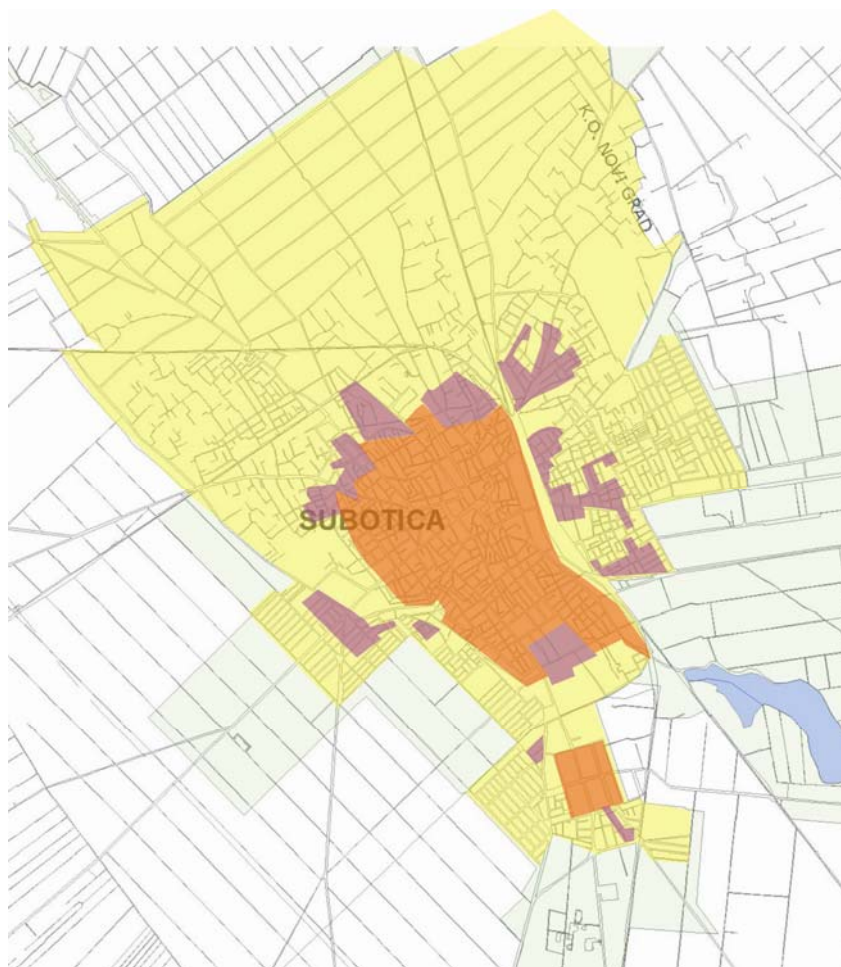
A városháza „reconquistájának” egyik első eredménye az 1963-as „romboló” városfejlesztési terv felülvizsgálata volt, amelyet 1978-ban kezdtek meg. 1983-ban fogadták el az új tervet, amelynek fontos szempontja volt a városközpont konzervációja. Ez egyben a terv legnagyobb mértékben megvalósított célkitűzése is. A többi célkitűzés, amelyek között ismét szerepelt a peremrészeket összekötő és központot tehermentesítő forgalmi körgyűrűk építése, az építkezés szabályainak szigorítása és a nagy területű falusias jellegű városrészek rendezése, nagyon kis mértékben valósultak csak meg.

15. térkép: A funkciók új térbeli rendje. Jelölések: 1. Kultúrház – a régi városháza, 2. A járás székhelye – új városháza, 3. Ferences templom és kolostor, 4. Munkásegylet (Saját jelölés a GIS alapon)

A rombolásként érzékelt folyamatok idején, a XX. század hetvenes éveitől kezdve azonban valójában ellentétes előjelű, igen erőteljes folyamatok indultak meg. A külterületi individuális építkezések folytán a város külterülete jelentősen megnövekedett, amint azt a 15. térképen sárgával jelölt terület mutatja. A területnövekmény az északnyugattól északkeletig terjedő térszegmensekben a legjelentősebb, mintegy háromszorosa a város történelmi belterületének, míg a nyugattól délen keresztül keletig terjedő karéjban sokkal kisebb mértékben növekedett a terület. A növekmények területének rendezettsége fordított arányban áll területnagyságukkal: míg a nyugat– dél– kelet szegmens tervszerű, rendezett, zárt utcatorokban épült be, addig az északnyugat – északkelet szegmens ritkás beépítésű, a főbb utak mellett besűrűsödő szövetű, minimális rendezési beavatkozásokkal jött létre²¹.

²¹ Társadalmi aspektusai: 3.2.2.1.A.

16. térkép – A város területi növekedése. Jelölések: narancsszín – a XIX. századi városterület, lila – a két világháború között beépült terület, sárga – a mai lakott terület (Saját szerkesztés a GIS- alapon, Györe Kornél 1976-os ábrája és a viszonyok terepi felmérése alapján)

A XX. század végi intenzív terjedési folyamatban a terület formatív időszakának folyamatai és irányai látszanak ismétlődni a meglevő, konzervatív, változásneutralizáló struktúrák hatására. A területi növekedés a város létrejöttének folyamataihoz hasonlóan a teljes tér elfoglalásával majd folyamatos besűrűsödésével történt-történik, legintenzívebben az északnyugat–északkelet szegmensekben. A létrejött településrészek inkább rurális mint urbánus jellegűek. Az indítóimpulzust ismét a társadalmi áramlásirányok (az idő energiája) átrendeződése jelentette az északnyugati irány újbóli megnyitásával (kelebiai határátkelő megnyitása). A tér jellegét tükröző folyamatok és épített környezeti struktúrák elemzését tovább lehetne folytatni, itt azonban csak a legkarakteresebb, legillusztratívabb szempontokra szorítkoztam.

Befejezőképpen megemlítenék még egy érdekes egybeesést, amely a folyamatok ciklikusan ismétlődő karakterére mutat rá. Természetesen, még egy építéssel, anyagfelhalmozással kapcsolatos jelenségről van szó. A korábban említett színházépület helyén ugyanis 2008-ban megkezdődött az új, nagyobb, korszerűbb színház építése, mintegy 175 évvel azután, hogy a város tanácsa az első színház építését elhatározta. Az építkezés azonban jelenleg stagnál. A Feng Shui tanítása szerint az idő 180 év alatt fut le egy teljes kört, ekkor kezdődik az új ciklus, amelyben

sorra jelennek meg ismét ugyanazok az időminőségek. Ezek az időminőségek mindenkor a környezeti elemektől függően materializálódnak az adott helyen. Amennyiben a környezet elemeiben jelentős tartalmi-minőségi változás történik, az azonos időminőséget megjelenítő folyamatok más-más formában jelenhetnek meg. Szabadka esetében úgy tűnik, hogy a környezeti elemek konzervatív jellege nem teszi lehetővé az impulzusok változó formákban való materializációját, ezért a meglevő formák ismétlődnek újra az új jelenségekben is, minden régebben keletkezett forma megőrzése mellett.

3.2. A TÁRSADALMI JELENSÉGEK ÉS FORMÁK ELEMZÉSE

3.2.1. A helyi társadalom alapkaraktere

A strukturálódási folyamatok, melyek során a hely alapjellemezői az épített környezetben anyagi formát öltöttek, egyúttal a mentális-, kulturális- és társadalmi térben is a hely jellegének megfelelő formákat hoztak létre. A társadalom dimenziójában ezek a minták a különböző térbeli eloszlások szerveződéséből és ismétlődéséből, a kulturális-életmódbeli-értékrendi mintákból, valamint az axióma-rangú, helyi társadalomra jellemző, nem tudatosított, de megnyilvánuló értékítéletekből bonthatók ki. Ezek kvantifikálhatatlan és nehezen felmérhető, nem a ráció dimenziójából érkező hatások, amelyek azonban különböző időszakokban, különböző szinteken azonos tartalommal és formaalkotó erővel jelentkeznek, a globális folyamatok lokális megjelenési formáit határozzák meg, ezek helyi megvalósulási korlátait képezik, vagyis a tér társadalmára jellemző geometriai mintákként kezelhetők. A Feng Shui tanítása szerint az ősminták egyaránt meghatározzák a teret és a társadalmat, minek következtében a tér struktúrájában megjelenő minták a társadalmi struktúrában is fellelhetők, mivel meghatározzák a társadalom alapkarakterét. A társadalom karaktere alatt itt az a társadalmi értékrend értendő, amely az adott helyen egy adott időperiódusban meghatározza a dolgok és jelenségek társadalmi percepcióját és az ezekre adott lehetséges társadalmi válaszok összességét. Az értékrend egyes rétegei a körülmények változásával módosulhatnak, más rétegek viszont nehezen, vagy sehogy sem változnak. A változó és nem-változó rétegek aránya is kezelhető helyspecifikumként. Jelen elemzés szempontjából azok az értékek mérvadóak, amelyek az időben változó társadalmi, politikai, gazdasági és más körülmények közepette is érvényesek maradnak, lényegazonosságuk érzékelhető, attól függetlenül, hogy megnyilvánulási formájukban az érvényes modernitás–diskurzushoz alkalmazkodtak és ezért különbözőnek tűnnek. Ezek azok a rétegek és értékek, amelyek a helyi társadalom, és ezért a tértársadalom szegmentum *differentia specifica*-jának kifejezői.

Szabadka esetében a hely alapvető térjellemezőiként az anyagelvűség, a megőrzés vagy konzervativizmus, a tekintélyelvűség és a befelé orientáltság vagy elzárkózás domborodott ki a

város térstrukturálódási folyamatainak elemzéséből. Ennek értelmében, a hely társadalmát is az anyagfelhalmozási, megőrző-konzerváló, tekintélyelvűséget erősítő, a külső hatások befogadását akadályozó folyamatoknak kellene jellemezniük. A hely jellegéhez leginkább alkalmazkodó formaként az erőd jelent meg, melynek lényege a megőrzés és a védelem, a hely társadalmának ennek megfelelő alapmintája a pre-modern agrár-kézműves mentalitás és életmód, amely a feudálisból a polgári-ipari korba való átmenet jellegzetes értékrendjét őrzi. Ebben az értékrendben az anyagelvűség alapvetően abban jelenik meg, hogy az egyéni integritás egyetlen elfogadható legitimációs alapja a feudalizmusra jellemző konkrét föld- és háztulajdon.²², amely a Feng Shui terminológiájában nem-mozgásként írható le, szemben az ipari korban ezt felváltó mozgásjellegű tőkével, az absztrakt magántulajdonnal. Ehhez a legitimációs alaphoz viszonyítva értékelhetetlen mindaz ami mozgásként, áramlásként vagy változási impulzusként (az anyagihoz viszonyítva szellemiként) jellemezhető: az tőke, a konkrét helyhez nem kötődő tudás, az innováció, stb. Az áramlás-jellegű jelenségek – az ipari és még inkább a poszt-ipari kor hangsúlyosan mozgásközpontú jelenségei, értékrendjei – a helyi tér-társadalom minták szempontjából tulajdonképpen az egyéni és társadalmi integritás és identitás alapját, a nem-mozgást veszélyeztetik. Ennek következtében a társadalom energiája a hagyományos, stabil értékek és minták minden körülmények közötti fenntartására, megőrzésére koncentrálódik úgy a fizikai, mint a mentális térben. A tekintélyelvűség és konzervativizmus megjelenési formái képezik a társadalom mentális terének fókuszát: a hagyományörzés, a hierarchikus, patriarchális viszonyok fenntartása és az identitás-alapot veszélyeztető jelenségek (változások) mozgásterének szűkítése.

A föld- és háztulajdon alapú egyéni és társadalmi identitás és legitimáció további, társadalom-specifikus hatása az alacsony szintű horizontális-hálózatos együttműködési készség a hely társadalmán belül. Ez azzal magyarázható, hogy a hálózatépítés, együttműködés célja alapvetően a hatékonyság növelése az erők egyesítése által, ami formai és minőségi változást hoz létre, vagyis növeli a mozgásimpulzust. A nem-mozgás, vagyis az egyéni identitás alapja gyengül ezáltal, amire a válasz általában az újonnan keletkezett forma lebomlása, az együttműködés megszűnése. Az egyén társadalmi státuszát a nem-mozgás, a föld- és háztulajdon mennyisége határozza meg amiből eredően a társadalom a birtok felaprózódásából eredő státuszcsökkenés megakadályozása irányában szerveződik, értelemszerűen nem hálózatos, hanem egycsúcsú hierarchikus formákba. Az ilyen jellegű szerveződés ősmintája a nagycsaládos, erős családfős, tekintélyelvű modell. Természetesen a korhoz alkalmazkodó formában a nagycsaládos szerveződés nem kizárólagos

²² Az "ingatlan" fogalmát, amely valójában a piacgazdaság mozgásszempontrú szemléletének kifejezése, itt szándékosan kerülöm. Helyi értelmezésben a ház és a föld értéke nem piaci, hanem affektív, személyt és családot meghatározó fogalom, amit a piaci-árforgalmi kifejezés nem érzékeltet megfelelő súllyal.

vérségi kapcsolatok mentén történő szerveződést jelent, hanem a patriarchális, tekintélyelvű családmodell kiterjesztését a szélesebb társadalomszervezésre, a különböző érdekcsoportok szigorúan tekintélyelvű szerveződését egy vezéregyeniség, a "családfő" körül, sőt, jelenti a társadalmi térpercepció monocentrizmusát is.

A Feng Shui értelmezésében az anyagi dimenzió természete a formák létrehozása, amelyek tartósságát a szellemi dimenzió teremtő impulzusának befogadása biztosítja. Szabadka térstruktúraformáló folyamatainak elemzése során a város kifformálódásának indítóimpulzusa az anyagi és szellemi hatalmi központok szétválasztásában jelent meg, ahonnan a folyamatok az anyag szellem feletti dominanciájának biztosítása irányában fejlődtek tovább. A társadalom szintjén a szellemi dimenzió kizárása, a szellemi legitimáció leértékelése a létrejövő formák tartósságának elvesztéséhez – például az együttműködési készség csökkenéséhez – vezet, tartóssága ugyanis csak a szellemi-anyagi együttműködéséből származó formáknak lehet. Ennek következtében Szabadka társadalmának alapmintái tulajdonképpen az első városháza megépülését, az anyagi és a szellemi hatalom teljes szétválását megelőző állapotok rögzülésének tekinthetők, melyek megjelenési formái koronként változnak, de értéktartalmilag önzonosak maradnak.²³

A különböző korokban, különböző körülmények között zajló társadalmi folyamatokat a különböző adatfelvételi módok és a minden korban más szempontból hiányos adatok miatt nehéz mennyiségi és a mennyiségiekből levont minőségi mutatók alapján összehasonlítani, azonosságukat, konvergens vagy divergens jellegüket megállapítani. A városi státusz elnyerése óta már a hatodik államban létező Szabadka esetében különösen nagy nehézségekbe ütközik ez, lévén hogy minden állam a maga politikai-közigazgatási szempontjai szerint végezte-végzi a nyilvántartást, miközben például újabb etnikai csoportokat találunk ki, vagy éppen tagadják létezésüket. Más területeken is a nyilvántartás merevségébe, árnyalatokra és lokális specifikumokra való érzéketlenségébe ütközik a helyi társadalom alapmintáinak megállapítása, illetve ezek időben való követése, ezért a társadalom alapjellemzőinek megjelenését a nem-lineáris összefüggések figyelembe vételével különböző idők különböző adatain és jellegzetes megnyilvánulásain próbáltam meg levezetni. Az adatok és megnyilvánulások viszonyítási alapját a Feng Shui szabályai szerint megállapított lényegazonosságuk (mozgásminőségük) képezi.

3.2.2. Az alapminták társadalmi megjelenési formái - Társadalomformáló folyamatok

3.2.2.1. Térpercepció a társadalmi mozgásokban

4. A lakosságkoncentráció változásai térben és időben

Szabadka község területén az utolsó (2002.) népszámlálási adatok szerint 19 településen 148.401 fő élt, ezek közül 99.517 fő, vagyis a lakosság 67%-a a város lakója. A fennmaradó 18

²³ Térbeli aspektusok: 3.1.3.1.

kisebbségi településen és a tanyákon 48.884 fő, a lakosság 23%-a él. Ez utóbbin belül a zárt települések és a tanyák lakosságának arányát nehéz megállapítani, mivel a kötelező hivatalos statisztikai adatok az önkormányzat szintjére aggregáltak, községen belüli területi bontásuk nem hozzáférhető, ilyen jellegű adatgyűjtést az önkormányzat sem végez. A községek területéről községen belül általában kisebb területi egységekben, úgynevezett helyi közösségekben, az előző rendszerből örökölt, már nem közigazgatási területi egységekben gondolkodnak. A helyi közösségek, illetve az ezeknek megfelelő, városnál kisebb területi egységek lakosságszámáról hozzáférhető bizonyos kisszámú adat a város fejlődésének különböző időszakaiból.

A község területén levő kisebb települések általában egy-egy helyi közösségnek számítanak, a város területén pedig 19 helyi közösség létezik, ezek közül 9 a történelmi, XIX. század végi városterületen. Ezen a vasutak által határolt területen ma 51.887 fő, a város lakosságának 52 %-a él, míg a történelmi város területénél mintegy háromszor nagyobb, a XX század során betelepült külvárosokban 47.630 fő, a lakosság 48%-a él. Úgy tűnik, a történelmi városterület XIX. század végén végleges formáját elnyerő térstruktúrája egyben a városi tér társadalmi percepcióját, a térbeli státuszviszonyokat is véglegesítette. A mai "belvárosi" és "külvárosi" helyi közösségek között minden esetben a vasúti pályák nyomvonala a határ, még akkor is, ha a pályán a közlekedés, vagy maga a pálya már megszűnt²⁴. A helyi közösségek lakosság számában mért nagysága széles skálán mozog. Legtöbb helyi közösség területén 3-4000 fő körüli lakos él, míg a magasépítkezés két zónáját felölelő helyi közösségek és a város hagyományos besűrűsödési zónáját, az északnyugati térszegmentumot magába foglaló helyi közösségek lakossága 10.000 körüli. A XX század második felében, az úgynevezett romboló urbanizmus idején kialakított, a város társadalma által idegen szövekként érzékelt, vagyis a város terébe a percepció szintjén nem integrált "Harcosok sorakozója" lakótelep lakosságát leszámítva, a 2002-es népszámlálási adatok szerint a város vasútvonalakkal határolt, belsővárosként érzékelt (történelmi) területén 42.861 fő él. Ez az érték csupán kis eltérést mutat a XIX. századi értékekhez viszonyítva, amikor a ma belsővárosként érzékelt terület volt a város teljes területe. A város mai belső területének lakossága ugyanis 1890-ben 38.573 fő, de már 1862-ben is 38.387 fő volt, sőt, az ezt megelőző időszakban sem emelkedett nagy tempóban. Már 1840-ben 31.720 lakost jegyeznek a város területén, 1820-ban pedig kb.28.000 lakost említ a várostörténet. Valóban intenzív népességnövekedés az ezt megelőző időszakban is csupán a "polgári" akkumulációs pont – az első városháza (1751.) – kialakulásától számított mintegy hat évtizedet jellemzi, melynek során az 1765-ben jegyzett 9556 lakosról a város belterületének lélekszáma az 1817-ben jegyzett 30.242-re emelkedett, vagyis több mint háromszorosára nőtt.

²⁴ Térbeli aspektusok: 3.1.3.2.

	Öszlakosság (az önkormányzat területén)	A város öszlakossága		A tört. városter. lak.	
		szám	az öszlak. %	szám	az öszlak. %
1820	32.274	28.000	86,7	28.000	86,7
1840	41.707	31.720	76,1	31.720	76,1
1862	59.240	38.387	64,8	38.387	64,8
1890	72.683	38.573	53,1	38.573	53,1
1910	78.139	46.000	58,8	46.000 [#]	58,8
1921	91.271	42667	46,7	-	
1931	100.399	46934	46,7	-	
1948	97.667	63.079	64,6	-	
1953	101.267	66.091	65,2	-	
1961	111.030	75.036	67,6	-	
1971	146.753	88.787	60,5	50.099*	34,1
1981	154.611	-		-	
1991	150.534	-		-	
2002	148.401	99.517	67,1	51.881*	34,9

[#] Ebben a fázisban a város beépített területe már némileg túllépte a vasutak által határolt területet

* A történelmi városterület teljes lakossága a lakótelepi építkezések helyszíneit is beleszámítva.

3. táblázat: a lakosság számának és területi-településszerkezeti megoszlásának alakulása koronként. Saját szerkesztés. Adatforrások: Iványi I., 1892; Popović-Dinić 1978; Györe K., 1976; www.staatserb.gov.rs; Szabadkai önkormányzat kimutatása a helyi közösségek lakosainak számáról 2002.

A második városháza felépülésétől a lakosság növekedése a város belső területén lassult, az öszlakosság száma viszont a mai önkormányzat területén egész a XX. század hetvenes évtizedéig növekedett. A lakosság területi-településszerkezeti megoszlását a hozzáférhető adatok alapján a 3. táblázat szemlélteti. A táblázatból kiderül, hogy a belső (történelmi) városterület lakosság-növekedés-befogadó kapacitása körülbelül a vasútépítések idejére (1869-1889) betelt, a lakosság növekedése a külvárosokba és a külterületekre helyeződött át, ahol a növekedés a különböző történelmi turbulenciák ellenére is egészen a XX. század hetvenes évtizedének végéig folytatódott. Az 1981.-ben jegyzett csúcsponttól már három évtizede az öszlakosság száma enyhén csökkenő tendenciát mutat, a város lakossága pedig továbbra is növekszik, a terület lakossága a városba koncentrálódik. A városlakók aránya az öszlakossághoz mérten a XIX. század végi – XX. század eleji tanyásodási hullám következtében beállt 54,8%-os minimum óta folyamatosan növekszik, viszont a város történelmi területének lakossága úgy tűnik, nem változik jelentősen, aránya az önkormányzat öszlakosságában már négy évtizede 34% körül mozog, függetlenül attól, hogy a terület lakosságának városba áramlása továbbra is folyik. Mivel a belterület lezárult térstruktúrájában jelentős változások nem történtek, a városlakók arányának növekedése egyrészt a

külterületi lakosság külvárosokba koncentrálódására mutat, másrészt viszont nem tükrözi híven a lakosság migrációit, mivel a növekmény nagyrészt a közigazgatási – urbanisztikai városterület kiterjesztésének eredménye, nem lehet megállapítani, hogy a növekmény mely része ered beköltözésből. Az urbanisztikai terület, vagyis a városterület kiterjesztése tulajdonképpen azoknak a múlt század hatvanas évei óta koncepció és terv nélkül zajló reálfolyamatoknak a közigazgatási tudomásulvétele, melyek során a koncentrálódó lakosság gyakorlatilag megülte az északi és északnyugati térszegmentumokat, miután a város "történelmi" területe már nem fogadott be több lakost, a lakosság városba koncentrálódása pedig továbbra is folytatódott. Az északi és északnyugati szőlőkben terv, engedély és kommunális felszereltség nélkül épültek új házak az egész mai urbanisztikai városterületet ritkásan megülve, majd fokozatosan besűrűsödve, a város kiformalódásának eredeti folyamatát ismételve. Miután a kilencvenes évek derekáig az ezekben a szegmentumokban eső 4 helyi közösség lakossága 20.000 főre emelkedett, vagyis a város lakosságának mintegy 20%-a ezen a területen él, a város határait kiterjesztették, a külváros/belváros területarányt 3/1-re növelve.

Amint a 17. térképen és a 3. táblázatban bemutatott adatokból kiderül, a város belső területének lakossága száz év alatt lényegileg alig változott, a lélekszámbeli különbség tulajdonképpen a város terének kis részét érintő városszövet-felújítás, a szegénynegyed helyén épült lakótelep és még néhány kisebb léptékű lakótelepi jellegű építkezés²⁵ következménye. Ez arra enged következtetni, hogy a város terének nagyobb részén ugyanebben az időszakban nem változott nagyobb mértékben a lakosság sűrűsége és ebből következően a beépítés sűrűsége, a házak minősége, vagyis a városkép sem.²⁶ Ebből arra lehet következtetni, hogy a térpercepció és a városrészek státuszértéke sem változott jelentősen a térstruktúra lezárulása óta. Napjainkban is csak kismértékű változás látszik a város belső területén, ahol "városszövet-felújítás" címen rendszertelenül és foltszerűen elszórtan folynak többszintes vállalkozói építkezések. A földszintes régi házak között szoliteren álló 4-5 szintes új épületek a városkép változására egyelőre a rendezetlenség növelése irányában hatnak.

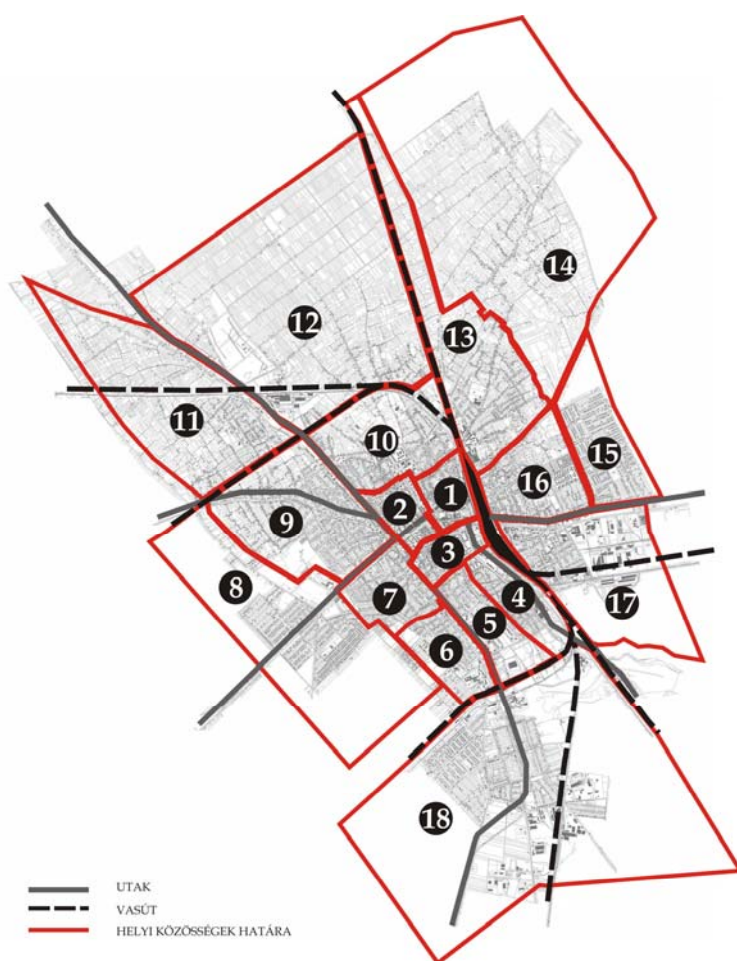
A Feng Shui tükrében az ismertetett folyamatok a következőképpen értelmezhetőek: a lakosság számának kezdeti nagy növekedésében a tér akkumulációs, anyagbegyűjtő jellege nyilvánult meg. A tér e tulajdonságának társadalmi dimenzióban való megjelenését – a város fejlődését – az idő energiaáramlását befogadni képes másodlagos akkumulációs pont, a városháza létrehozása

²⁵ Mint említettem (L: 3.1.4.), a város belterületére lokalizált II világháborús rombolásokat pótolták lakótelep jellegű építkezésekkel. Ezen kívül a XIX században tervezett, villákkal szegélyezett sugárút valósult meg a II világháború utáni időszakban megváltozott formában, többemeletes lakóépületekkel szegélyezve.

²⁶ Térbeli aspektusok: 3.1.3.2.

tette lehetővé.²⁷ Az intenzív növekedés a Feng Shui értelmezésében a fa elemmel leírt felfelé tartó, fejlődés, növekedés jelentéstartalmú mozgásminőség megjelenését jelzi. A mozgásminőségek egymásrahatásainak szabályai szerint a fém "elvága" a fát, vagyis a befelé forduló, elhatároló minőség megjelenése, amelynek térbeli-szimbolikus kifejeződése a fém minőséget hordozó második városháza, lassítja vagy megszünteti a lakosság és a házak számának gyors növekedésében megjelenő fa mozgásminőség kifejeződését. Másrészt a városháza helyzetének szimbolikus jelentéstartalma a szellemi és az anyagi hatalom szétválasztását, az anyag előtérbe helyezését jelzi a szellemmel szemben. Ennek értelmében a szellemi és anyagi síkokat összekapcsoló emberek és a házakban, épületekben megnyilvánuló anyag párhuzamos koncentrációjának kezdeti időszak után az anyag került előtérbe, a házak száma, a városterület beépítettsége intenzíven növekedett továbbra is, a belterület lakosságának növekedése viszont lassult. A térjelleg épített környezetben való anyagiasulása eredményeként a tér befelé forduló, külső hatásokat kizáró jellemvonása – a konzervativizmus – érvényesült. A belterület lakosságnövekedése lassulásának kezdete időben egybeesik a második városháza felépülésével (1826-1828), amely a térstruktúra elemzése alapján a lezáró, lehatároló, befelé forduló fém változásminőség időbeli és térbeli megjelenési pontjának tekinthető, és mint ilyen, a lakosságnövekedés lassulásával, a befelé fordulással azonos mozgásminőséget mutat. A házak számának növekedése, vagyis a föld felhalmozása a "belső" fém védelmét és további erősítését szolgálta, a térstruktúra harmadik (mai) városháza felépülése (1908-1912.) által lezáruló kifomálódásáig. Ekkor a "belső" fém erősödése következtében kiteljesedett a térstruktúra konzervatív, befelé forduló, a külvilágtól elzárkózó jellege a ma történelmi városterületként emlegetett térszegmentumban, minek következtében a város belső területének lakosságszáma (és a házállomány) szinte állandósult. Ezt a történelmi városterületet vették körül a sáncokként funkcionáló vasúti pályák, meghatározva a város társadalmi térpercepcióját, lehatárolva a magasabb státuszértékű városi területet és ezáltal meghatározva a magasabb kulturális szintre és státuszra jogosult "városiak" körét. A továbbra is folytatódó lakosságkoncentráció (anyagbegyűjtés) már a történelmi városterületen kívül történik. Ennek a koncentrációs folyamatnak a legintenzívebb időszaka egybeesik a helyi hatalom akkumulációs pontból (városháza) való kihelyezzettségével a XX. század hatvanas-hetvenes éveitől. A történelmi városként megjelölt területen kívül rekedt, nem-városiként percipiált lakosság alacsonyabb kulturális szintre és státuszba szorult.

²⁷ Térbeli aspektusok: 3.1.3.

17.térkép – A helyi közösségek mai térképe (Saját szerkesztés). A jelölt helyi közösségek és lakosságszámuk:

1. Központ I.	3270
2. Központ II.	3282
3. Központ III.	4285
4. Bajnát	2825
5. Harcosok sorakoz.	9026
6. Kér	4413
7. Gát	4064
8. Kisbajmok	5118
9. Újfalú	9031
10. Sétaerdő	11691
11. Peščara	5898
12. Zorka	3859
13. Vasutastelep	5495
14. Makk 7-es	4752
15. Kisradanovac	2939
16. Kertváros	7374
17. Újváros	2948
18. Sándor	6903

A térszegmentumok státuszértékét a város társadalma a központtól (a városházától) való távolságként érzékeli. A státuszértéket azonban nem a valós, fizikai távolság határozza meg, hanem fordítva, a státusz határozza meg a távolságérzékelést. Ebből a szempontból Szabadkán teljes értékű városi területnek csak a XIX. század végi város területe számít, ezen belül is a XIX. század végi állapotok határozzák meg az egyes városrészek státuszértékét.

Ennek értelmében, a valamikori alacsony szociális státuszú negyedek helyén épült modern, jó kommunális felszereltségű részek a központtól távoliakként, míg a régi és új „polgári” részek központhoz közeliaként számítanak, fizikai térbeli távolságuktól függetlenül. Látszólag ellentmond ennek az állításnak, hogy a város társadalmi térpercepciójában magas státuszértékkel bír az új, hagyományos városterületen kívül eső keleti térszegmentum, amelyben az újjgazdagok luxusvilláinak "Tolvajok völgye" néven ismert negyede épült fel. A szegmentum státuszértéke azonban szintén a XIX. század végén rögzült térértékelés-mintát követi, amikor a keleti térszegmentumban, a vasúti csomóponton túl a gazdag polgárok nagy, parkosított telkeken reprezentatív rezidenciális villákat kezdtek építeni. Ezek az építkezések a világháborúk és a megváltozott társadalmi-politikai körülmények miatt nem folytatódtak, a Kertvárosnak nevezett területen a XX. század folyamán sokkal szerényebb méretű és kivitelezésű családi házak és tömeglakások épültek, a társadalmi percepció azonban a térszegmens értékét a nagypolgári rezidenciális negyed elképzelése alapján értékelte, „finom negyednek” számított ez a rész. A jelenkori villanegyed helyzete is ezt a diktumot követi. A lakosság összetételének változásától és a társadalom átrétegződésétől függetlenül az új polgárság a XIX.

század végén véglegesült térpercepció mintázatait követi. A szabadkaiak szóhasználatában a lakóhely területi meghatározását gyakran a személy vagy a jelenség negatív értékítéleteként jelenik meg – a "zorka-telepi", "bajai úti" vagy "makkhetesi" és más, külvárosokkal kapcsolatos jelzők gyakran egyenértékűek az olyan kulturális diszkvalifikációval mint a "műveletlen", a "paraszt", vagy a "bunkó". A magasabb státuszértékű térszegmentumok viszont pozitív jelzőkként működnek. A "kertvárosi" vagy "sugárúti" ilyen értelemben a "finom", a "művelt", vagy a "rendezett" megfelelője.

A térértékelés konzervativizmusa a társadalom alapvetően konzervatív jellegére enged következtetni, amit a "város" fogalmának térbeli és a "városiak" számbeli korlátozásán túl az is bizonyítani látszik, hogy az agrártársadalom hagyományos térhasználatának formái az ipari és poszt-indusztriális kor által transzformált társadalomszerkezet ellenére, továbbra is kötelező érvényűek. Ezt az állapotot illusztrálja az a jelenség, hogy a városi életmód stresszeit ellensúlyozni hivatott hétvégi ház helyi értelmezésben a mezővárosok jellegzetes kétbeltelkes háztartásának külső elemévé alakult át.

A város periférikus részein levő hétvégi házat-telket többnyire "ranch"-ként emlegetik, ennek gazdasági funkciójára utalva. A hétvégi ház telkén gyümölcsöt termesztnek, zöldségnövényeket és aprójószágot nevelnek, többnyire házi használatra, de gyakran piaci értékesítésre is, sőt, az sem ritka, hogy a városi munkahelyen keresztül teremtett kapcsolatok alkotnak nem-formális értékesítőhálózatot a "ranch" termékei számára. Az önellátásra törekvő háztartás minden nagyobb térigényű, nagyobb hulladékmennyiséget termelő funkcióját is kitelepítik ide. A hétvégi házban történik a lekvár-, paradicsom- és pálinkafőzés, disznótor, káposztasavanyítás, "dunsztolás" és gyakran itt tárolják a télirevalót. A hétvégi házhoz ezen tevékenységek következtében a tulajdonos és családja naponta kijárnak, sőt, a tavasztól őszi tartó termelési szezonban gyakran ki is költöznek ide, és innen járnak be a város központjában vagy az ipari zónákban levő munkahelyükre. A hétvégi házak tulajdonosainak foglalkozási struktúrája, iskolázottsági szintje, társadalmi státusza nagyon különböző, képletesen szólva az utcaseprőtől a polgármesterig minden réteg képviselve van. A "ranch" léte egyrészt a tulajdonos magasabb státuszértékkel bíró "városi" mivoltát igazolja, másrészt viszont a város agrár-kézműves mentalitása által a teljes jogú polgárral szemben támasztott föld- és háztulajdon alapú legitimációs követelményeinek tesz eleget. A hétvégi házak övezete a város mai területén belül helyezkedik el, az északi és északnyugati térszegmentumokban, rendszeresen lakott házakkal keverten, a valamikori városi szőlőskertek helyén.

B. A lakosság mobilitása és foglalkoztatási struktúrája

A helyi társadalom külvilágtól elzárkózó, befelé forduló jellegét bizonyítja a lakosság alacsony mobilitása is. A társadalom igen kis mértékben reagál még az olyan nagy társadalmi forrongásokra is, mint a világháborúk vagy Jugoszlávia széthullása. A hetvenes évek során végzett átfogó urbángeográfiai vizsgálat (Popović M.- Dinić J., 1978), megállapítja, hogy a XIX. század végétől kezdve Szabadka lakossága többnyire természetes szaporulat által növekszik, a beköltözés elenyésző, többnyire a környező településekből történik.

A szerzők az 1910-es állapotokat vizsgálva úgy találták, hogy a város lakosainak 81,5%-a született helyben, további 10,7% ugyanabban a megyében, míg a Magyarország más részeiről, Horvát- és Szlavónországból valamint külföldről betelepültek aránya csupán 7,8%. A két világháború, a határmegvonás, a háborúkat követő betelepítések ellenére 1961-ben a szabadkai lakosok 68,6%-a továbbra is helyben született, 2,5%-a a környező településekről származik, 17,7% pedig a Vajdaság, főleg Észak-Bácska területéről érkezett, ami összesen a lakosság 89%-át jellemzi kis hatósugarú mobilitással. Ezekből a statisztikai adatokból ugyan nem tűnik ki, de a lakosság összetételének változása, amelyet a II. függelékben részletesebben tárgyalok, azt mutatja, hogy bizonyos mértékű lakosságcsere azért történt mindkét világháború és Jugoszlávia szétesése kapcsán is, azonban ez a folyamat nem radikális változások – nagymértékű ki- és betelepítések – útján zajlott, hanem a betelepülő lakosság fokozatos külterületi megtelepedésével, ahonnan tulajdonképpen nagyrészt a helyben született második generáció települt át a városba. A nemzeti struktúra átalakulásának ilyen, közvetlen konfliktust és radikális változást kerülő folyamatában a térstruktúra kifomálódásának kezdetén a térelemzés során tárgyalt anyagi és szellemi központok közötti viszony látszik tükröződni²⁸.

A lakosság foglalkoztatási struktúrája, a statisztikai adatok szintjén nyomon követhető belső szociális mobilitás napjainkban a kor globális áramlásait követő, iparosodott és a szolgáltatások irányába átstrukturálódó, innovatívan megújuló helyi társadalomról fest képet. A statisztika szerint 2007-ben az önkormányzat területén az ágazatok szerint besorolt foglalkoztatottak mindössze 3,8%-a dolgozott a mezőgazdaságban, 30,4%-a az iparban és bányászatban, 4,6%-a pedig az építőiparban, vagyis a primer és szekunder szektor az ágazatok szerint besoroltak 38,4%-át foglalkoztatta, a terciér szektor pedig 61,6%-át. Az eddigi tér-társadalom minták elemzése alapján azonban inkább a mezőgazdasági termeléshez (földhöz) erősen kötődő, elaprózott kisipari-kisvállalkozói struktúrát lehetne feltételezni, aminek ezek az adatok ellentmondanak. Mivel a statisztikai kimutatások a kor globális értékkonszenzusának való megfelelés szempontjából készülnek, a statisztikai kimutatásokban az érvényes globális értékkonszenzus valós helyi befogadásának mértéke és a formailag létrejött "modern" struktúrák tartalma, működése, helyi kötődésének mélysége és hatóereje csak közvetetten érhető nyomon, a helyre és a helyi társadalomra jellemző kategóriák és mutatók értelmezésén, más hasonló helyekkel való összehasonlításán keresztül. Szabadka esetében összehasonlítási alapként Nagybecskerek (Zrenjanin) kínálkozik, a szintén Vajdaságban levő ipari-agrárváros, melynek nagysága, hierarchia- és fejlettségi szintje, fejlődését befolyásoló gazdasági és politikai körülmények Szabadkához hasonlóak, viszont társadalomfejlődését a második világháborút követő betelepítések sokkal nagyobb mértékben érintették, mint Szabadkát. A lakosság viszonylag rövid idő alatt lezajlott nagymértékű cseréje Nagybecskerek esetében nem tette lehetővé a térpercepció és a társadalmi értékrend átörökítését, ami a helyi társadalom fókuszában álló értékekre és a társadalom struktúrájára is kihatott.

²⁸ Térbeli aspektusok: 3.1.3.1.

	Szabadka		Nagybecskerek	
	1996	2007	1996	2007
1. Munkaképes korú lakosok száma	95.231	102.020	87.946	91.104
2. Foglalkoztatottak száma (2./1%)	48.586 51,0%	45.381 44,5%	41.020 46,6%	31.725 34,8%
3. Ágazatok szerint besorolt foglalkoztatottak száma (3./2%)	37.882 78,0%	34.686 76,4%	37.555 91,5%	27.091 85,4%
4. Nem besoroltak száma (2.-3.)	10.704.	10.695	3.465	4.634
Mezőgazdaság				
Mezőgazdaság, erdő-, hal- és vízgazdálkodás	2.495 6,6%	1.327 3,8%	3.016 8,0%	1.931 7,1%
Ipar				
Ipar és bányászat	17.292 45,6%	10.567 30,4%	15.466 41,2%	8.023 29,6%
Építőipar	1.102 2,9%	1.599 4,6%	3.688 9,8%	3.032 11,2%
Összesen (Mg.+Ip.+Bány.+Ép.)	20.889	13.493	22.170	12.986
Szolgáltatás				
Áram-, gáz-, vízszolgáltatás	736 1,9%	671 1,9%	850 2,3%	809 3,0%
Kereskedelem	3.298 8,7%	5.479 15,8%	3.520 9,4%	2.720 10,0%
Vendéglátóipar és turizmus	243 0,6%	363 1,0%	354 0,9%	155 0,5%
Szállítás, raktározás, kommunikáció	2.588 6,8%	2.757 7,9%	2.434 6,5%	1.970 7,3%
Pénzügyi szolgáltatások	1.691 4,5%	346 0,9%	842 2,2%	362 1,3%
Ingatlanpiac*	-	2.964 8,5%	-	524 0,2%
Közigazgatás és szociális intézm.	1.189 3,1%	1.206 3,5%	1.165 3,1%	1.081 4,0%
Oktatás és kultúra	2.638 6,9%	2.618 7,5%	2.654 7,1%	2.437 9,0%
Egészségügy	3.460 9,1%	3.631 10,5%	3.108 8,3%	3.206 11,8%
Más szolgáltatások (kisipar)	1.150 3,0%	1.158 3,3%	458 1,2%	841 3,1%

*Ilyen jellegű tevékenység a tulajdonstruktúra reformja előtt nem létezett, ezért nem párhuzamosítható

4. táblázat: A FOGLALKOZTATOTTSÁG ÁGAZATI STRUKTÚRÁJA ÉS VÁLTOZÁSAI –összehasonlító adatok 1996-2007. Forrás: Szerbia statisztikai évkönyvei 1996. és 2007.

A 4. táblázatban Szabadka és Nagybecskerek utóbbi tíz évben történt ágazati foglalkoztatási struktúrájának változásait foglaltam össze párhuzamosan, mivel így a helyi specifikumokról az

abszolút és relatív nagyságok egyszerű összehasonlítása által is képet lehet alkotni. Első tényezőként a táblázatból a foglalkoztatottak számának jelentős csökkenése tűnik szembe. Nagybecskerek esetében ez a csökkenés 9.295 fő, ami szinte azonos a primer és szekunder szektorokban foglalkoztatottak számának csökkenésével (-9.184 fő). Ehhez viszonyítva Szabadkán a foglalkoztatottak száma kisebb mértékben esett, a csökkenés 3.205 fő, viszont az iparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 7.396 fővel csökkent, vagyis mintegy négyezer dolgozó más kategóriákba sorakozott át. A számbeli nagyságokat ágazatonként összehasonlítva kiderül, hogy Nagybecskerekén az egészségügy és a más szolgáltatások/kisipar kategóriákon kívül (+481 fő) minden ágazatban csökkent a foglalkoztatottak száma. Szabadkán ugyanakkor a tercier szektorban csak a kommunális szolgáltatások, a pénzügyi szolgáltatások és az oktatás és kultúra terén csökkent a foglalkoztatottak száma (-1410 fő), jelentősen növekedett ezzel szemben a kereskedelem (+2181 fő). A többi hagyományosan jelenlevő tercier kategóriában a növekmény távolról sem ilyen jelentős, csupán kétszáz fős nagyságrendig terjed. Mindkét város iparosítása a XX. század ötvenes-hatvanas éveiben volt a legintenzívebb, ebben az időszakban épültek ki mindkét helyen az esetenként több ezer munkást foglalkoztató gyárak, ekkor szerveződtek területi alapon a helyi termelő és szolgáltató vállalatok agrár-ipari komplexumokká. A primer és szekunder szektorok relatív súlya a foglalkoztatási struktúrában ennek következményeként még az 1996-os adatok szerint is magas volt mindkét városban, Szabadka esetében 55,1%, Nagybecskerekén 59%.

Jugoszlávia széthullása, a gazdasági zárlat, a társadalmi-politikai rendszer transzformációja és a tulajdonstruktúra változásai nyomán a nagyvállalatok termelése jelentősen csökkent, nagy részük tönkrement, esetleg részben újraindult sokkal szerényebb méretekben. A két város foglalkoztatási struktúrájára ezen folyamatok különbözőképpen hatottak. Nagybecskerekén, ahol nagymértékű lakosságcsere történt a második világháború után, az újonnan érkezett lakosság erősen kötődött a megélhetést és magasabb kulturális szintet jelentő, városi létet biztosító iparhoz. Itt a mezőgazdasági és ipari termelők részaránya a foglalkoztatási struktúrában kisebb mértékben csökkent, (47,9%-ra), a társadalom fókuszában az ipar újraélesztése, továbbfejlesztése áll. Ezzel szemben Szabadkán, ahol a lakosság nagyobb része helyben született, az örökölt értékrend szerint az ipari munkás, beleértve akár az ipari vezetők rétegét is, nem magasabb társadalmi-kulturális státuszt, hanem "földnélküliséget", vagyis alacsonyabb társadalmi státuszt jelent, amelyhez viszonyítva az egyéni tulajdonban levő kisvállalkozások magasabb státuszértékkel bírnak. Ebből kifolyólag a magántulajdon visszaállításával itt a volt ipari alkalmazottak könnyedén és gyorsan váltottak "privát" vállalkozásokra. Ezeknek a vállalkozásoknak a hatósugara azonban többnyire kicsi, együttműködési készségük a bevezetőben említett okokból alacsony.

Illusztrációként érdemes megemlíteni, hogy a foglalkoztatási struktúrában 15,8%-kal jelenlevő kereskedelem, a tercier szektor ágazatai leghangsúlyosabbikának 5.479 foglalkoztatottja 911 nagykereskedelmi és 309 kiskereskedelmi vállalkozásban dolgozik, ami átlag 4,5 dolgozót jelent cégenként. Azonban, tekintettel arra, hogy a legnagyobb, legtöbb dolgozót foglalkoztató kis- és nagykereskedelmi vállalatok nem szabadkai központú cégek tulajdonában vannak, valószínűsíthető, hogy a 911 helyi nagykereskedelmi vállalat és a kiskereskedések nagy része tulajdonképpen nem más, mint egy-két személyes családi vállalkozás.

A Szabadka társadalmára jellemző ingatlan- és földtulajdon alapú legitimáció jelenik meg abban is, hogy az újonnan megjelent ingatlanpiaci szolgáltatások kategóriájában a foglalkoztatottak száma figyelemre méltó, ugyanis számbelileg mintegy háromezer főt foglalkoztat, ami tízszerese a vendéglátóiparban vagy a pénzügyi szolgáltatásokban dolgozók számának, és nem sokkal kevesebb, mint az egészségügyben dolgozók száma, vagy az oktatásban, kultúrában, közigazgatásban és szociális szolgáltatásokban dolgozók számának összege. Nagybecskerekén ugyanakkor az ingatlanpiaci szolgáltatások csupán mintegy félezer főt foglalkoztatnak, ami az egészségügyi foglalkoztatottak számának egyhatoda, a kereskedelemben dolgozók egyötöde, a szállításban, vagy az oktatás és kultúra terén dolgozók számának csupán negyede, a közigazgatási és szociális intézmények foglalkoztatott-számának a fele.

Mint a fentiekből kiderül, Szabadkán ma a szolgáltatás-központú társadalomstruktúra tulajdonképpen elsősorban a kis hatósugarú kereskedelmet és az ingatlankereskedelmet jelenti, a foglalkoztatottak 24,3%-a ebbe a két ágazatba tartozik. A szociális-, közösségi-, együttműködési dimenzió kisebb jelentőségére a közigazgatásban, szociális- és kommunális szolgáltatásokban, kultúrában, oktatásban és egészségügyben foglalkoztatottak ennél kisebb, összesen 23,4%-os részesedése is utal. Összehasonlításképpen Nagybecskerekén a kereskedelem és az ingatlanpiac részesedése a foglalkoztatási struktúrában csupán 10,2%, a szociális-, közösségi-, kulturális-, együttműködési dimenzióban pedig a foglalkoztatottak 27,8%-a működik.

Az alacsony térbeli mobilitás, úgy tűnik, Szabadka esetében tehát gyenge (tartalmi) társadalmi mobilitással párosul. Ez arra utal, hogy a társadalom értékrendje a szocialista iparosítás időszakában nem változott meg, csupán alkalmazkodott a legitimációs alap (a magánbirtok) hiányához, míg a magántulajdon visszaállítással a várost meghatározó agrár-kézműves mentalitás ismét az anyag akkumulációs folyamatait (házépítés) és a befelé forduló, elaprózódó, zárt formákat (egy-két személyes nagykereskedelmi vállalatok, stb.) részesíti előnyben, mivel ezek a társadalmi és egyéni identitástudat és legitimáció alapjai.

3.2.2.2. Térpercepció a társadalmi akciókban

A. Társadalmi és térbeli intervenciók

A stabilitás-központú agrár-kézműves mentalitás és a mozgás-központú ipari mentalitás jellegzetességei napjaink egyik kedvelt témájának, a fejlesztési koncepciók egyik legfontosabb prioritásának, a befektetések bevonzásának helyi kezelésében is nyomon követhetők. A 2000.-től máig (2009. Augusztusáig) megvalósult befektetések Szabadkán és Nagybecskerekén az 5. és 6. táblázatokban bemutatott módon oszlanak meg.

A befektetés típusa	Megvalósult befektetés (millió euró)		Tervezett befektetés (millió euró)		Létrehozott munkahelyek			
					megvalósult		tervezett	
	magántőke	költségvetés	magántőke	költségvetés	magántul	köztul.	magántul.	köztul.
Termelés	60	0	0	0	180	0	0	0
Keresked	54.6	0	65	0	256	0	1.000	0
Építés	25	0.6	0	50.2	0	20	0	1.270
Infrastr.	0	12.8	0	1	0	0	0	0
LGF	0	2.5	0	0	0	125	0	0
Más	0	0.3	0	0	0	20	0	0
Összesen	139.6	16.2	65	51.2	436	165	1.000	1.270
	155.8		116.2		601		2.270	

#VALUE! –becsült újrabefektetett profit és az ebből eredő munkahelyek száma, LGF – lokális gazdaságfejlesztés

5. táblázat – A befektetések ágazati és tőkeforrás struktúrája Szabadkán 2000.-2009. Augusztusáig. Forrás: Investment monitoring in partner cities and municipalities in Serbia, USAID – Urban Institute – MEGA (Municipal Economic Growth) Programme, 2009

A két befektetési struktúra jellemző különbsége elsősorban a megvalósult és tervezett (committed) befektetések összegének nagyságában és a befektetés forrásaiban látható. A szabadkára irányuló befektetések összege kisebb (272 millió euró), mint a Nagybecskerekre irányuló befektetéseké (303 millió euró). A befektetések forrásait tekintve a különbség még jelentősebb. A Nagybecskerekre irányuló befektetések 94, 4%-a magántőke, míg Szabadkán a magántőke 75,2%-kal vesz részt. A befektetések típusa szerint Nagybecskerekén a termelésbe való befektetés dominál, míg Szabadkán a kereskedelem a magántőke-befektetések fő célja. Ez utóbbi az EU határának közelségével is magyarázható, ugyanis a határon túli vásárlókra számítva a nagyobb kereskedelmi láncok Szabadkán sokkal nagyobb mértékben vannak jelen, mint Nagybecskerekén. A

legjelentősebb különbség azonban a befektetések munkahely-teremtési hatékonyságában mutatkozik. Szabadkán nagyjából 260.000 euró befektetés jut egy új munkahelyre, míg Nagybecskerekén munkahelyenként 24.000 euró befektetéssel számolnak, vagyis ezen befektetések munkahelyteremtő hatékonysága mintegy tízszerese a Szabadkaiaknak. A tervezett (committed) befektetések Nagybecskerekén a termelés további erősítését célozzák, míg Szabadkán a már megvalósultakon túl, további termelésbe irányuló befektetések nincsenek tervben. A jövőben megvalósítandó befektetések Nagybecskerekén 8.105 munkahelyet teremtenek majd, ami a már létrehozott munkahelyekkel együtt ötszöröse a Szabadkán tervezett és megvalósult munkahelyek számának.

A befektetés típusa	Megvalósult befektetés (millió euró)		Tervezett befektetés (millió euró)		Létrehozott munkahelyek			
					megvalósult		tervezett	
	magántőke	költségvetés	magántőke	költségvetés	magántul	köztul.	magántul.	köztul.
Termelés	54.40	0	#VALUE!	0	2.627	0	#VALUE!	0
Keresked	0	0	70	0	0	0	1.240	0
Építés	0	7.75	0	0	0	0	0	0
Infrastr.	0	0	0	7.3	0	0	0	3.000
LGF	0	0.17	0	1.5	0	0	1.000	0
Más	0	0	0	0	0	0	0	0
Összesen	54.4	7.92	#VALUE! (232)	8.8	2.627	0	#VALUE! (5.105)	3.000
	62.32		240.8		2.627		8.105	

#VALUE! –becsült újrabefektetett profit és az ebből eredő munkahelyek száma, LGF – lokális gazdaságfejlesztés

6. táblázat – A befektetések ágazati és tőkeforrás struktúrája Nagybecskerekén 2009. Augusztusáig. Forrás: *Investment monitoring in partner cities and municipalities in Serbia, USAID – Urban Institute – MEGA (Municipal Economic Growth) Programme, 2009*

A befektetésekben a helyi költségvetések többnyire az építés és az infrastruktúra fejlesztése terén kívánnak részt venni, az erre szánt eszközök Szabadkán 5:1 arányban állnak az építés javára, míg Nagybecskerekén ez az arány 1:1. Ez az arány és a helyi költségvetés befektetésekben való részesedési aránya arra mutat, hogy a forgalmilag nehezebben hozzáférhető Nagybecskerek a belső mozgásimpulzus növelésével próbálja ellensúlyozni kedvezőtlen helyzetét, ami a helyi társadalom áramlás/ipari alapú értékrendjét tükrözi. Szabadkán viszont azt látszik megerősíteni, hogy a helyi hatalom (fém) továbbra is befelé forduló, saját pozícióját erősítő logikával a hagyományos stabilitás-alapú (épület, telek) értékrendre alapozza fejlesztési terveit. Bár a fejlesztési stratégiák

szintjén Szabadka kedvező forgalmi helyzetének kiaknázása állandó motívum, a döntések és a konkrét megvalósulások nem a kedvezőbb helyzet kiaknázása felé, inkább a mozgás-áramlás semlegesítése irányába mutatnak. A döntések megvalósulása prioritásértéküket mutatja a helyi társadalom számára, a prioritásokból pedig a helyi értékek olvashatók ki. A hasonló értéktartalmú döntések ismétlődő megvalósulása és a különböző értéktartalmú döntések megvalósításának ismétlődő halasztása, háttérbe szorítása a helyi értékrend állandóságára mutat, Szabadka esetében az áramlás korlátozása és a stabilitás megőrzése jelennek meg mint alapvető, a megvalósulás lehetőségét korlátozó értékválasztások.

A szabadkai társadalom térbeli intervenciói gyakorlatilag a XVIII. században megrajzolódott utcahálózat-minta kiteljesülése irányában folytak, és a továbbiakban a minta megőrzésére, még nagyobb anyagfelhalmozás általi hangsúlyozására irányulnak. Az alapminta a tér karakterének begyűjtő-koncentrálnó jellegét és az általa formált társadalom térpercepcióját tükrözi. Ez a térpercepció, amely a társadalom térbeli működésének és létezésének alapja, egyben a lehetséges térbeli intervenciók megvalósulási korlátja is, ezért a térstruktúrában végrehajtott intervenciók a társadalom térpercepciójának lenyomataiként olvashatók. Szabadka esetében a város területének nagyobb megrázkódtatások nélküli evolutív fejlődése valószínűsíti, hogy a tér társadalmi percepciója generációkon keresztül öröklődik, és még az újonnan érkezett lakosság is gyorsan átveszi ezt a percepciót. A város területén a mozgásnak már több mint egy évszázada nincs fizikai-természeti akadály, minek következtében a térstruktúra fejlődésének és változásának határait és irányait kizárólag a társadalom térpercepciója szabja meg. Ennek következtében a város térstruktúrája tulajdonképpen a társadalmi térpercepció és értékconszenzus időfolytonos kifejezésének tekinthető, amelynek vizsgálatából ez az értékrend feltárható.

A térben való mozgás – áramlás szempontjából Szabadka térstruktúrájában a legkarakteresebb érték a hierarchikus rend teljes dominanciája és a hálózatos szerveződéssel szembeni ellenállás. A hierarchikus, tekintélyelvű rend térbeli kifejeződési formája a Szabadkára jellemző monocentrikus–radiális térstruktúra, míg a hálózatos szerveződéssel szembeni ellenállás a monocentrikus háló formájú és a policentrikus térstruktúra kialakításával szembeni, időben nem változó ellenállásban nyilvánul meg.

A társadalmi térpercepció az épített környezet struktúrájával egybehangzóan monocentrikus–radiális. A mozgás csak a központhoz viszonyítva határozható meg a „városba be” illetve „a városból ki” vezető sugárirányú térpályák mentén. Ebben a percepcióban a „város”-t a XIX. század végi, három oldalról vasúti pályákkal körülölelt városterület jelenti, míg a vasúti pályákon túli városterületet külterületként érzékeli a város társadalma²⁹. Az így létrejött "sáncok" átjárhatósága alacsony, a ma létező funkcionális vasúti átjárókat még a vasútépítés idejében határozták meg a „városkapukat” igénylő monocentrikus, hierarchikus térpercepcióval összhangban, míg a vasúti pályák a térbeli szegregáció, a magasabb státuszértékű „város” behatárolásának igényét elégítik ki. Mivel a külvárosok elsősorban a városközpont felé orientálódnak, a köztudatban nem jelenik meg a perifériák egymás közötti kommunikációjának lehetősége, ennek következtében a transzverzális irányok a tér percepciójában és az út- és utcahálózatban egyaránt jelentéktelenek. A lakosság térpályái a központig és a központtól szerveződnek. Alternatív, központon kívüli pályák sem a mentális, sem a fizikai térben nem léteznek. A városi tömegközlekedés járatai ezzel összhangban szintén a

²⁹ Térbeli aspektusok: 3.1.3.2. és 3.1.4.

szűkebb központon keresztül közlekednek, lévén, hogy a periférikus egységek egymás közötti, központon kívüli kommunikációjának szüksége a feltételezés szintjén sem létezik.

A sugárirányú főforgalmú utakon levő, a városkapu funkcióját ellátó vasúti átjárók így a város külső területéről érkező mozgást-áramlást lassítják és korlátozzák. A XIX. század végén végleges formát nyert konzervatív, változásokat kizáró térstruktúra és az általa alakított társadalmi térpercepció a modern kor mozgást-áramlást favorizáló értékrendjét idegenként érzékeli, ezért ennek térbeli formáit és mércéit (autóút, utcák-utak szélesítése, elkerülő-forgalommentesítő utak építése, stb.) sem képes befogadni, vagyis az ilyen értéktartalmat hordozó térbeli intervenciók sem valósulhatnak meg a zárt belső városterületen. Bár a társadalom tudatos-deklaratív szintjén a "modern" értékek imperatívusként jelennek meg, a térpercepció nem-tudatos szintjének elsődleges szerepét a térstruktúra formálásában mutatja az, hogy minden II. világháború után keletkezett városrendezési terv (1953., 1963., 1983., 2005.) számos soha meg nem valósuló körgyűrűt rajzol ki a város területén, amelyek a város teljes területének integrációjához szükséges forgalmi útvonalakat jelzik. A város szakmai nyilvánossága tudatában van a "modernség" értékrendjének és a deklaráció szintjén magáénak vallja ezt az értékrendet. Ennek ellenére minden terv csak abban a részében valósul meg, amely a monocentrikus–radiális, befelé forduló térstruktúra fennmaradását segíti, vagyis a megvalósítási döntésekben a lokális társadalmi értékrend nem-tudatos szintjének hatása nyilvánul meg. Ez a szint pedig a términtákban is megnyilvánuló befelé forduló, tekintélyelvű, a Feng Shui terminológiájában fém mozgásminőséggel jellemezhető mintákat hordoz. A fém a stabilitás és anyag szimbolikáját hordozó föld mozgásminőségből meríti erejét, ezért az anyagban, illetve az épületekben és viszonyaikban kiteljesedő minták változtatása a mozgás-áramlás erősítése irányában tulajdonképpen a föld mozgásminőség stabilitását csökkentené, ami által a fém is veszítene erejéből. Más szóval a helyi értelmezésben kialakult polgári rend, anyagi legitimációs alapja gyengülne. Ezt elkerülendő, a térstruktúra bármilyen mozgás-áramlás erősítése irányába mutató változtatását a város mindenkorai vezetése (tekintély – fém) kivitelezhetetlennek találja. Példának okáért, a XX. század 70-es éveiben történt utolsó nagy utcarendezés során sem nyitottak új utakat vagy utcákat, csupán egy utat szélesítettek ki a villamos megszüntetésével, a városba vezető utakat pedig meglevő szélességükben főutaknak minősítették és átburkolták. A városmag egyes részeiről pedig fokozatosan teljesen kizárták a közlekedést. A rekonstrukció eredményeként kialakult a „felsőváros“ a négyszög alakú, központon körülvevő, főutakat egymással összekötő forgalmi gyűrűben. Ez a gyűrű képezi a második, belső szegregációs határt, és mivel az első határtól (a vasútvonalaktól) sokkal később jött létre, a befelé saját központ felé irányuló mozgás kifejeződésének tekinthető. Az utcarendezés eredményeként a belsővárosban kialakult egy "még városibb zóna", amely tulajdonképpen a XIX. század végi többszintes építkezés területét emeli a "city" térbeli rangjára, de egyúttal a mozgást-áramlást is kizárja a szigetszerű területről (lásd a 11. térképet).

A térstruktúra alapjelleget megbonthatatlanságát és a helyi társadalom térpercepciójának térstruktúrával harmonikus jellegét a társadalom térbeli beavatkozásai közül a várostól délkeletre, Szeged irányába elhaladó autóút városba csatlakoztatásának megoldása is tükrözi³⁰. Ezt a megoldást a tér elemzése során már tárgyaltam, a társadalom elemzése szempontjából azért fontos megemlíteni, mert kiváló példája annak, hogy az épített környezetbe rögzült tér-társadalom viszony milyen módon hat a társadalmi percepcióra és hogyan befolyásolja a társadalom nem-tudatos szintje a tudatos szinten megfogalmazódó döntéseket. Az autóút forgalmának bevezetését az adott térstruktúrán belül az egész helyi szakembergárda kizárólag a XIX. század végén definiált városkapun (vasúti átjáró) keresztül tudta csak elképzelni, minden más elképzelést különböző indokokkal kivitelezhetetlennek minősítettek. Az alternatív megoldások

³⁰ Térbeli aspektusok: 3.1.4.

alapvető "bűne" azonban az volt, hogy bontásokkal jártak volna, vagy új transzverzális irányokat nyitottak volna, a meglevő, több mint kétszáz éve őrzött alapmintát módosítva.

A társadalom térpercepciójának változásokat kizáró jellegét és a társadalom térbeli beavatkozásainak mozgásmennyiség-csökkentő irányát illusztrálja az a Szabadkán elterjedt nézet mely szerint a város forgalmi problémáinak megoldását az átmenő forgalom kizárása jelenti a várost nyugatról megkerülő, az autótutat a kelebiai határátkelővel összekötő úgynevezett "Y-leágazás" megépítése által. Ebből az elképzelésből a helyi társadalom karakterének több vonása is kibontható abból az alapállításból kiindulva, hogy a város területén a forgalom problémát jelent, mégpedig abból a szempontból, hogy a forgalom intenzitása túl nagy. Ez az alapállítás egyrészt igaz, mivel a XIX. század végén végleges formát nyert utcahálózat természetesen szűk és nehezen átjárható a modern közlekedés szempontjából. Másrészt viszont a köztudat(alatti) nem az utcahálózatot és a város forgalmi megoldásait minősíti elavultnak, alkalmatlannak, hanem a forgalom intenzitását túl nagynek. Ebben az értékítéletben érhető tetten a társadalom anyagi alapú legitimációja, amely a formát (utcahálózat, épületek) részesíti előnyben az áramlással (forgalom) szemben. Az anyag megőrzése, illetve az utcahálózat alapmintájának érinthetatlensége szempontjából kiindulva a megoldást természetesen az áramlás (változás) korlátozása, mozgáslehetőségeinek szűkítése, végső soron pedig az áramlás kizárása jelenti, amely esetben az anyagban, vagyis az utcahálózatban nem kell semmilyen jelentős beavatkozást végrehajtani.

A másik jelentésszerűen a társadalom befelé, saját központja felé forduló karakterét és a "külső világtól" való elzárkózásának tendenciáját tárja fel. A forgalmi problémát, vagyis az anyagi legitimáció veszélyeztetettségét ugyanis az átmenő forgalomtól, vagyis a "kívülről" érkező áramlástól eredezteti, figyelmen kívül hagyva a városterület és a lakosság számának növekedése valamint a helyi közlekedés jelentős növekedése nyomán előállott új állapotokat és igényeket. Szabadkán 1965.-ben mintegy 5.000 autót jegyeztek a város területén (Popović M.-Dinić J., 1978.). A Közlekedésrendészet szabadkai központjának adatai szerint 2007.-ben a város területén mintegy 35.000 személyautót tartottak nyilván. Ezeket a járműveket valószínűleg nagyobb részben a helyi közlekedésben használják, a társadalmi percepció azonban csak a forgalom növekedését regisztrálta, a növekedés okát nem, lévén, hogy a stabilitás-alapú identitás a veszéllyel egyenértékű áramlást eleve önmagán, vagyis a város társadalmán kívülre helyezi. Az identitást veszélyeztető áramlás a stabilitásközpontú, befelé forduló föld-fém jelleg önnfentartási igényének szempontjából csakis "kívülről" érkezik.

B. Elképzelések és megvalósulásuk –szellem és anyag viszonya

A város társadalmának migrációs folyamataira jellemző, hogy a legmagasabb (egyetemi és főiskolai) képzettségű lakosok hagyják el legkönnyebben a várost, míg sokkal kisebb számban érkeznek a városba magas képzettségű betelepülők. A Popović - Dinić féle urbángeográfiai tanulmány szerint a városra a két világháború közötti időszakban az volt jellemző, hogy *"A lakosok igen kis hányada, leginkább a magas iskolai képzettséggel rendelkezők (orvosok, ügyvédek, mérnökök) hagyták el a várost, hogy más városokban teljesítsenek szolgálatot. Ugyanakkor kisebb számban érkezett Szabadkára az ország más részeiből néhány tisztségviselő."* (Popović M.- Dinić J., 1978, p.39). Ugyanott a XX. század hatvanas-hetvenes éveit is hasonló mozgásokkal jellemzik *"Szabadka és környéke*

migrációiról szólva ki kell emelni, hogy csak kevés helyben született lakos hagyja el városát. Azon kevesek, akik ezt teszik, többnyire a város legmagasabb iskolai végzettségű lakói." (Popović M.- Dinić J., 1978, p.50). Kissé előbb azonban a szerzők a hatvanas-hetvenes évek migrációs mozgásairól a következőképpen szólnak: *"A lakosság legnagyobb migrációs mozgásait az a tény befolyásolta, hogy Szabadka Észak-Bácska nagy ipari, oktatási, kulturális, szociális, egészségügyi, közigazgatási és politikai központjává vált."* A magasan képzett lakosok elköltözési hajlama inkább arra engedne következtetni, hogy Szabadkán ez a réteg tudását nem tudja hasznosítani, kulturális-szociális igényeit és szükségleteit nem tudja kielégíteni, illetve, más szempontból nézve, a város társadalmának kulturális-szociális igényeit az alacsonyabb képzési szint határozza meg, a magasabb igényeket a társadalom elveti, blokkolja és ellehetetleníti.

A helyi értékrendet talán megfelelő megvilágításba helyezi, ha megvizsgáljuk, hogy mit is jelent Szabadkán a "műveltség". A város fénykorának, legműveltebb és legkultúráltabb korszakának egyezményesen a XIX. század végi Szabadka számít, amelynek legmagasabb szintű oktatási intézményei a Gimnázium és a Tanítónőképző intézet voltak. Mivel ez egyben a térstruktúra végleges kifomálódásának ideje is, a struktúrában az ennek megfelelő kulturális szint értékei és elvárásai rögzültek. Az I. világháború után itt alapított Jogi kar, valamint a hatvanas évek során alapított Építőmérnöki- és Közgazdasági kar a köztudatban a városhoz nem kötődő, idegen intézmények, amit térbeni elhelyezésük is mutat. Mindkét intézmény a hagyományos városterületen kívül kapott helyet. Bizonyítja ezt az is, hogy a Szabadkai Egyetem megalakításának újabb keletű kezdeményezése nem ezeknek a karoknak az önállósításából, fejlesztéséből indult ki. Első prioritása (amely mára megvalósult) a Tanító(nő)képző intézet újraszervezése volt, amely az egyelőre az Újvidéki Egyetem kötelékébe tartozó magyar nyelvű Tanítóképző Kar beindításával valósult meg. Ez a kar természetesen a legmagasabb státuszértékű városmagban kapott helyet, ami úgy értelmezhető, hogy a város társadalmá tehát az új, magasabb hierarchiasintű oktatási-kulturális formákat csak a már ismert szintre redukálva tudja befogadni.

Gyakorlatilag ez annak a Szabadkát is jellemző dichotómiának a megjelenési formája, amelyet Enyedi említ a magyarországi regionális folyamatok elemzésénél: *"...egyértelmű, hogy a gazdasági dinamizmus új térképe a tudástérképet követi. Egy sajátos eltérést mutat valamennyi vizsgálat: az Alföld humán erőforrás-potenciálja jobb, mint amit e nagy régió gazdasági teljesítménye mutat. Ennek feltehetően az Alföld kommunikációs viszonyai, városainak alacsony polgárosultsági szintje az oka."* (Enyedi Gy., 1996., p.123.). Az itt említett "polgárosultsági szint" nehezen kvantifikálható, komplex fogalom, amely a társadalom értékrendjét, kulturális magatartását, prioritásait és más nem-anyagi szférába tartozó jellemzőit foglalja össze. Abból kiindulva, hogy a polgárság a társadalom földhöz és stabilitáshoz kötődését csökkentő, a társadalom mozgásmennyiségét növelő iparosodással és a kapitalista fejlődéssel jelent meg a történelem színpadán a Feng Shui dinamikai szempontjából a polgárosodottság szintje a mozgás-stabilitás illetve a szellem-anyag arányával jellemezhető, vagyis a nagyobb polgárosultság tulajdonképpen nagyobb belső dinamikát, "szellemi", illetve nem-anyagi mozgásmennyiséget jelent. Ez a "szellemi" impulzus az anyagra

hatva megváltoztatja annak formáját. Tartóssága, valós helyi kötődése csak azoknak a formáknak lehet, amelyek szellem és anyag, illetve ég és föld találkozásából keletkeznek. Szabadka esetében a város kiformalódását a szellemi és anyagi autoritások szétválasztása indította meg, ezért az utolsó "tartós forma" az ezt megelőző időből, a XVIII. század első feléből ered, amikor a földbirtok és a mezőgazdasági termelés nagysága határozta meg a mezővárosok polgárainak társadalmi státuszát. A földbirtok természete szerint ingatlan, stabil, vagyis a Feng Shui értelmében vett mozgásmennyisége kicsi, a stabilitáslényegű "yin" polaritással jellemezhető. Az ipari termelés ezzel szemben a változást testesíti meg, mozgásmennyisége nagyobb, a termelés ciklusai rövidebbek, a Feng Shui értelmezésében a mozgáslényegű "yang" polaritással írható le. Mivel az anyag és szellem, illetve a Yin és a Yang szétválasztása Szabadka esetében az ipar kezdeményeinek megjelenése előtt ment végbe, az utolsó tartós forma, a földbirtok-alapú identitás maradt érvényben, melynek újabb kori megjelenési formája az ingatlan-alapú identitás. Ez az identitás a mozgásjellegű változások lassításával és kizárásával biztosítja önnön fennmaradását. A jelenkorban sokat hangsúlyozott tudásalapú gazdaság, amely a gazdaság anyagi alapját, az ipari termelést háttérbe szorítja és a még nagyobb mozgásmennyiséget tartalmazó tudást, a szellemi tőkét helyezi előtérbe, a stabilitás és az identitás megőrzése szempontjából még nagyobb veszélyt jelent a helyi társadalom számára, mint az ipar. Ezért a stabilitás-alapú helyi társadalmak mintegy "kilökik" magukból a túl nagy mozgásmennyiséget képviselő egyéneket, tevékenységeket és értékeket, ezek térbeli-anyagi kifejeződésének lehetőségeit szűkíve.

Szabadka esetében a társadalom anyagi alapú önmeghatározása változatlan formában érhető tetten százhusz évvel az anyagi-szellemi szétválasztása után is. A város XIX. század végi történésze így ír az 1880-as állapotokról: *"A lakosság legnagyobb része, az itt megállapodott úri nép, az intelligens osztály is úgy mint az iparosok egyaránt lehetőleg földbirtokba fektetik vagyonukat mint legbiztosabb és szilárd alapra, és földjeiket részint maguk kezelik s művelik, részint pedig másoknak adják ki haszonbérbe. Az 1870. évi népszámlálás adatai szerint a 14. éven fölüli 37,019 lakosságból vagy a 17 ezer férfiúból 15,873 egyén foglalkozott őstermeléssel. (...) S ezért általában a magyar Alföld városai, ahol az iparos osztály is nagyrészt földműveléssel foglalkozik, tulajdonképpen csak **nagy faluk**, melyekben igazi városi élet nem fejlődhetik, ahol a szellemi élet és a társadalmi tevékenység alig számbavehető.*

*Szabadka is sokáig ily nagy falu volt, és csak ujabban iparkodik magát a városok sorába felküzdeni, mióta a sokféle ágazó vasúti összeköttetései által az ipar és a kereskedés, a jobb izlés kezd magának itt tért hódítani, úgyhogy a város **külseje** már tényleg városias színt öltött" (Iványi I., 1892., p.198.)*

Ebből kifolyólag a helyi társadalom önértékelése mindig anyagi alapú, vagyis mennyiségi, a minőségi mutatókat nem veszi figyelembe. Több várostörténettel foglalkozó szerző is megemlíti

például, hogy Szabadka 1840-ben az ország hatodik városa volt, Pest, Debrecen, Kecskemét, Pozsony és Szeged után, 1870-ben pedig már a harmadik helyre emelkedett, Pest és Szeged után. Ez az adat általában a város polgári hagyományainak mély gyökereit hivatott illusztrálni, függetlenül attól, hogy csupán a lakosság száma szerinti rangsorolásról, egy egyszerű mennyiségi mutatóról van szó, amelyet általában nem vetnek össze semmilyen minőségi mutatóval. A város "városiassága", a társadalom műveltsége és polgárosodottsága, amelyek itt a minőségi mutatók szerepét töltenék be, a várost sokkal lejjebb helyeznék el a ranglétrán. Beluszky Pál ismerteti "Magyarország Településföldrajza" című kötetében (Beluszky P., 2003.) a XIX. század végén készült, Keleti Károly-féle, "városiasságot" mérő komplex mutató szerinti városrangsort, amelyben Szabadka a 89. helyre szorult, közvetlen Szeged után, miközben a rangsorban messze megelőzik olyan városok, mint Zombor, Nagybecskerek, Versec, Kecskemét. Keleti komplex mutatójának csak egyik eleme a népességszám, míg a többi elem – a kereskedelemből és iparból élők aránya, az írni-olvasni tudásban megnyilvánuló *"műveltségi fok"*, az értelmiségi foglalkozásuk részaránya, a polgári elem jelenlétét tükröző cselédszám és a lakviszonyok – a tulajdonképpeni polgárosodottság mutatói, illetve a Feng Shui szempontjából a mozgás-yang-szellemi helyi jelenlétének, kötődésének és anyagi formákra való hatásának mutatójaként jelenik meg. A mennyiségi (lakosságszám) helyezés és a minőségi (polgárosodottság) helyezés óriási különbsége a helyi társadalom anyagi fókuszát, a szellemi dimenzió háttérbe szorítását illusztrálja.

Szellem és anyag viszonyát tükrözi az a jelenség is, hogy a város története során a városrendező- és városfejlesztő elképzelések megvalósulása egyre hosszabb időperiódusok múltán válik csak lehetségessé.

A város rendezése a várostörténet tanúsága szerint külső impulzusra, császári parancsra kezdődött. Iványi szerint ugyanis: *"Az ipar és a kereskedelem a művelődésnek két lényeges tényezője: ezek képezik egy haladó, korszerű városnak igazi alapföltételeit, amint a városok egyáltalában az ipar- és kereskedelemnek köszönik létüket: mert a földművelő csak falvakat alkot, és összes vágyai a pusztára, a szántóföldre vannak irányozva. Ezt kellett Szabadkának belátnia, nem annyira belzükségből, mint inkább a viszonyok külső kényszerűsége alatt, amidőn az 1760-as években mezővárosból szab. királyi város akart lenni."* (Iványi I., 1892., p. 222.). A városatyák rendezési kísérletei azonban többnyire a birtokterületek felosztására és cserélgetésére irányultak. A városbeli állapotok nem változtak, ezért az állapotok javítása, illetve a *"városi tanács által szándékosan vagy elnézés következtében okozott közigazgatási hiányok és rendetlenségek végett"* (Iványi I., 1892., p. 7.) a császári kamara királyi biztosokat küldött ki, akik a közigazgatási- és birtokviszonyok felülvizsgálatán és rendezésén túl a város szépítésén is munkálkodtak. Az első építőrendszabályokat Ürményi Mihály 1782-ben kinevezett királyi biztos hozta meg, a városi tanács 1780-ban készült jelentése alapján. Ebben a jelentésben a tanács nehezményezi, hogy a város nagy területeit, gyakran fő helyeit *szárazmalmok* foglalják el, a malmok városból való kihelyezését sürgős feladatként jelöli meg. További városszépészeti problémát jelentett a városatyák számára az utcavonalak elmosódottsága, mivel a házak-telkek bekerítetlenül, minden oldalról szekérrel hozzáférhetően álltak, utcavonalat, utcai frontot nem alkottak. A királyi biztos által 1782-ben lefektetett építési- és

tűzrendészeti szabályok kötelezték a szárazmalmokat a központból való kitelepülésre, a város lakóit az utcafrontok kialakítására, a nem megfelelő épületek lerontására, a házak tetejének biztonságosabb kialakítására. A következő királyi biztosok azonban egészen 1819-ig szinte változatlan állapotokat találnak a város területén. A város arculatára még az első városrendezési szabályok megjelenése után 37 évvel, 1819-ben is az épületek dezolált állapota, a nádtetők, a számos üres telek és a rendezetlen utcák jellemzőek. A szárazmalmok kitelepedésének idejéről és mértékéről a várostörténeti irodalom nem szól, utolsó említésük Iványinál található, miszerint 1794-ben még nem telepedtek ki, függetlenül attól, hogy már az első városrendezési előírások (1782.) két évben szabták meg ezek kitelepítésének határidejét. Az utcák valódi rendezése csak az 1839.-ben elkészült felmérés és telekkönyv alapján kezdődött meg. Az elképzelés (utcarendezés) és megvalósulásának kezdete között a városfejlődés korai szakaszában tehát 40-50 évnek kellett eltelnie, miközben az újabb keletű, korszerűbb elképzelések megvalósulása folyamatosan a jövő felé tolódott el. A tér és társadalom konzervatív jellegének épített térstruktúrában való materializációja ilyen módon zárja ki a globális szinten növekvő mozgásmennyiség – a korszerű követelmények – helyi hatását. A mindenkor "korszerű" elképzelések megjelenése és megvalósításuk kezdete közötti időrés a város története során folyamatosan tágul, mivel a régebbi elképzelések megvalósítása miatt az újak halasztódnak. Ennek következtében a megvalósítás kezdetekor már a valamikori "új" elképzelés általában technológiailag idejétmúlt, nem felel meg a megnövekedett, megváltozott szükségleteknek. A Feng Shui dinamikai fogalmai alapján értelmezve a jelenségekben foglalt idő/szellem polaritás (korszerűség) csökkentése, lassítása által a tér/anyag változásai lassulnak, a hely és az általa formált társadalom megőrző-konzervatív jellegére jellemző módon.

A megvalósulási időperiódusok hosszabbodására, vagyis a korszak helyi hatásai lassításának egyik legjobb példája a város csatornázásának története.³¹ Bár a város domborzati és vízrajzi viszonyai miatt a csapadékvíz és a szennyvíz elvezetése kezdetektől fogva fontos kérdés lett volna, sőt, egyes csatornahálózatalakítási-kezdemények már a XVIII. század végéről ismeretesek, a XIX. század első felében pedig több lecsapolási és térszínrendezési munkálatot is végeztek, a XIX. század második felében az esővíz és a hólé hosszú ideig a felszínen maradt, elposványosodott és a házakból kifolyó szennyvízzel elkeveredve csúfsága volt a városnak. Az állapotok szinte tragikusnak mondhatók: *"Nem véletlen, hogy Szabadka a századvégi Magyarország egyik legegésztelenebb városa volt és a halálozási arányszám tekintetében messze megelőzte a csatornázott és vízvezetékekkel bíró városokat."* (Györe K., 1976., p. 37). Ezeket az állapotokat szem előtt tartva a városi közgyűlés 1873-ban határozta el a város lejtmerését, kikövezését és csatornázását. A kövezés munkálatai 1878-ban kezdődtek el, hosszas viták után, a lejtmerés, az utcarendezési- és csatornázási terv elkészítése azonban csak 1883-ban vált esedékessé, amikor a városi tanács ezzel a munkával Könyves Tóth Mihály vállalkozó mérnököt bízta meg, aki 1885-ben munkájával elkészült, egy átfogó utcarendezési és csatornázási javaslatot nyújtott be a tanácsnak. Az általa ajánlott úgynevezett "elválasztó csatornarendszer" kivitelezési költségeit a tanács túl magasnak találta, egyesek felülbírálták a rendszer ésszerűségét is, így a csatornázási munkálatok elmaradtak. A körülmények a városban valószínűleg rosszabbodtak, ennek következtében 1904-ben a városi hatóságok újabb csatornázási tervet készítettek. A munkával ezúttal Gerster Béla mérnököt, a Korinthuszi-csatorna világhírű építőjét bízták meg. Az előző tervtől eltérően, ez a terv a csapadékvíz, háztartási szennyvíz és az immár jelenlevő ipari szennyvíz elszállítását egy közös begyűjtőhálózaton keresztül látta elő a város területének természetes vízgyűjtője, a Mlaka völgye és tovább, a Palicsi-tó felé. A vízlevezető hálózat megépítése azonban igen lassan haladt előre. Györe szerint *"Hosszú ideig a város legnagyobb részében nyílt, egészségtelen árkokban folyt le a víz, zárt, föld alatti csatorna csak néhány főbb utcában volt.(...) A főcsatorna szerepét betöltő Mlakát a hatvanas évek elején alakították át fedett*

³¹ Térbeli aspektusok: 3.1.3.3.

csatornává³². *A gáti vízfolyás nagyobb része még ma is nyitott árokban kanyarog a kertek és házak között. A vízvezető csatornarendszer kiépítése napjainkban még folyamatban van.*" (Györe K., 1976., p. 38). A Vízművek kommunális közvállalat adatai szerint azonban 2002-ben a csatornahálózat hossza – 205 km – még mindig nem éri el a vízvezeték hosszának – 420 km – felét sem. A vízellátási rendszer 30.986 csatlakozásához mérten csupán 12.081 fogyasztó (háztartás, intézmény és ipari objektum) volt a szennyvízvezető-rendszerre kapcsolódva. A csatornaépítés esetében tehát az elképzelés megfogalmazása és a megvalósítás formái kezdete között 31 év telt el, viszont a csatornahálózat-építés érdemi kezdete a megvalósítás lassú üteme miatt gyakorlatilag a XX. század hatvanas éveire tehető, illetve mintegy 90 év telt el a szükséglet felismerése és a (részleges) megvalósítás között.

A csatornázással kapcsolatos még egy érdekes és napjainkban rendkívül időszerű kérdés is, a Palicsi-tó ökológiai egyensúlyának kérdése. Mindkét említett csatornázási tervet foglalkozik ugyanis a szennyvizek Palicsi-tóba való vezetésének következményeivel, illetve a természeti környezet károsításának megelőzésével. Könyves Tóth Mihály szerint *"a Palics tó vize vagyis inkább a palicsi fürdő érdeke már most is sürgősen követeli a tulajdonos várostól, hogy az előbb közlött "Vélemény"-ben jelzett, de a Debreczeni viszonyok által nem követelt csatornafolyadék tisztítás mielőbb foganatba vétessék vagy a fentebb javasolt módszer szerint, vagy pedig úgynevezett derítő-medencék alkalmazásával (...) a csatorna-folyadék mindig rothadásra hajlandó bűzös mocsok-víz és ezt nem szabad a Palicsi tóba eresztetni."* (Könyves Tóth M., 1885., p.43.). Gerster mérnök pedig a következőket írja: *"A szennyvizek a gyűjtőcsatornában a mlakai rét alsó részében vezetettvén, az annak a végében építendő ülepesztő és derítő medencékbe szivattyúztatnak fel és ott a fekáliás részekről ülepesztéssel, és szükség esetén a gyakorlatban bevált valamelyik módszer segítségével, derítéssel annyira megtisztítatni fognak, hogy a nádasba s onnan a Palicsi-tóba bevezethető lesz.(...) A nádas tudomás szerint mintegy 3 km hosszú, váltakozva 300–500 m széles. Nagy szelvényben a víz szétterül, s a nádas vegetációján keresztül csak igen csekély, alig észrevehető sebességgel, mintegy természetes szűrőn át folyik, és a nagy kiterjedésű nádas átfolyása után teljesen tiszta állapotban folyik a Palicsi-tóba.* (Gerster B. in: Györe K., 1976., p 37-38.).

Mindkét javasolt víztisztító berendezés kivitelezési költségei és helyfoglalási igénye miatt a városi hatóságok szempontjából kivitelezhetetlennek minősült, függetlenül attól, hogy a szennyvíz tóba ömlésztésének következményei már a tervezetek kidolgozásának korában megmutatkoztak a megnövekedett iszapképződésben és a tó elhínárosodásában. Az iparosodás és a lakosság számának növekedésével a szennyvizek mennyisége is növekedett, különösen a XX. század hatvanas éveitől, miközben a szennyvizek nagy része közvetlenül a Palicsi-tóba ömlött, ami az első jugoszláviai ökológiai katasztrófához, a Palicsi-tó "halálához" vezetett 1972-ben. Ezen a ponton a tó szanációja és a szennyvíztisztítás megoldása elkerülhetetlenné vált. A tóból kiengedték a vizet, a fölös iszapot kitakarították és megkezdték a mechanikai-biológiai szennyvíztisztító berendezés építését. Az építés hat évig tartott, miután a tavat újratöltötték a megtisztított szennyvízzel. A berendezés kapacitása hamarosan elégtelennek bizonyult, ezért 1989-ben kibővítették. A XX. század végén megvalósult annak a tó vizét szükség szerint pótló Palics-Ludas-Körös-Tisza csatornának a terve is, amelyet még 1784-ben, majd ismét 1810-ben javasolt Szárics Jakab városi tanácsnok. A javasolt vízpótló rendszerből a Palicsi- és Ludasi-tavat összekötő csatorna valósult meg 1817-ben, a korszakra jellemző harminc éves időrésszel. A szennyvíztisztítókat illető javaslatok megvalósításához viszont már 87 év és egy ökológiai katasztrófa kellett. Az idő/szellem mozgását lassító mechanizmus jellegzetes működése érhető tetten abban, hogy a

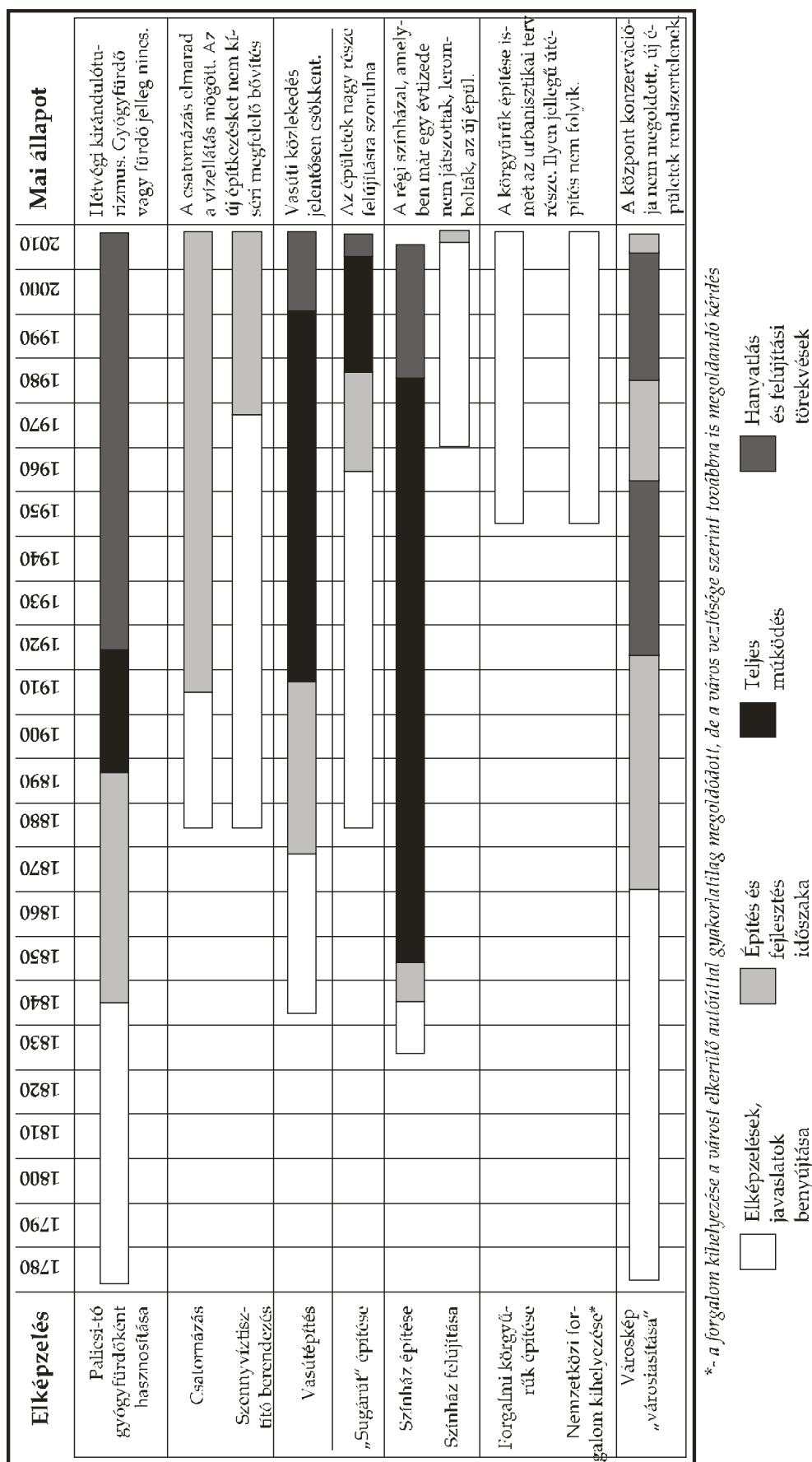
³² Meg kell jegyezni, hogy a főcsatorna egy része azonban a mai napig nyílt árok, közvetlen attól a ponttól kezdve, ahol a nagy lakosságszámot befogadó Harcosok Sorakozója lakótelepet a főcsatorna elhagyja. A csatorna lezárása és ezáltal a lakótelep életkörülményeinek javítása nem szerepel az illetékesek terveiben.

tisztítóberendezés eleve elégtelen, mondhatni a XIX. század végének szükségleteihez méretezett kapacitással épült, így hamarosan bővíteni kellett. Ez a bővítés viszont ismét a már túlhaladott, hetvenes évek elején szükséges kapacitást érte el. A tisztító esedékes átépítése és bővítése jelen sorok írása idején is folyamatban van. A szakemberek szerint a bővítés által elérendő kapacitás távolról sem elegendő, de nagyobb bővítésre (mily meglepő!) nincs pénze az önkormányzatnak.

Szellem és anyag viszonyát, illetve az anyag szellem feletti dominanciáját számos helytörténeti kuriózum, az elképzelések és megvalósulásuk között egyre hosszabbodó idő példái szemléltethetnék, ezek közül próbáltam meg néhányat a 10. ábrán összefoglalni a teljesség igénye nélkül.

A táblázatban azokat az elképzeléseket és terveket próbáltam összefoglalni, amelyek folytonosan megújuló motívumai a város fejlesztési és rendezési elképzeléseknek. Mint kiderül, az elképzelések nagy része a XIX. század végéről, vagy még régebbről származik. Az újabb elgondolások a térstruktúra és a globális tendenciák jellegének ütközését igyekeznek megoldani. Az életminőség kérdéseinek (csatornázás, fenntartható közlekedés, környezetvédelem) megoldása itt általában sokkal hosszabb időt vesz igénybe, mint például a helyi hatalom reprezentatív épületeinek tervezése és építése a határozattól a megvalósításig (a második városháza esetében négy év, a jelenlegi városháza esetében pedig hét év). Mivel a helyi dokumentumok tanúsága szerint a mindenkor helyi hatalom a kérdések megoldásának halasztását minden esetben és minden körülmények között pénzhíánnyal magyarázza, a kérdések megoldásának halasztása, illetve az, hogy mire "jut" pénz, a problémák helyi társadalmi értékrend által felállított fontossági sorrendjére mutat rá. A gyorsan megoldott ügyekre "van pénz", illetve ezek megoldása fontos prioritása a helyi társadalomnak, míg az elhúzódó ügyekre "nincs pénz", ezeknek a helyi társadalom szemében nincs súlyuk. Mivel az így meghatározott "nem fontos" kategóriában gyakran az életminőség, az esztétikum, a környezetkultúra, a modernizáció igényei jelennek meg, amelyek a Feng Shui szabályai értelmében az ég/szellem birodalmát jellemzik, arra lehet következtetni, hogy a szellemi dimenzió a város értékrendjében alacsonyabb értékkel bír, mint a föld/anyag birodalma. Az ég/szellem dimenzióján belül is a külső forma megjelenítése-változtatása bír elsőbbséggel a minőségi-, illetve tartalmi változtatásokkal szemben.³³

³³ A városközpont felújítása például ennek értelmében az épületek utcai homlokzatára korlátozódik, míg az udvarok, belső homlokzatok, az épületek állaga és a lakásállomány leromlott állapotának javítása nem jelenik meg érdemben tárgyalta kérdésként.

10. ábra – Az elképzelések megvalósulásának időigénye. Saját szerkesztés.

3.3. A SZABADKAI VÁROSHÁZA ELEMZÉSE

3.3.1. A városháza tér- és társadalomtükörző minősége

Mint az eddigi elemzés bemutatta, a fizikai térben kódolt „ősminták“ a társadalom iniciális térhasználatának és térkitöltésének módját határozzák meg, amelyeken keresztül beépülnek a társadalom szervezési formáiba és értékrendjébe, majd a társadalom térhasználatában az emberalkotta térstruktúrában és a társadalmi struktúrákban és folyamatokban termelődnek újra, nyernek formát. Az ősminták megjelenése különböző dimenziókban különböző formákat eredményez, amely megjelenési formák lényegazonosságuk, belső mozgásminőségük alapján feletethetők meg egymással. A tér elemzése során megállapított térbeli alapjellemzők-ősminták az épített tér strukturális jellegzetességeiben és a társadalmi struktúrákban és folyamatokban egyaránt felismerhetők, mint a helyi társadalmi értékrendet és a belőle fakadó döntéseket, cselekedeteket, történéseket és létrehozott anyagi formákat meghatározó alapjellemzők. Ugyanezek az ősminták mutathatók ki a helyi legjelentősebb architóp, a szabadkai Városháza strukturális, helyzeti és tömegviszonyainak elemzésével, minden esetben és minden szinten a formák és arányok szimbolikus jelentéstartalmait is figyelembe véve.

A szabadkai Városháza többszörösen is kötődik a térben kódolt ősminták újratermeléséhez, úgy is mint a társadalmi jellemzők és értékek térbeli-anyagi kifejeződése, és úgy is, mint a döntéshozás és a társadalom identifikációjának központi helye. Az épület háromszor épült újjá ugyanazon a helyen, azonos orientációval, mindig nagyobb és nagyobb méretekben, minden alkalommal egy fejlődési szakasz lezárulását jelezve, miközben az egymást követő fejlődési szakaszok során a tér ősmintái egyre differenciáltabb formákat öltött az épített tér struktúrájában. Az első városháza felépülése a közösség identifikációs pontjának és a tér másodlagos akkumulációs pontjának létrehozását jelentette határórhelység várossá fejlődésének kezdetén. A polgári elem és hatalmi-önrendelkezési igényének szimbolikus szintű megjelenítése a második épület, míg a teljesen kiformalódott, a hely geometriai mintáinak megfelelő társadalom- és térstruktúra anyagiasult a harmadik (mai) városháza épületében, mintegy lezárva és összefoglalva a város terének strukturálódását, amely a Feng Shui szemszögéből a hely mintázatainak épített környezetben való kiformalódásaként írható le. Az épület jelentőségére az is mutat, hogy az épített tér struktúrájának "beérés" utáni változásai, akárcsak a társadalmi struktúra változásai időben a központi-döntéshozatali funkció Városházából való kihelyezésével, míg a funkció visszaköltözése a térbeli és társadalmi struktúrák visszarendeződésével esik egybe. Ebből arra lehet következtetni, hogy ez a lezáró-összefoglaló építmény szükségszerűen összefoglalja a térben kódolt ősmintázatokat is,

amelyek az építmény helyzetében, struktúrájában tömegviszonyaiban és szimbolikus tartalmaiban jelennek meg.

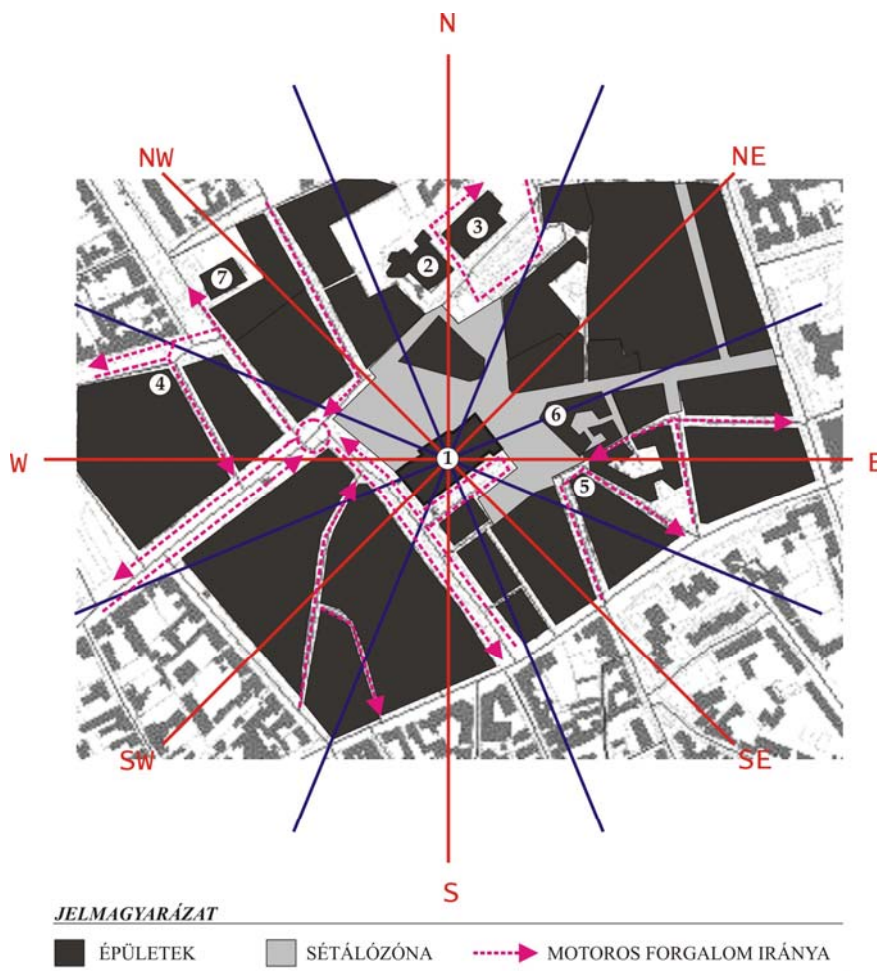
3.3.2. Helyzet és orientáció

3.3.2.1. Anyagközpontúság, befelé orientáltság

A térjelleg épített környezet mintáiban való kiformalódása a XX. század elején fejeződött be a XVIII. században megkezdődött városformálódási folyamat szimbolikus kiteljesedésével, a mai Városháza felépülésével (1908-1912.). Az épület helyzetét a város központjában a 20. térkép illusztrálja. A szoliter nagy tömegű épület helyzetének legszembetűnőbb vonása az épületet körülvevő terek és széles utcák rendszere, amelyeknek a Városháza épületével ellentétes oldalát zárt beépítésű 2-4 szint magasságba nyúló utcafrontok szegélyezik, mintegy falat alkotva a térrendszer központjában szoliteren álló épület körül. A terek és széles utcák rendszere egyrészt izolálja az épületet a környezettől, másrészt áttekinthetővé és ellenőrizhetővé teszi a környezetet az épület szempontjából. Az elrendezés a feudális vár formációjára emlékeztet, amelyben a Városháza a központi épület – a várúr tornya – helyzetében van, amit a környező épületekhez viszonyított nagy tömege és tornyának magassága is hangsúlyoz. Ezekben az arányokban és elrendezésben a hely fortifikációs–begyűjtő jellege és a tekintélyelvűség ősmintája ismerhető fel.

A fortifikáció jellegű formációt, a Feng Shui mozgásminőségeinek szempontjából nézve a föld és fém változási állapotoknak megfelelő, erősen elhatároló, kizáró és benntartó karaktert a terület forgalmi rendje és az ebből eredő területi mozgásimpulzus-megoszlás is hangsúlyozza. A mozgásimpulzus-mennyiség, vagyis a yin-yang polarítások szempontjából a járműforgalom a yang/mozgás minőségnek felel meg, nagyobb sebessége, frekvenciája és az általa mozgatható nagyobb tömegek miatt. A járműforgalom kizárása ezzel szemben a yin/stabilitás minőségnek felel meg. Ennek alapján a járműforgalmi zónák yang, vagyis aktivitási – áramlási – szabad mozgási zónáknak, míg a sétálózónák yin, vagyis stabilitási – áramlásfékezési – védekező zónáknak tekinthetők. Amint a 18. térképen látható, a Városházát körülvevő sétálózóna kiterjedése az északi és északkeleti térszegmentumok irányába a legnagyobb, a járműforgalom ezekből az irányokból egyáltalán nem tudja megközelíteni a Városházát, míg a területet meghatározó északnyugat-délkelet irány a Városháza közvetlen szomszédságában, az épülettől délnyugatra teljesen átjárható a járműforgalom szempontjából. A Városházától északra fekvő volt "várdombot", a szellemi hatalmi központot a polgári-anyagi hatalmi központot megtestesítő épülettől már az első Városháza építésének idején a mai szabálytalan négyszög alakú épületegyüttessel izolálták. A sétálózóna, mint

alacsony mozgásimpulzusú terület ezt az izolációt erősíti. Az érvényes forgalmi rend a szellemi hatalmi központot szinte önmagába zárja, egyrészt azért, hogy a központ többi részével való kommunikációját yin jellegű sétálózónával lassítja, másrészt azért, hogy a terület fő energiaáramlását képviselő északnyugat-délkelet irányú áramlását a "várdombról" csak komplikált, többszörösen megtörő kerülő úton teszi lehetségessé, harmadrészt pedig azzal, hogy a "várdomb" körül a forgalom egyirányú hurok-formát képez, vagyis a bejövő áramlás visszafordul és ugyanott távozik, ahol bejött, átjárása a város társadalmának identifikációs központja, a Városháza felé nincs. Mindezek miatt legitimitása sincs a város társadalmában. A városközpont mozgásimpulzus-megoszlása az anyagi legitimitáció elsőbbségét jeleníti meg a szellemi dimenzió felett. A forgalmi rend alakulása gyakorlatilag kizárja a szellemi dimenziót, illetve az azt megjelenítő helyet hozzáférhetőségének, mozgásimpulzusának csökkentése által, ugyanakkor pedig az anyagi dimenziót megjelenítő hely hozzáférhetőségét, mozgásimpulzusát hangsúlyozza, és ezáltal erősíti.

18. térkép – a városháza helyzete és orientációja a város központjához viszonyítva. (Saját szerkesztés a GIS alapon).
Jelölések: 1-Városháza, 2-Ferences templom és kolostor, 3-Munkásegyetem, 4-Gimnázium, 5-Városi könyvtár, 6-Színház, 7-Zsinagóga

A szellemi dimenzió kizárása, illetve a hely anyagi alapú legitimitációja más szellemi dimenzióhoz köthető intézmények elhelyezésében és az azokat meghatározó forgalmi rendben is felismerhető. Amint a 18. térképen látható, az egyébként a Városházát körülvevő szimbolikus sánc

részét képező Városi könyvtárát is egy ilyen kizáró, illetve "energiát visszairányító" forma szigeteli el a Városházától, míg a Gimnázium és a Zsinagóga elhelyezése kívül esik ezeken a szimbolikus sáncokon, akárcsak a "várdombon" levő Ferences templom-kolostor együttes és a Munkásegyetem épületei. Mindegyik intézmény környékén a forgalmi rend inkább a kifelé mint a befelé irányuló forgalmat hangsúlyozza.

A városmag szerkezetében az erős mozgásimpulzusú pályák, amelyeknek úgymond "közvetlen kapcsolatuk van a Városházával, vagyis a befelé mutató pályák a városházához viszonyítva többnyire a délitől a nyugatiig terjedő térszegmensben találhatók, míg az északitól a keleti szegmensig terjedő terület mozgásimpulzusa kifejezetten alacsony, a pályáknak nincs közvetlen csatlakozása a Városházához. A Feng Shui értelmezésében az egyes irányok saját polaritásukkal és változásminőségükkel jellemezhetőek, így az ősminták a térstruktúrák központhoz mért elhelyezkedésében, illetve ezek irányának értékeiben is kifejezésre jutnak. A nagyobb mozgásimpulzusú pályákat hordozó irányok közül a délnyugati irány a yang föld minőséget, míg a nyugati irány a yin fém minőséget hordozza, amely minőségekről a tér és a társadalom elemzése egyaránt kimutatta, hogy a hely legjellemzőbb változásminőségei. A déli irány a tűz változásminőséget hordozza, amely a föld változásminőséget erősíti, amely viszont a fém változásminőségnek adja át energiáját, így az ezekben a térszegmentumokban jelenlevő erősebb mozgásimpulzus gyakorlatilag a föld változásjellegű vonások (anyagelvűség, konzervativizmus) erősítésén keresztül a fém változásjellegű vonásokat (elzárkózás, megosztottság, tekintélyelvűség, autarchia) erősíti. Az északitól a keletiig terjedő mozgáshiányos, gyenge mozgásimpulzusú és a központtól forgalmilag elzárt irányok hatása így nem tud kibontakozni. A Feng Shui terminológiájában az északról érkező víz (változások, áramlás) nem áztatja meg a földet, minek következtében a földben levő mag (északkelet, tudás) nem tud kicsírázni és ezért a keleten levő fa (fejlődés, megtisztulás) nem képes növekedni. A térstruktúra fejlődésében ez a viszony a mindenkori áramlásirányt (víz) neutralizáló anyagfelhalmozási (föld) folyamatokban és az alapvető utcahálózat megőrzésében (anyagi keretek változatlansága) jelenik meg, a társadalom jellemzői közül pedig a víz változásminőséggel rokonítható térbeli és társadalmi mobilitás alacsony értékei mutatják a föld dominanciáját és a víz hiányát. A fa változásminőség gyengített voltát, a víz változásminőség hiányát és a föld-fém változásminőség dominanciáját legjellemzőbb módon a legmagasabb képzettségű lakosok elvándorlási hajlama, a tervek hosszú megvalósulási ideje és alacsony megvalósulási aránya illusztrálja, valamint az alacsony mozgásimpulzusú, ingatlanközpontú befektetési struktúra is mutatja.

Az ősminták különböző korokban és különböző mérettartományokban való folytonos újraképződésére mutat rá a városmag mozgáspályáinak és területi mozgásimpulzus-megoszlásának hasonlósága a kommunikációs irányok 8. térképen (*Szabadka az első katonai felmérés (1783) térképrészletén*) látható elrendezésével, ahol a városba vezető utak szintén a délitől a nyugatiig terjedő térszegmensben koncentrálnak, míg az északitól a keletiig terjedő szegmens kommunikációhiányos, itt csak két út volt található, ezek közül is az északkeleti út csupán a helyi szőlőkbe vezetett, vagyis önmagába záruló jellegű volt. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a sétálózónák kialakításának kezdete időben az önkormányzat Városházába való visszaköltözésével esik egybe, az ezt megelőző időszakban a városmag 18. térképen látható utcái nyitottak voltak a járműforgalom számára. A Feng Shui szempontjából ez azzal magyarázható, hogy az épület/architóp

az önkormányzat visszatelepedésével ismét a döntéshozatal térbeli-társadalmi kereteivé váltak, így a benne kódolt minták hatást gyakorolhattak a döntések tartalmára és irányára, így a hely bennfoglalt términtáinak újratermeléséhez vezethettek a kisebb mérettartományban, mintegy önmaguk megerősítéseként.

3.3.2.2. Irányultság – tekintélyelvűség és autarchia

A Városháza orientációja alatt a Feng Shui tanítása értelmében azt az irányt értik, amelybe az adott épület, arculata néz, illetve amely irányból a Qi áramlása az épület felé érkezik, ami egyben meghatározza a befogadott Qi változásminőségét is. A szabadkai Városháza esetében az épület arcának a díszbejárattal és a toronnyal hangsúlyozott, legdifferenciáltabb tömegeloszlású homlokzat tekinthető. Ez a homlokzat északnyugat felé fordul, vagyis az északnyugati irány yang fém változásjellegű áramlását fogadja be, amelynek jellemző asszociatív értékei a Feng Shui rendszerében a tekintélyelvűség, a családfő, a császár. Mindhárom ezen a helyen egymást felváltó, egyre nagyobb méretekben felépülő és közben a "külső", nem közvetlenül befelé forduló helyi-önkormányzati funkciókat – gimnázium, törvényszék, börtön - fokozatosan kiszorító épület közös vonása ez az orientáció.

A Feng Shui értelmezésében ez az orientáció képes befogadni és "materializálni" a városodást megindító, északnyugati irányból érkező, yang fém jellegű időimpulzust. A területi folyamatok elemzése során leírt városformáló folyamat, melynek során a Bécsből (északnyugatról - fém) szervezett, tekintélyelvű, vagyis fém jellegű szerveződést megjelenítő határörvidék domborodott ki a városfejlődés indítóimpulzusaként a XVIII. század első felében. Az impulzust befogadását a másodlagos akkumulációs pont – a Városháza – kialakítása tette lehetővé, ezzel a hely akkumulációs kapacitását aktivizálta, ami nagymértékű anyagfelhalmozáshoz – lakosság növekedéséhez, házak számának gyors növekedéséhez – vezetett. A döntéshozás központi helye és a társadalom lokális identifikációjának domináns pontja, a Városháza ennek következtében a fém változásminőség, vagyis a tekintélyelvűség mintája által meghatározott. A társadalom identifikációs központja által hordozott minőség és minta a társadalom központi szervezőelvéként működik, mivel az itt hozott, a helyi tér és társadalom egészére ható döntések is az ezek a minták és minőségek által meghatározott keretek között mozognak.

Az egymást követő épületek változatlan orientációja a tekintélyelvűség változatlanul központi, társadalomszervező szerepét biztosítja. Az időközönként felépülő városházák egyre nagyobb tömege és a "külső" funkciók kihelyezése erről a központi helyről a fém változásminőség erősödéséről és ezzel együtt a befelé forduló, saját központja felé irányuló mozgásjelleg erősödéséről tanúskodik, amely a város strukturálódása során például abban jelenik meg, hogy az első áramlást lassító és korlátozó szimbolikus védelmi-elzárkózási struktúrák először a városperemen differenciálódtak, míg minden következő szimbolikus védelmi gyűrű a központhoz

egyre közelebb definiálódott. Az első védelmi-elhatároló struktúra a vasutak elhelyezése volt, majd nagyobb időszakasz elmúltával, a XX. század 70-es éveiben az utcarendezésekkel és városközpont forgalmi rendjének átalakításával kialakultak a "felsőváros" körbejárható körvonalai, hogy végül ezen belül a "városmag" kereteit a sétálózóna kialakítása és ezzel összefüggően a forgalmi rend további átalakítása rajzolja ki szimbolikus védelmi-elhatároló vonalként. A következő "védelmi vonal"-at az épület falai képezik, ugyanis az épületből immár kiköltöztettek minden olyan intézményt és tartalmat, amely nem közvetlenül a helyi hatalom gyakorlásának funkciójában áll

Az orientáció és a hely együtthatásának vizsgálata az irányokat és minőségeket összekötő dinamikai szimbólumokon, az ösképek változástartalmát és minőségét bináris formában megjelenítő trigramok viszonyításán keresztül is történhet. A nyolc szimbólum a nyolc irány megfelelője, továbbá nyolc természeti öskép és az ezekkel korrelatív viszonyban álló dolgok, jelenségek és folyamatok jelölői, ezen kívül pedig az idő ciklusának nyolc pontjához is rendelődnek. A nyolc trigram Kína legősibb könyvében, a Ji King-ben kettesével kombinálódik, hexagramokat alkotva. A hexagramok alsó trigramja a földet illetve a stabilitást, a nem-változót, a felső pedig az eget, illetve a mozgást, a változót, vagy változtathatót jelöli. Szabadka esetében a helyet, vagyis a nem-változót jelölő trigramként a Kun trigram kínálkozik: , mivel ennek korrelatív értékei a Feng Shui tanítása szerint a síkság, a térbeli valóság, a termőföld, az anyaggá válás, a délnyugat, a táplálék, és más, a tér és a társadalom karakters vonásainak elemzése folyamán többször megjelenő fogalmak. A városháza az északnyugati irányba néz, melyet a Qien trigram jelöl: . Ennek a trigramnak korrelatív fogalmai az ég, a császár, az erő, a hatalom, a rend, a tekintély, stb. A két trigram egymás ellentéte, a velük korreláló fogalmak is szinte ellentétpárokként sorolhatók fel. A belőlük alkotott hexagramban a Kun, mint nem-változó alap, vagyis a hely jellege kerül az alsó, míg a változó-változtatható Qien a felső helyre, így irány és hely együtthatását a következő hexagram írja le:

A hexagram változásjellegét a Ji King a következőképpen írja le: *"Ég és föld nem egyesülnek: ez a PANGÁS képe. Így a nemes ember visszahúzódik belső értékeihez, hogy a nehézségeket elkerülje. Nem hagyja magát jövedelmekkel megtisztelni."* Az idézetben megjelenő kép a befelé fordulásról, a belső értékek konzerválásáról és a külső kommunikáció elutasításáról szól, amely tulajdonságok az eddigi elemzés alapján a hely és a helyi társadalom meghatározó tulajdonságainak tekinthetők. A korrelatív gondolkodás logikája szerint az ég mozgása felfelé, míg az alul levő föld mozgása lefelé mutat, ezért mozgásuk széthúzó, kapcsolat és interakció nem jöhet létre közöttük. Ez a viszony több szinten és formában jelenik meg a város terében és társadalmában, az egyik legszembetűnőbb a nagy tömegű, vagyis erőt, tekintélyt jelképező városháza szoliter, minden érintkezést nélkülöző helyzete az azt körülvevő, tömeggel (nép, város lakók) asszociálható épületekhez viszonyítva. A kevésbé szembetűnő, de nem kevésbé jelentős megjelenési formák közül a város mai társadalmának etnikai-vallási alapú nehezen átjárható megosztottságát lehet példaként említeni.

A hely-irány együtthatás ilyen vizsgálata lehetőséget ad arra, hogy megvizsgáljuk a különböző lehetséges orientációk hatását az adott helyen. Szabadka esetében érdemes megvizsgálni, hogy milyen hatással lehetett a város fejlődésére a döntéshozás, illetve az önkormányzat Városházából való kihelyezésének rövid időszaka a XX. század

ötvenes-hatvanas évei során. Ebben az időszakban a döntéshozás színhelye a városmagon kívül elhelyezett, nyugat felé néző "új" városháza volt, amely irány a Dui trigrammal jellemezhető: ☵☵. A trigram korrelatív értékei többek között a termékennyé tevés, az öröm, a kinyilvánítás és az együttműködés és a tó. A hely és irány együtthatását leíró hexagram ebben az esetben a következő:

A hozzá fűzött kommentár pedig: *"Az ÖSSZEGYŰLÉS. Siker. A király a templomához közeledik. Előmozdító ez látni a nagy embert. Az sikert hoz. Előmozdító az állhatatosság. Üdvös hatású nagy áldozatot hozni. Előmozdító ez vállalkozni valamire."* Az idézetben megjelenő kép az összegyűlésről, a magas célok érdekében való együttműködésről, változásról, előrehaladásról beszél. A korrelatív gondolkodás logikája szerint a tó mozgása lefelé, a föld mozgásával egyező irányba tart, miközben a tó átndvesíti a talajt, és lehetővé teszi a mag (tudás) csírázását és a fa (tanulás, tervezés, kezdetek) fejlődését. A város történetében az az időszak, amikor a döntéshozás illetve az önkormányzat a városházán kívül, az "Összegyűlés" hexagram által leírt hely-irány együtthatással jellemezhető épületben működött az intenzív fejlődés időszakaként jellemezhető. A város lakossága ez húsz év alatt 30%-kal növekedett, amire a XIX. század folyamán hetven évre volt szükség, míg a XX. század első felében a lakosságszám gyakorlatilag stagnált. Ez a népességnövekedés egybeesik az ipar fejlődésével, a kor követelményeinek megfelelő nagyvállalatok kialakulásával. Úgyszintén ebben az időszakban alapították a városban ma is jelen levő egyetemi karokat. A város kulturális életét illetően a korszakot a kifelé kommunikáló, regionális jelentőségű, nem etnikai jellegű manifesztációk és kiadványok jellemzik. Természetesen, ellentétként felmerülhet az, hogy a a szovjet zárlat megszűnése utáni időben és különösen az 1964-es gazdasági reformokat követően egész Jugoszláviára jellemző volt a "nyitás", a globális áramlatokba való bekapcsolódás tendenciája, amely talán inkább kihatott Szabadka fejlődésének alakulására is, mint az önkormányzat hely-irány együtthatása. A Feng Shui szemszögéből ez arányok kérdése. Ugyanis az önkormányzat hely-irány együtthatójának megváltoztatása természetesen nem tudta volna ellensúlyozni egy kifejezetten zárt, mozgáshiányos regionális környezet hatását. Mivel azonban az önkormányzat helyváltása egybeesett a regionális mozgásjelleg megváltozásának idejével, a két tényező hatásai erősítették egymást. A hely-irány együtthatás regionális áramlásokat helyben módosító hatása pedig azon mérhető le, hogy a kilencvenes évek implozáló Jugoszláviája után az újabb nyitási ciklus már a "saját" városházáján találta a szabadkai Önkormányzatot, minek következtében a mozgásimpulzus-növekedés igen visszafogott a városban, amint azt a külföldi befektetések struktúrájának az azonos időszakban iparosodó Nagybecskerekkel való összehasonlítás során kiderült. Következésképp a hely-irány együtthatás jelentősen kihathat a globális és nagyregionális tendenciák helyi megjelenési formájára és intenzitására, bár karakterüket megváltoztatni nem tudja, és nem is semlegesítheti ezeket.

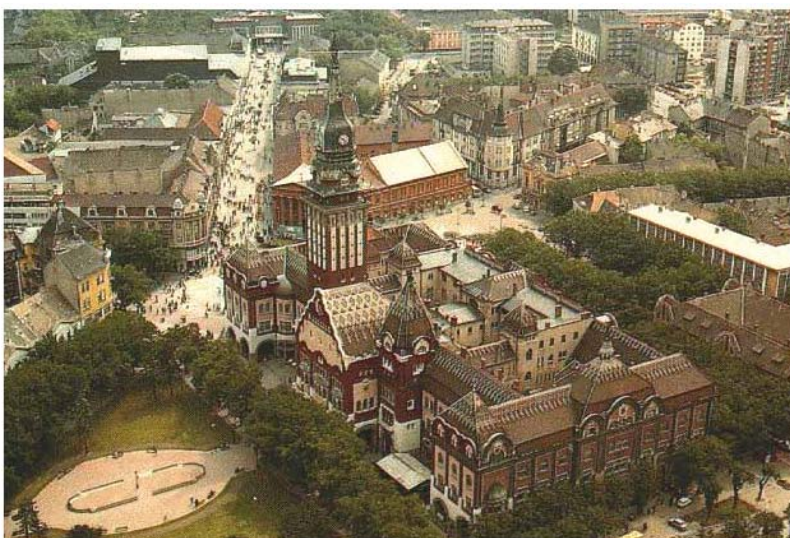
3.3.3. Polarítások, tömegek és formák

3.3.3.1. Polarítások – anyagelvűség, elzárkózás

A városháza nagy tömege az épület térbeli és társadalmi központi helyzetét és jelentőségét hivatott hangsúlyozni. Ezt a szerepet a "Városháza: a szabadkai csoda" című monográfia a következő szavakkal írja le: *"A Városháza Szabadkán egy csoda. Csoda, mert nagyságban és szépségben*

felülmúl minden mást ebben a városban. A szabadkaiak nyíltan vallják iránta érzett szerelmüket és állítják: "Nem tudok élni a Városháza nélkül". Ezt pillantja meg elsőként a városba érkező, és amikor elmennek Szabadkáról, a Városháza az, amire szünet nélkül emlékeznek." (Krstić B., 2003.). Ezt a lelkesedést természetesen nem minden városlakó osztotta és nem is osztja maradéktalanul. Csáth Géza még az építkezés idején így vélekedett róla: "...A kis teret be fogja tölteni és reá fog nehezedni a házakra körös-körül, mint egy hatalmas tyúk, amelyik szakajton ül." (In: Krstić B., 2003. p 11 .)

Ennek a központi épületnek a tömege szabadkai viszonylatban valóban lenyűgöző. Hossza 105 m, szélessége 55 m. Az épület mind a négy szárnya három emelet magasságban emelkedik, a négy szárny belső összterülete 16.000 m. Ugyanez a tömeg háromemeletes sorházzá alakítva elfoglalhatná a Korzó mindkét oldalát. A Városháza legszembetűnőbb jellegzetessége a város látképét bármely irányból szemlélve uraló torony, amely 76 méteres magasságával még ma is a város legmagasabb építménye. A város magja és az azt meghatározó épület tömegviszonyait a 11. ábra bal oldalán látható fényképe érzékelteti:

11. ábra – A Városháza épülete a városmaghoz viszonyítva. A felvétel felső harmadában összehasonlításképpen teljes hosszában látható a Korzó, elején a ma már lebontott színházépülettel. (Forrás: www.subotica.rs)

A képen érzékelhető, hogy az épület nagy tömegének elrendezése "lapos", szélesen elterülő. A Feng Shui szempontjából ezzel a formával a lefelé tartó, üledő mozgással jellemzett föld mozgásminőség társítható. Az épület belső tömegmegoszlása egyenetlen, az utcafrontok felé "besűrűsödő", magas szilárd falakat alkot, központjában nagyrészt üres térrel. Ez a formaeloszlás is a helyre jellemző, védelmi-elzárkózó, erőd jellegű struktúra újbóli megjelenítése. Az erőd-jelleg és az épület aszimmetriája még inkább szembetűnik az épületet földszinti perspektívából bemutató jobb oldali képen. Az erőd ideális formájához viszonyítva a központi hatalmat (várúr) jelző torony nem a neki megfelelő központi helyen van. A hatalom "égi" legitimációjának univerzális jelvénye, a

torony, az épület egészéhez viszonyítva periférikus helyzetben van, az arculathoz mért elhelyezkedése pedig aszimmetrikus. A tér- és társadalom elemzése során bemutatott ősminta, az anyagi dimenzió szellemi dimenzióval szembeni előtérbe helyezése ismerhető fel ebben a tömeg- és formamegoszlásban.

A Feng Shui értelmezésében a mozdulatlanságot, stabilitást, zárkózottságot megjelenítő nagy tömegű, szélesen elterülő épület a yin polaritást jeleníti meg. Az épület horizontális tömege felett a felfelé törekvő, egyenes vonalú, expanzív mozgást jelképező, yang polaritással jellemezhető torony látványa dominál, de ez a torony periférikus és aszimmetrikus helyzetben van, ezért helyzete által gyengített. A yang pólushoz a mozgás, szellem, ráció, kifelé fordulás asszociálható, míg a yin pólushoz az ellentett fogalmak, a nyugalom, anyag, érzélem, befelé fordulás fogalmi kötések. A két pólus közötti feszültségnek elvileg a mozgásban, változásban, fejlődésben kellene feloldódnia. A Városháza esetében azonban a torony aszimmetrikus elhelyezése és szoliter volta a polarítások különállóságát, az anyag központi és a szellem periférikus szerepét hangsúlyozza. Ezen kívül, a torony formája, magassága és hegyes teteje az expanzív mozgással jellemzett tűz változásminőséggel írható le, amely a mozgások transzformációja értelmében a föld változásminőségbe megy át, vagyis a torony formája még tovább erősíti az épület yin illetve zárt, mozdulatlan föld jellegét, a szellem az anyag erősítését hivatott szolgálni ezekben formai keretekben. Ennek következtében a polarítások között nem az együttműködés, egymásba alakulás, hanem a feszültség, a dominanciára való törekvés viszonya áll fenn.

Az anyagi alapú legitimációt a Városháza földszintjét betöltő üzlethelyiségek is mutatják, amelyek egyben hely begyűjtő-megőrző karakterét és az önkormányzat ingatlanközpontú ügyviteli és fejlesztési politikáját is megjelenítik. Ezeket az önkormányzati tulajdonban levő üzlethelyiségeket ugyanis többnyire bérlők használják, míg a helyiségek felett, az első emeleten az önkormányzat legmagasabb rangú tisztségviselőinek irodái vannak. A térbeli viszonyok szimbolikájának magyarázata itt igen egyszerű – az önkormányzat hasznát hozó, vagyis pénzt begyűjtő ingatlana egyben a tisztségviselők legitimációs alapja is.

3.3.3.2. Tömegek és formák

Az épület tömegmegoszlását, az egyes karakteres alkotóelemek – formák – asszociatív értékeit, épületen belüli helyzetét és egymáshoz való viszonyát vizsgálva a tér és a társadalom elemzése során megállapított, helyre jellemző ősminták további mikrokörnyezeti megjelenési formái tárulnak fel. Az épület résztömegei közül a leginkább szembetűnő a magas torony. Mivel a torony egyedül áll és dominál a város látképe, valamint a központi tekintélyt megjelenítő épület felett, formájánál fogva a tekintélyelvűséget, és ezen belül is az egy kézben összpontosuló hatalmat jeleníti meg, és pedig az épület "várdomb" felé mutató részén, vagyis a torony az anyag önlegitimációjának jelvénye, az anyag, illetve a helyi polgárság "tekintélye", amely szembeszáll a szellemi legitimációt képviselő "várdomb" templomtornyáiban és a Munkásegyetem

toronyépületében materializálódó "tekintéllyel". Így érthető módon, a torony aljában az épület első emeletén van a polgármesteri iroda, úgy elhelyezve, hogy a mindenkori polgármester a tornyot a háta mögött tudva, annak támogatását élvezve a város "teljhatalmú patriarchájának" helyzetében legyen. Ezt a szigorúan patriarchális értékrendet tárja fel az épület arcának – a főbejárati résznek – formaeloszlása is.

Az épület homlokzatának, illetve a díszbejárati résznek forma- és tömegeloszlását szemlélve elsősorban a bejárati rész három szegmentumának aszimmetriája tűnik szembe. A főbejáratot rejtő pillérek felett álló dísztermet két egyenlőtlen magasságú torony fogja közre, a díszterem ezek között, a főbejáratához és a tornyokhoz képest kissé előrecsúsztatva helyezkedik el. A főbejárat, az a rész ahol a külső és belső tér kapcsolata megvalósul, súlyos tartópillérek mögött, a dísztermet tartó arkádok árnyékában rejtőzik, vizuálisan nehezen felfedezhető és ezért a nehezített bejutás képzetét kelti. A Feng Shui szemszögéből ez a forma az energia, áramlás vagy információ bejutásának nehezítéseként értelmezhető, vagyis az épület külső tértől való elzárkózását, a befelé fordulást, a változások kizárását, konzervativizmust és autarchiát jeleníti meg. Ez a forma a térstruktúra fejlődése során ismertetett áramlásllassító besűrűsödésnek felel meg az északnyugati irányon, amelyből a

szélesebb környezet energiaáramlása érkezik. A nehéz hozzáférhetőség benyomását tovább erősíti a bejárat két oldalán levő zárt, nehéz kiképzésű örfülkeszerű toronyláb. A formációnak másik aspektusa az, hogy a közvetlen a díszbejárat felett levő díszterem, ahol az önkormányzat képviselőtestülete ülészik, lényegében üres tér felett

12. ábra – a Városháza homlokzati részének formája és arányai. Forrás: www.subotica.rs

áll az árkádokon. Mivel a helyi egyéni és társadalmi legitimáció anyagi alapú, a (tömegeket jelképező) képviselőtestület "talpa alól" hiányzó talaj a testület legitimitását gyengíti és ennek tekintélyét aláveti a torony és a szilárd anyagi alap által legitimizált polgármesteri irodának, illetve az ott székelő mindenkori polgármesternek és szilárd alapokon álló tisztségviselőinek. Az eddigiekben leírt formák hatása többek között a domináns torony támogatását élvező mindenkori polgármester akaratának feltétlen érvényesítése, esetenként hosszas, de az üres tér felett álló tanácsterem jellegéből következően alaptalan és eredménytelen viták után.

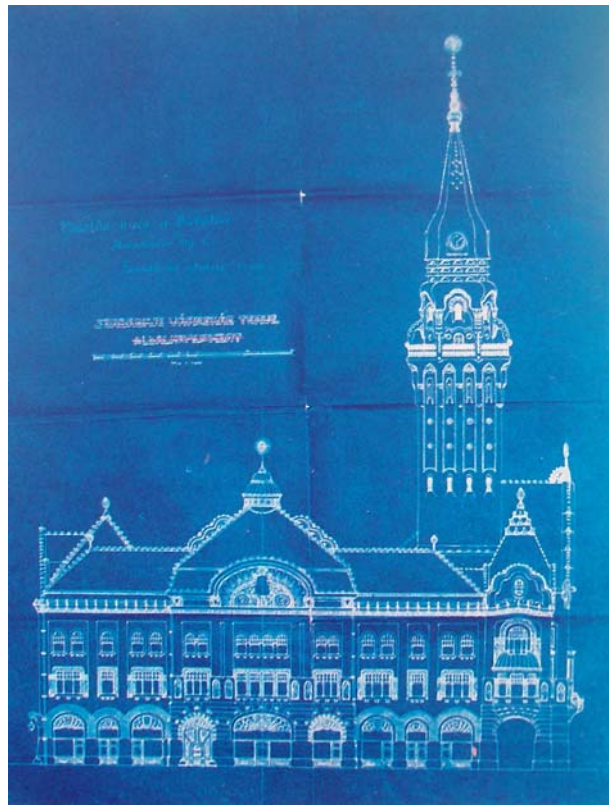
A díszterem és a főbejáratot közrefogó két aszimmetrikus torony a hagyományos patriarchális családmodell – tekintélyelvű szerveződés – szimbolikus megnyilvánulásaként értelmezhető, a magasabb toronnyal mint a tekintélyt megszemélyesítő, mindenről döntő és mindent ellenőrző apával, az aránytalanul alacsonyabb toronnyal mint alárendelt helyzetben levő, a családfőt mindenben támogató és kiszolgáló anyával. Mindkét torony pozíciója szilárd anyagi alapú és az áramlás belépését ellenőrző, míg a közöttük levő dísztermet arányai, elhelyezése és az anyagi alap hiánya a gyermek pozíciójába helyezi.

Az ilyen nem feltétlen vérségi kapcsolatokon alapuló család-jellegű szerveződés igen karakteresen jelen van a város politikai életében (is). A helyi társadalom a pártokat gyakran csak a párt családfőként percipált vezetője tulajdonaként emlegeti, mint "az X.Y. pártját". A patriarchális modell a belső tér részeinek funkcióiban is megjelenik. A magasabb "apa" torony alatt az első emeleten az úgynevezett zöld terem van, ahol a város legmagasabb tisztségviselői ülnek össze, míg a díszterem másik oldalán, az "anya" torony alatt ugyanezen a szinten a házasságkötő terem található. A helyjelleg kifejezetten világos és karakteres formákban való megjelenésének tudható be például, hogy Szabadkán nő még jelöltként sem jön számításba a polgármester posztjára. Az 1991 óta megtartott 5 helyhatósági választáson egy nő sem indult polgármester-jelöltként, sőt az azt megelőző, nemek egyenjogúságát hirdető szocialista időszakban sem fordult elő, hogy nő töltötte volna be a mai polgármesternek megfelelő posztot, amiben a magát Európa-közelinek tekintő Szabadka érdekes módon sokkal konzervatívabbnak mutatkozik más vajdasági, sőt szerbiai városoknál. Belgrádban, például, a várost alkotó községek polgármesterei között előfordulnak nők, sőt, az is előfordult, hogy a főpolgármester tisztjét is nő töltötte be. Újvidék polgármesternőjét pedig a konzervatív patriarchális értékeket programszinten valló Szerb Radikális párt polgármester-jelöltjeként választották meg, míg Szabadkán a magukat haladónak és demokratának valló pártok sem állítanak női polgármester-jelöltet. A nők jelenléte a hatalom szerveiben elenyésző, bár a korszerű európai társadalmi konszenzus nyomása alatt immár kívánatos lenne. A Szabadkai önkormányzat áthidaló megoldásként általában a "női feladatoknak" tekintett oktatási vagy közjóléti kérdések intézésére nevez ki női tisztségviselőt. Az önkormányzat munkáját szervező, döntéseit végrehajtó, de döntési önállósággal nem rendelkező önkormányzati titkár posztját is gyakran nők töltik be. Az önkormányzat feladatait végző, másodrangúként érzékelt kísérő- és szakszolgálatokban nagyrészt nők dolgoznak.

A homlokzat központi részén kihangsúlyozott aszimmetria az épület északnyugat-délkelet keresztmetszetén is megjelenik a tetőszerkezetben és a belső tér beosztásában egyaránt. Amint a 13. ábrán a Városháza oldalnézeti tervén látható az arculati tetőrész jelentősen magasabb a hátsó

homlokzat tetőrésznél, ami a homlokzat két tornya közötti aszimmetrikus viszonyt ismétli meg, a város vezetéséhez, a fő tisztségviselőkhez kötődő arcúlati rész hangsúlyozásával a szak- és közszolgálatokhoz köthető hátsó résszel szemben.

A belső tereosztás tovább hangsúlyozza ezt az aszimmetriát, mivel az épület hátsó szárnyában egy félemeletet iktat be, amely az ide helyezett funkciókat eleve alacsonyabb pozícióba helyezi a homlokzati és oldalszányi első emeleti helységekhez viszonyítva. Ezek a helységek, amelyek az iktató, a levéltár és a kiadó számára lettek előlátva, az arcúlati részről csak az oldallépcsők és oldalfolyosók komplikált hálózatán keresztül közelíthetők meg.

13. ábra – A városháza végső formájának terve oldalnézetből. (Forrás: Krstić B., 2003.)

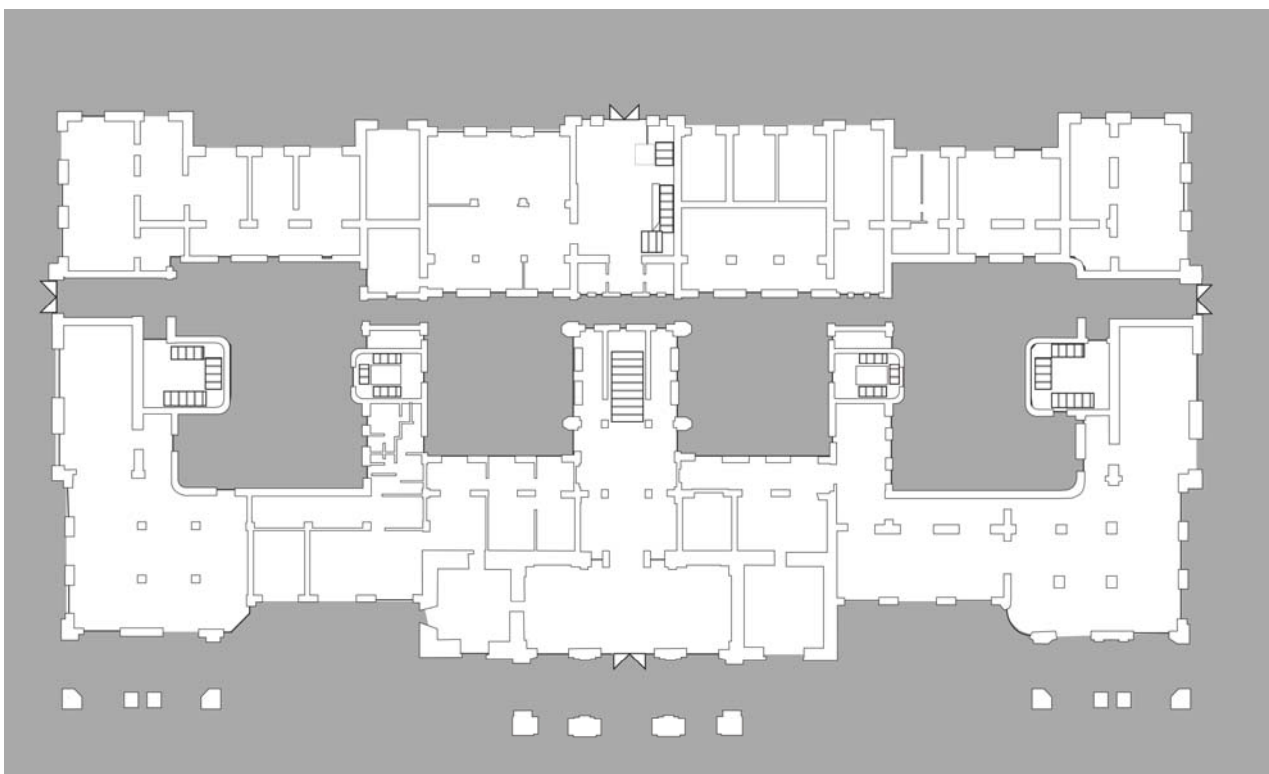
A hátsó homlokzat középső részére az eredeti terv a félemeleten az épület belsejétől elszigetelt, csak a hátsó bejáraton megközelíthető részt láttak elő a rendőrségnek, valószínűleg börtönnel a pincében. Ezeket a helységeket azonban a polgárokkal kommunikáló önkormányzati hivatalok használják, míg a félemelet oldalsó szegmentumait a földszinten levő üzlethelyiségekkel egybenyitották, és az épület belsejéből már nem hozzáférhetőek. Így az önkormányzat polgárokkal való kommunikációt jelképező közszolgálati része a hátsó homlokzat egy harmadára korlátozódott az alsó szinteken helyezkedik el, kapcsolata az épület belsejével korlátozott. Ez az arcúlati homlokzat bejutást nehezítő formáihoz hasonló belső forma szintén az elzárkózó, önmaga központja felé forduló fém változásminőséggel asszociálható.

3.3.4. Forma és áramlás – struktúra

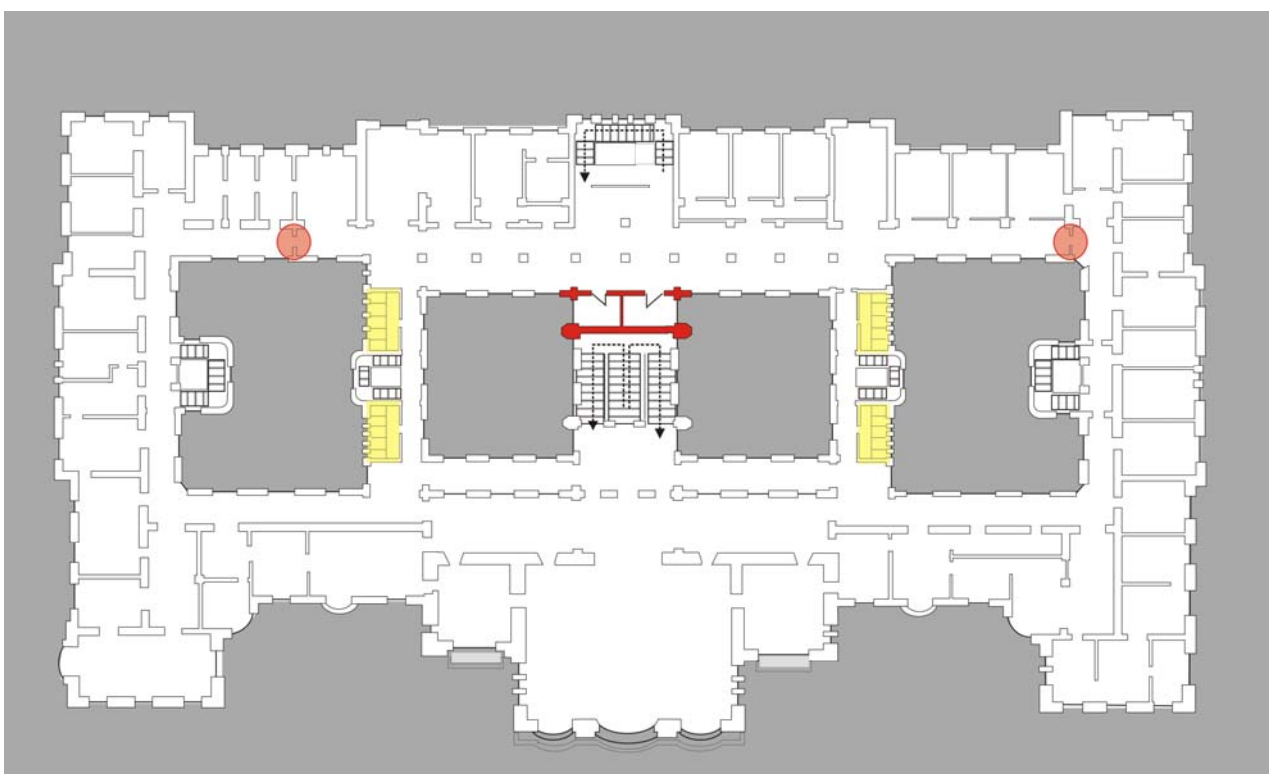
Az épületen belüli mozgást-áramlást a belső tér elrendezése és beosztása, a belső térstruktúra határozza meg. Az épület alaprajzát szemlélve, számos, a belső térben az áramlást lassító, megosztó és elhatároló struktúra fedezhető fel. Elsősorban a földszinten észlelhető az épület északkelet-délnyugat irányú tagoltsága. A belső udvarok rendszere két, egymással beltéri kapcsolatban nem álló részre osztja az épületet. Az északnyugati részen található a főbejárat, és a két oldalbejárat, amelyek közül az egyik az önkormányzat tisztségviselőinek szolgálati bejárata, a másik pedig a múzeum bejárata volt a kiköltözésig, jelenleg zárva van. A földszint önmagában nagy alapterületű és nagy légterű üzlethelységek, valamint a főbejárat rész által tagolt, az egyes részek között a kommunikáció csak a külső téren keresztül valósulhat meg. A fő- és oldalbejáratoktól a belépő útja egyértelműen az első emeletre vezet, a szint belső horizontális kommunikációját az épület térstruktúrája nem támogatja.

A délkeleti rész középső harmadán található az önkormányzat polgárokkal való kommunikációját lehetővé tevő bejárat. és itt helyezkednek el az ezzel kapcsolatos, az önkormányzat szempontjából "kifelé", vagyis a polgárok felé kommunikáló szolgálatok. A közszolgálati rész az épület másik részével ezen a szinten csak a kültéren keresztül kommunikál. Beltéri kommunikáció az első résszel csak az első emeleten keresztül valósítható meg. A közszolgálati részen kívül itt a homlokzatiaknál sokkal kisebb alapterületű és légterű, egymással és az épület belső terével nem kommunikáló üzlethelységek találhatók.

Az első emeleten ez a megosztottság nem ennyire szembetűnő. Az épület alaprajzát szemlélve azonban szembetűnik, hogy az első emeleten sincs az épület középtengelyén átjárás a két rész között, így a legrövidebb út a két rész között a belső összekötő folyosókon át vezet. Ezek a folyosók azonban *"az árnyékszékek központos és mindenfelől könnyen megközelíthető elhelyezése"*-re (lásd: III függelék) szolgálnak, így nem tekinthetők igazán funkcionális és kívánatos kommunikáció-irányoknak. A középtengely két végpontja ezért az épület peremrészein körbefutó folyosón az épületen belül lehetséges leghosszabb pályán érintkezik egymással. Az épület struktúrája a felsőbb szinteken is megismétli ezt az áramlásmintát. Az első emelet délkeleti oldalának körfolyosóin ezen felül két olyan szűkítés (ajtó) van, amely a két rész közötti átjárást lezárhatja, és időszakonként le is zárja, a hátsó, közszolgálati rész elszigeteltségét növelve.

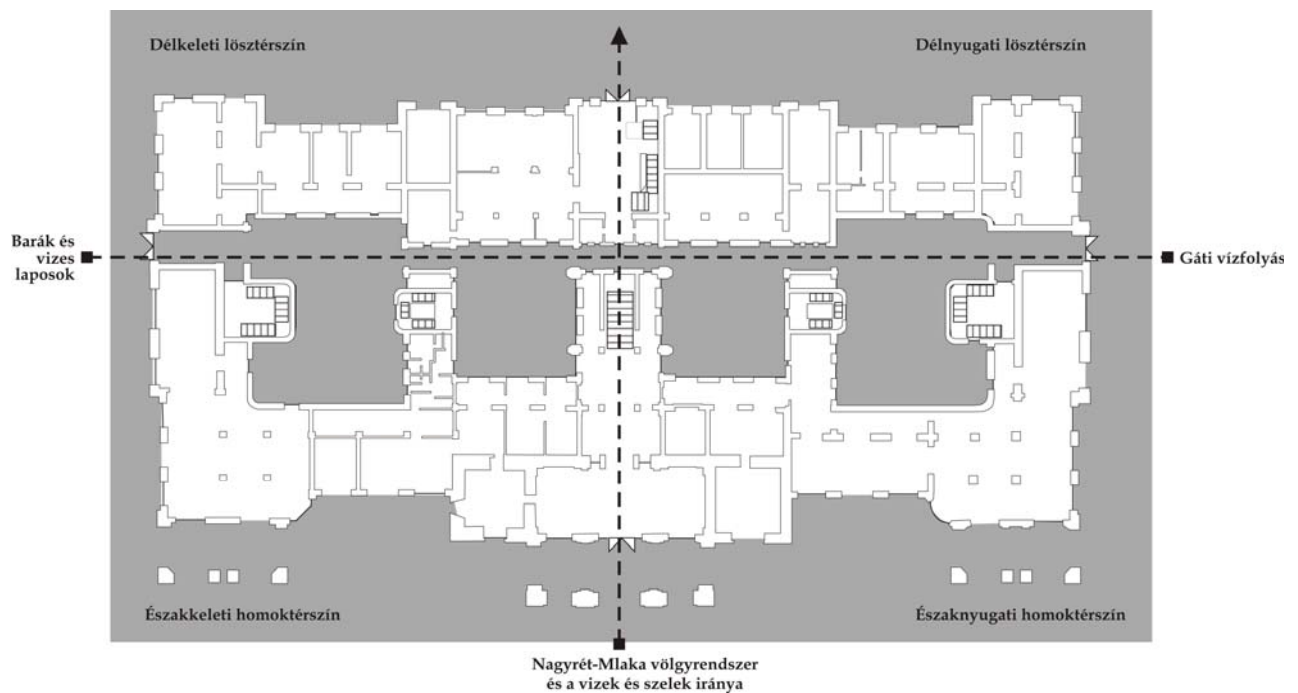

14. ábra – A szabadkai Városháza alaprajza (földszint). Az épületet a belső udvarok rendszere két, egymástól független részre tagolja. (Saját szerkesztés)

15. ábra – A szabadkai Városháza első emeletének alaprajza. Pirossal az épület középtengelyén az átjárhatóságot megszüntető falat és tamponzónaként működő irodák vannak jelölve, a sárga felületek az árnyékszékek elhelyezését mutatják, a rózsaszín körök pedig a lezárható, áramlást lassító szűkületeket jelzik a folyosón.

A Feng Shui értelmezésében az északnyugati, hatalmat és tekintélyt jelképező, valamint a délkeleti, együttműködést és kommunikációt jelképező részre tagolódik az épület. Ebből a szempontból az önkormányzat és a polgárok, illetve az ezeket jelképező részek kommunikációja akadályozott és gyenge. Lévén, hogy a négy lehetséges bejárat közül csupán egy szolgálja a polgárokkal való kommunikációt, és ettől a bejáratától is jelentősen nehezített az átjutás az északnyugati "önkormányzati" részbe, arra lehet következtetni, hogy az önkormányzat környezettel való kommunikációja hierarchikus, egyirányú, a nagyobb terek és magasabb szint által jelképezett tekintély, illetve hatalom felől a polgárok felé irányul, míg a visszajelzések bejutása a hátsó rész szűkebb és alacsonyabb terei és komplexebb pályái által nehezített. Az épület földszintjén nagyjából csak kifelé kommunikáló terek – üzlethelységek – vannak, amelyek gyakorlatilag szintén nehezítik a bejutást az épület belsejébe, szimbolikus szinten a város lakóinak "földszinti" mozgása fölé, nehezen elérhető magasságba emelve az önkormányzat működését.

16. ábra – A város terének vízfolyások, vizes laposok és térszínkülönbségek általi tagolásának sematikus megjelenítése a Városháza struktúrájában. (Saját szerkesztés)

Az épület struktúrája így a város területének eredeti megosztottságát modellezi alacsonyabb dimenziótartományban. A központi tengely átjárhatatlansága és a belső összekötő mellékfolyások a mozgás szempontjából egyrészt két egymástól távol levő és egymás szempontjából körülményesen megközelíthető északkeleti és délnyugati részre osztják a városháza épületét. Másrészt, ugyanezek a megoldások az északnyugat-délkelet irányú átjárhatóságot is akadályozzák, északnyugati és délkeleti részekre osztva az épületet. Mint a 16. ábrán látható, az így létrejött megosztottság a város

terének vízfolyások és vizes laposok, valamint homok- és löszterszínek általi tagoltságát ismétli meg, annak minden térbeli és társadalmi következményével.

Az elszigetelődés, a befelé, saját központ felé irányuló mozgás és a belső megosztottság térre jellemző mintája rajzolódik ki a helyi központi hatalmat kifejező díszbejáratot és dísztermet is magába foglaló részen. A díszbejárat által kiszűrt és összesűrített mozgást a 15. ábrán látható struktúra egyenesen a díszlépcső felé, és ezzel az első emelet felé irányítja. Az együtt haladó mozgáspályák azonban félemelet magasságban, a lépcsőfordulónál megállnak, irányt váltva két kötegre oszlanak és a belépés irányához viszonyítva visszafelé haladnak fel az első emeletre, hogy a díszterem elé már két ágra oszolva érjenek fel. A díszterem előtti tér is két részre van felosztva egy további akadály, a belső előteret a külső előtértől elválasztó fal által, amelyen három ajtó nyílik, a mozgáspályákat további kisebb kötegekre osztva. A lépcső a felsőbb szintek felé ezen a vertikális úton nem folytatódik, további mozgás és kommunikáció az épület más részeivel és szintjeivel csak a már ismertetett, mellékhelységeket tartalmazó folyosókon, vagy az épület peremén körbefutó folyosón lehetséges.

A pályák mentén történő mozgást és ennek szimbolikus vetületeit elemezve elmondható, hogy a képviselőtestületet szimbolizáló rész önmagába zárul, elzárkózik az épület többi részétől. Nagy méretei (anyag) és pozíciója által központi helyzetbe hozva önmagát az épületen belüli áramlást és kommunikációt lassítja és nehezíti. Eközben úgymond önmagán belül is akadályok, megosztások és irányváltások által lassítja és akadályozza a kommunikációt. A Feng Shui értelmezésében az áramlást ilyen módon a központ felé irányító és külső kommunikációt nehezítő korlátok megfelelnek a hely központosító, autarchikus mozgásjellegének. A yang jelleget hordozó áramlás akadályozása és lassítása egyrészt a változások akadályozásának, a forma/anyag megőrzésének helyre jellemző tendenciáit, vagyis a hely konzervatív jellegét tükrözi, másrészt a mozgáskötegek folyamatos szétválasztása, kisebb kötegekre oszlása a térre és társadalmára jellemző megoszlásokat és az együttműködési készség hiányát vetíti ki.

4. Összefoglaló értékelés

A Feng Shui térbeli és időbeli-társadalmi összefüggésrendszere alkalmazhatóságának vizsgálata Szabadka példáján az első lépésben, a természeti tér elemzése során megállapította a természeti tér alapmintáit, illetve a tér dinamika–statika arányokban, mozgásminőségekben és szimbólumokban kifejezhető alapminta–készletét, a hely alapkarakterét. Ezen mintákat térben strukturált információkként, a társadalmi mozgásokat pedig térben és időben strukturált információkként értékelve, a két információkészlet összehasonlításán keresztül értelmezte a városformálódás iniciális impulzusának megjelenési idejét, amelyet a térformák és a társadalmi mozgások tartalmi-minőségi lényegazonosságának megjelenési idejében – a törökellenes felszabadító háborúk korában – állapított meg, amit a teret és időt összekötő absztrakt-szimbolikus viszonyok helyre és időszegmentumra vonatkoztatott vizsgálatával igazolt. Az így megállapított alapminőségek térbeli újratermelődését az ezen a helyen szerveződő társadalom és az általa humanizált tér, illetve az épített környezet időbeni kifformálódásának folyamatán keresztül vizsgálva megállapította, hogy a város térstruktúrájában nyomon követhető a hely eredeti begyűjtő-fortifikációs–kizáró jellegének megjelenítése. Az épített térstruktúra és a térfolyamatok a hely Feng Shui által föld és fém változásminőségekkel meghatározható karakterével mutatnak lényegazonosságot, ezen változásminőségek asszociatív jelentéskészletének jellemző fogalmait és információit fejezik ki térbeli formákban, viszonyokban és folyamatokban. A föld változásminőség mint az anyag ősképe az anyagfelhalmozódás folyamatait, az anyag-stabilitás szellemmel-mozgással szembeni előnybe helyezésének térvizzonyait és a védelem megőrző-konzervatív formáit hozza létre. A befelé fordulás, tekintély és elhatárolás ősképeinek megfelelő fém minőség a hierarchikus rend térbeli megjelenési formájának, a monocentrikus–radiális térstruktúrának minden körülmények közötti fenntartásában, a külső áramlás bejutását lassító és kizáró térvizonyokban és a központi zóna egyre szűkebb behatárolásának tendenciájában ismerhető fel.

Mivel az épített tér struktúrájának kifformálódása a társadalmi értékrendből kiinduló és ezt tükröző döntések és akciók terméke, a vizsgálat következő lépése a hely alapkarakterének társadalmi megjelenési formáit, illetve a hely karakterének a helyi társadalom értékrendjére és szerveződésére gyakorolt hatását elemezte, abból kiindulva, hogy a Feng Shui föld és fém változásminőségei a társadalmi szférában is a meghatározó términtákkal lényegazonos formákat és szerveződésmintákat hoznak létre. Feltételezhető, hogy a begyűjtő–fortifikációs–kizáró helyjelleg által meghatározott, föld és fém változásminőségekkel jellemezhető társadalom értékrendjének alapja a pre-modern agrár-kézműves mentalitás, amely a föld anyagjellegével, stabilitásával és

konzervativizmusával valamint a fém tekintélyelvűségével, saját központja felé való orientációjával és a „város” elhatároló-kizáró fogalmával azonos információtartalmú. Ezen a vonalon továbbhaladva, a két változásminőség és a tér formáinak interferenciája Szabadka esetében stabil, konzervatív, hierarchikus, változásnak ellenálló, a globális folyamatok helyi begyűrűzését lassító, anyagközpontú társadalmi formák folyamatos ismétlődés általi megőrzését eredményezi. A föld változásminőség jellemző anyagelvűsége és konzervativizmusa elsősorban abban fedezhető fel, hogy a helyi társadalmi és egyéni legitimáció egyaránt csak föld- és háztulajdon által biztosítható, ami magától értetődően kizárja a nagyobb áramlástartalmú tulajdonkategóriák, mint például a pénzügyi és a szellemi tőke általi legitimációt. Ez utóbbi kategóriák mozgásimpulzusa a legitimációs alap (ház, termőföld – föld változásminőség) stabilitását veszélyeztetik, ami a Feng Shui szabályi értelmében magyarázatot ad arra, hogy a térstruktúra szintjén a pénzügyeknek megfelelő északi, valamint a tudásnak és innovációnak megfelelő keleti és északkeleti térszegmentumok mozgás- és kommunikációhiányos állapota következetesen nem változik a középkor óta. A föld változásminőség stabilitása a helyi társadalom alacsony térbeli és szociális mobilitását és az alapvetően ingatlan-alapú gazdaságpolitikai elképzelések dominanciájában nyilvánul meg, míg a fém saját központja felé irányuló, elhatároló jellege az elaprózott gazdaság szervezési és társadalomszervezési formákban érhető tetten. A fém tekintélyelvű jellege előrevetíti a patriarchális, erős családfős modell átmentését a modern társadalomba, ahol alapvetően nagycsaládos-családfős modell alapján de már nem kizárólag közvetlen vérségi kapcsolatok mentén szerveződnek az egycsúcsú erősen hierarchikus jellegű politikai, gazdasági és más szervezetek.

A vizsgálat következő lépésének alapja bármelyik tér-társadalom szegmentum fraktális természetének feltételezése volt, a Feng Shui egyik alaptétele, melyből kifolyólag feltételezhető, hogy a szegmentumon belüli alacsonyabb dimenziótartományban is önazonosan jelennek meg a tér-társadalom szegmentum mintái. A vizsgálat a város térbeli súlypontját és a helyi társadalom identifikációs központját képező Városháza épületének helyzetére, térvizonyaira, tömegviszonyaira és struktúrájára irányult arra alapozva, hogy ez az épület, mint a város létrejöttével és fejlődésével legszorosabb kapcsolatban levő architektóp ugyanazon mintázatok és információtartalmak által meghatározott, mint a hely és a helyi társadalom, vagyis, hogy az épület tér-, tömeg- és strukturális viszonyainak feltérképezésével a helyi tér-társadalom szegmentum specifikus szerveződésmintáira és működésmódjára is fény deríthető. Az elemzés felvázolta, hogy az épület helyzetében a hely fortifikációs–begyűjtő–kizáró formáció jelenik meg, és hogy az idők folyamán háromszor ugyanazon a helyen, azonos orientációval felépülő egymást követő épületek méreteiben, formáiban és struktúrájában egyre határozottabban megnyilvánultak a hely jellemző

mintái és minőségei. Az elemzésben vázolt jellemzők arra mutatnak, hogy a jelenlegi épület, amely a város térstruktúra-formálódási folyamatainak lezárulásaként épült, minden szinten tartalmazza a helyet és társadalmat meghatározó mintázatokat – az anyagelvűséget, az anyagi szint előnybe helyezését a szellemivel szemben, a konzervativizmust, a tekintélyelvűséget, a változások kizárásának tendenciáját – egészen a természeti tér jellemző völgyekre és hátakra tagoltságának modellszerű megismétléséig az épület belső struktúrájában és mozgáspályáiban.

A Feng Shui tudományos volta a nyugati tudomány szemszögéből kétségesnek tűnhet a vizsgálat tárgyának egyidőben szubjektív és objektív, valamint racionális-analitikus és az intuitív-szintetikus megközelítése miatt, amely látszólag teljesen a vizsgálatot végző személytől, személyes interpretációtól függővé teszi a vizsgálatot, kizárva a tudományos objektivitás lehetőségét. Az episztemológiai keretek különbözősége ellenére azonban a kínai filozófia látásmódja, amely a helyet nem a társadalom-környezet dominanciát feltételező kettősségeként, hanem egy komplex rendszerként kezeli, egyre közelebb áll a korunk kihívásaira választ kereső nyugati tudományhoz. A Feng Shuit a tudáskibernetika és az életképes társadalmi rendszerek elméletének szempontjából vizsgáló Zude és Yolles arra a kérdésre keresve a választ, hogy “hogyan tehetjük jobba az adott komplex helyzetet egy társadalmi közösség számára?”, illetve hogyan tehetünk szert megfelelő tudásra ennek eléréséhez (Zude, Y., Yolles, M., 2006) arra a következtetésre jutottak, hogy ez a filozófiai rendszer megfelel a komplexitás korszerű felfogásának, mivel lehetővé teszi az egyszerűbb, magasabb ontológiai szint meghatározta kontextus kereteiben az alsó, részletgazdagabb ontológiai szintek olvasatát modellezhető eljárások alkalmazásával. A Feng Shui filozófiai-empirikus tudásrendszerének belső koherenciáját és megalapozottságát a Feng Shui szakértők helyek képei alapján alkotott szakvéleményeinek megegyezésén tesztelő Ke-Tsung Han (Han, K-T, 2009) eredményei is igazolják, mivel a különböző, egymással nem kapcsolatban levő szakértők azonos helyeket azonos módon ítélték meg.

Jelen kísérlet alapján is úgy tűnik, hogy ez a megközelítés, amely a helyet önmagából, a bennfoglalt mintázatok értelmezése által vizsgálja mint komplex térbeli-társadalmi entitást, alkalmas a jelenségek különböző szinteken és dimenziótartományokban való ismétlődésének érzékelésére és értelmezésére. A Feng Shui módszerei multidiszciplináris-interdimenzionális illetve holisztikus módszerek, amelyek absztrakt eszközkészletükön keresztül képesek integrálni, egy időben szemlélni a kvantitatív adatok nagy tömegeit a tartalmi és folyamatok összefüggéseivel, és képesek a különböző dimenziótartományok közötti összefüggések kiértékelésére, és ezek folyamatainak párhuzamosítására, a szimbólumok absztrakt szintjén. A módszerek lehetségesé

teszik a helyi értékrendi és működési specifikumok körvonalazását, a helyi megvalósulási korlátok meghatározását és a globális folyamatokra adott lehetséges helyi válaszok prognosztizálását. Ezáltal segítheti a részletesebb kutatások és felmérések pontosabb, célirányosabb megfogalmazását, valamint a stratégiák és tervek helyspecifikusabb, nagyobb arányú megvalósulást lehetővé tevő megfogalmazását. A komplex struktúrák és folyamatok lokalizált működési elveinek megismerésének felgyorsítása, bár ez a megismerés távolról sem teljes, növelhetné a gazdasági-társadalmi és környezeti döntések egymásrahatásának átláthatóságát és ezáltal hozzájárulhatna a teljes rendszer irányíthatóságának növeléséhez is.

A statikus elemek, az anyagi és térbeli jelenségek vizsgálatán keresztül megismerhető a lét dinamikus, szellemi aspektusa, az időbeli változások lehetőségei, a térbeli és időbeli dinamika vizsgálata pedig rámutat azokra az individuációs korlátokra, amelyek hatásaként az adott helyen az összes lehetőség közül épp azok valósulnak meg, amelyek megvalósulnak. Hägerstrand után szabadon úgy is megfogalmazható, hogy Qi és forma viszonya rámutat arra, hogy adott helyen „az embereknek mit áll szabadságukban megtenni”, de azt is, hogy mit tesznek valójában, miért pont azt teszik és nem mást, és azt is, hogyan terelhetők a tettek más mederbe. A Ji King szavaival: *"Az ég és a föld határozzák meg a színteret, s azon belül mennek végbe a változások. Az önmagát állandóan fenntartó tökéletes emberi lényeg jelenti az értelem (Tao) és az igazságosság kapuját."* (Ji King, 1992., II 60).

Természetesen az elemzések nyomán felvetődik a kérdés, hogy a térben kódolt mintázatok fátumszerűen működnek-e, vagy megváltoztathatóak, ellensúlyozhatóak-e. A választ erre is a Ji King tartalmazza, miszerint: *"... a valóság mindig függő természetű, vagyis a téri - idői feltételek által behatárolt és meghatározott. A szellem azonban nincs kötve ezekhez a meghatározásokhoz, ezért maga is előidézheti azokat, ahogyan azt céljai kívánják."* (Ji King, 1992., II 52). A valóságot behatároló tér-idő-társadalom mintázatok megismerése lehetővé teszi az „informált” döntések meghozatalát. Bár e kapcsolat Feng Shui módszerekkel való működtetésének részletes ismertetése meghaladja jelen dolgozat kereteit, a teljesség kedvéért a megállapított mintázatok kezelési lehetőségeiről is szólni kell néhány szót.

Miután megállapítást nyert, hogy Szabadka terét és társadalmát a fortifikációs–begyűjtő–kizáró formák, valamint a fém és a föld minőségek határozzák meg, az intervenciók a Feng Shui tanításának értelmében két irányba indulhatnak el. A keleti gondolkodásmód, így a Feng Shui által is kedvelt logika szerint a szabadság a szükségszerűségek felismerése. Ebből kiindulva, az intervenciók a megállapított mintázatok és minőségek pozitív aspektusainak erősítésére, a mozgásimpulzus fenntartására és fokozatos erősítésére koncentrálhatók. Ennek értelmében a föld változásminőség azon aspektusainak megjelenési formáit kellene kezdeményezni és támogatni, amelyek a

gondoskodás, táplálás, gyógyítás jelentéstartalmakhoz kötődnek, és pedig olyan módon, hogy ez a fém változásminőséghez köthető szervezési kapacitást mobilizálja. Csak néhány ilyen lehetőséget vázolva, ilyen lehetne például a mezőgazdaság (föld) horizontális-vertikális alapú területi szervezése a valamikori agrár-ipari komplexumok mintájára, amelyben az önkormányzat (fém) központi szerepet játszhatna a szervezésben és a termékek piacosításában. A magasabb feldolgozottsági szintű termékek így nagyobb kereskedelmi hatósugárra tennének szert, vagyis fokozatosan növekedne a hely mozgásimpulzusa. A gyógyítás és gondoskodás jelentéstartalmainak megjelenési formái már önszervező alapon is jelentkeznek a területen. Szabadka a magántulajdonban levő nyugdíjas otthonok száma szerint Vajdaságban az első, vonzáskörzete e szempontból egész Vajdaságra és Belgrádra is kiterjed, több városkörnyéki tanyán pedig drogrehabilitációs központok működnek. Az önkormányzat e téren is a fém szervezőkészségével és a forma adásának képességével segíthetné az ilyen jellegű szolgáltatások bővítését és diverzifikációját. A begyűjtő-fortifikációs jelleg pozitív felfogásban a raktározási kapacitások növelését és diverzifikációját jelenthetné.

A nyugati gondolkodásmód által kedveltebb, megváltoztatásra irányuló akcióirány a hiányzó minőségek – a víz és a fa változásminőségek – pótlása és erősítése felé mutat. A térstruktúrában ez a város északi, északkeleti és keleti szegmentumainak forgalmi feltárásával és a közlekedési átjárhatóság növelésével egyenértékű. A térstruktúra változásneutralizáló mechanizmusa azonban, amint a város története is mutatja, az ilyen radikális változtatásokat igénylő lépéseket könnyedén ellehetetleníti. Ezért a terveknek és döntéseknek a társadalmi térpercepció fokozatos megváltoztatására kellene törekednie, többek között a központi funkciók egy részének fokozatos áthelyezésével a „vasúton túli” területekre, és a városfal szerepét betöltő vasút átjárhatóságának növelésével, különösen az északkeleti, keleti és délkeleti szegmentumokban. Ezzel párhuzamosan a döntési központban – a Városháza épületében – fokozatosan növelni lehetne a tudással, innovációval kultúrával (fa) kapcsolatos tartalmakat, és lehetővé kellene tenni a kommunikációt az épület hossztengelyén, a belső udvarokon keresztül. A szimbolikus értékek szintjén a város területén minél több dekoratív vízfelület kiépítése, a zöldterületek növelése és utcai fasorok ültetése növelheti a hiányzó változásminőségek jelenlétét és hathatna fokozatosan a helyi társadalom bizonyos mértékű változásának, modernizációjának irányában. A szimbólumok szintjén természetesen a helyi társadalom identifikációs központjában, a Városházában is növelni kellene e változásminőségek jelenlétét, például a belső udvarok rendezésével, kertesítésével, vízfelületek beiktatásával.

Remélhetőleg a lehetséges intervenció-irányok teljesség igénye nélkül történt vázolása is sikeresen illusztrálja a Feng Shui összefüggésrendszerének alkalmazási lehetőségeit, és az általa nyújtott holisztikus, analitikus–szintétikus értékelőkeret gyakorlati értékét.

IRODALOMJEGYZÉK

- Alexander C., *The timeless Way of Building*, Oxford University Press, USA, 1979.
- Arentsen M., Stam R., Thuijs R., *Postmodern approaches to space*, (<http://socgeo.ruhosting.nl/html/files/geoapp/Werkstukken/PostmodernSpace.pdf>), 2003.
- Aoki K., *Race, Space, and Place: The Relation between Architectural Modernism, Postmodernism, Urban Planning and Gentrification*, 20 Fordham Urban Law Journal 699, pp 757-73, USA, 1993.
- Becsei J., *A településen belüli társadalom és morfológia*, Alföldi Tanulmányok XII. kötet, pp 80–98., Békéscsaba, 1988.
- Becsei J., *Békéscsaba településen belüli társadalmának térszerkezete*, Földrajzi Értesítő XL. évf., 1–2. füzet, pp 81–103., 1991.
- Becsei J., *Mezőhegyes településen belüli társadalmának térszerkezete*, Földrajzi Értesítő XLII. évf., 1–4. füzet, pp 193–223., 1993.
- Becsei J., *Egy magyar klasszikus városszerkezeti modell (Mendöl Tibor alföldi városszerkezetéről)*, Földrajzi Közlemények CXXIX. (LII) kötet, 1–2. sz., pp 47–64., 2005.
- Becsei J., *Tanulmányok a tanyákról*, SZTE, Gazdaság és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 2003.
- Beluszky P., *Magyarország településföldrajza – Általános rész*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2003.
- Bogdanović B., *Urbs & Logos*, Gradina, Niš, SFR Jugoslavija, 1976.
- Boros L., Pál V., Hegedűs G., *Globalizációs hatások alföldi városainkban – a városszerkezet és településkép átalakulása*, In: III. Magyar Földrajzi Konferencia, 2006.
- Boros L., Hegedűs G., Pál V., *A neoliberalis településpolitika konfliktusai*, In: Orosz Z., Fazekas I. szerk.: Települési környezet. Kossuth Egyetemi Kiadó, pp.196-204. Debrecen, 2007.
- Boros L., *A városi depriváció térbelisége – konfliktuselméleti megközelítés szegedi esettanulmányokkal*, PhD értekezés, SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 2008.
- Brenner N. and Theodore N. *Cities and the geographies of "actually existing neoliberalism"*, Antipode 34 (3), pp 349-378., USA, 2002.
- Csatári B., G. Fekete É., Farkas J., Osgyáni G., Baksa S., *A környezet és a kultúra szerepe a vidéki változásokban*, In: Banczerowski J.né, Koncz I., Baranyainé Sz.P., Szentpéteri J., Szemenyei I. (szerk.): Stratégiai kutatások 2006-2007 : kutatási jelentések: a Miniszterelnöki Hivatal és a Magyar Tudományos Akadémia közötti megállapodás keretében végzett stratégiai kutatások főbb eredményei, pp. 303–327., MTA, Budapest, 2007.
- Csatári B., *A valós, a szimbolikus és a virtuális tereinkről*, Geográfus hírlevél 17, pp. 6–8., Szeged, 2010.

Csatári B., *A kultúra területisége*. In: Török J (szerk.) Közművelődési Nyári Egyetem 1999–2008, Válogatás a 10 év előadásaiból, pp. 328-350, Csongrád Megyei Népművelők Egyesülete, Szeged, 2010.

Carlstein T., *Time Resources, Society and Ecology*, Lund Studies in Geography, 1982.

Desyllas, J., *The relationship between urban street configuration and office rent patterns in Berlin*, PhD thesis, University College London, UK, 2000.

Dettoni B., Marrocu E., Paci R., *Total factor productivity, intangible assets and spatial dependence in the European regions*, Centre for North South Economic Research CRENOS, Working papers 2008/23 (<http://ssrn.com/abstract=1430928>), Cagliari, Italy, 2009.

Dicken P., Kelly P.F., Olds K., Yeung H. W.-c., *Chains and networks, territories and scales: towards a relational framework for analysing the global economy*, Global Networks 1, Vol.2, pp 89-112, Oxford-Göttingen, 2001.

Enyedi Gy., *A lokalitás szerepe a modern társadalmakban.*, Juss, 4. pp 29–33., 1991.

Enyedi Gy., *Regionális folyamatok Magyarországon*, Hilscher Rezső szociálpolitikai egyesület, Budapest, 1996.

Enyedi Gy., *A városhálózat innovációs képessége*. In: Táj, település, régió. Szerk. Enyedi Gy., Horváth Gy. pp 263–266., MTA Társadalomkutató Központ, Kossuth Kiadó, Budapest, 2002.

Faragó L., *A jövőalkotás társadalomtechnikája*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005.

Faulconbridge J.R., Hall S. J. E., *Organisational geographies of power: introduction to the special issue*, Geoforum 40 (5) 785-789., 2009.

Giddens, A., *The Consequences of Modernity*, Stanford, CA: Stanford University Press, USA, 1990.

Glaeser E. L., *Urban Colossus: Why is New York America's Largest City?* Harvard Institute of Economic Research, Discussion Paper Number 2073 (<http://ssrn.com/abstract=732423>), USA, 2005.

Grazi F., van den Bergh J. C. J. M., Rietveld P., *Sustainability: Spatial Welfare Economics versus Ecological Footprint*, FEEM Working Paper No.5 (<http://ssrn.com/abstract=876431>), Italy 2006.

Gregory D., Johnston R., Pratt G., Watts M.J., Whatmore S., szerk., *The Dictionary of Human Geography*, Wiley-Blackwell, USA, 2000.

Hägerstrand T., *The domain of human geography*, In: Directions in Geography (ed. Cholrey, R. D.), Methuen, pp. 67–87., London, UK, 1973.

Harvey D., *The Urban Experience*, Baltimore, M D: Johns Hopkins University Press, USA, 1989.

Harvey D., *Possible Urban Worlds*, Megacities lecture 4., Twynstra Gudde Management Consultants, Amersfoort, The Netherlands, 2000.

Harvey D., *The Right to the City*, New left review 53 sept.-oct. 2008, pp 23-40, UK, 2008.

Kertész Á., *Tájökológia*, Holnap kiadó, Budapest, 2003.

Kovács Z., *Népesség- és településföldrajz*, ELTE, Eötvös Kiadó, Budapest, 2007.

- Lazarević-Bajec N. szerk., *Istraživanje prostora*, Arhitektonski fakultet u Beogradu, Beograd, Srbija, 1992.
- Lewis J., Kelman I., *Places, people and perpetuity: Community capacities in ecologies of catastrophe*, ACME: An International E-Journal for Critical Geographies (www.acme-journal.org), 2010.
- Lippuner R., *Culture, Space and Everyday Life*, Vortrag am 30th Congress of the International Geographical Union (IGU) in Glasgow (http://www.uni-jena.de/Roland_Lippuner.html), 2004.
- Makhzoumi J. – Pungetti G., *Ecological Landscape Design and Planning*, E&FN SPON, London and New York, 1998.
- Martin R. *The New 'Geographical Turn' in Economics: some critical reflections*. Cambridge Journal of Economics, v. 23, p. 65-91, UK, 1999.
- Martin R., *Geography and public policy: the case of the missing agenda*, Progress in Human Geography 25,2 pp. 189–210, UK, 2001.
- McFarlane A. G., *Race, Space and Place: the Geography of Economic Development*, Race, Space and Place, San Diego Law Review, vol. 36:295, USA, 1999.
- Mészáros R., *A társadalomföldrajz gondolatvilága*, SZT Gazdaság- és társadalomföldrajzi tanszéke, Szeged, 2000.
- Mészáros R., *A település térbelisége*, JATEPress, Szeged, 1994.
- Nemes Nagy J., *A tér a társadalomkutatásban*, Hilscher Rezső szociálpolitikai egyesület, Budapest, 1998.
- Osman K. M., Suliman M., *The Space Syntax Methodology: Fits and Misfits*, Arch. & Comport. /Arch. & Behav., Vol. 10, no 2, p. 189 – 204 (<http://lasur.epfl.ch/revue/A&C%20Vol%2010%20No.2/OSMANandSULIMAN.pdf>)
- O'Sullivan D., *Complexity science and human geography*, Transactions of the Institute of British Geographers, NS 29, pp 282–295, UK, 2004.
- Paasi A., *Place and region: regional worlds and words*, , Progress in Human Geography 2002; 26; pp. 802–811, (<http://phg.sagepub.com/cgi/content/refs/26/6/802>), 2002.
- Pacione M., *Urban environmental quality and human wellbeing—a social geographical perspective*, Landscape and Urban Planning 65, pp 19–30, UK, 2003.
- Philippopoulos-Mihalopoulos A., *Law's Spatial Turn: Geography, Justice and a Certain Fear of Space*, Final reviewed and accepted to be published in: Law, Culture and the Humanities, Vol 6, (<http://ssrn.com/abstract=1494897>), USA, 2010.
- Pušić Lj., *Održivi grad – ka jednoj sociologiji okruženja*, Nezavisna izdanja Slobodana Mašića, Beograd, Srbija, 2001.
- Rodman M. C., *Empowering Place: Multilocality and Multivocality*, American Anthropologist, New Series, Vol. 94, No. 3, pp. 640-656, USA, 1992.
- Ruiz R. M., *The Spatial Economy: High-Tech Glossary or new Regional Economics?*, Nova Economia, Belo Horizonte, Vol. 11, No. 1, pp 9-36, Brazil, 2001.

- Sardar Z. – Abrams I., *Káoszelmélet másképp*, Edge 2000 Kft., Budapest, 2003.
- Shibata K., *Neoliberalism, Risk, and Spatial Governance in the Developmental State: Japanese Planning in the Global Economy*, *Critical Planning*, Summer 2008, pp 93-118., USA, 2008.
- Smith B. R., Stevens C. E., *Different types of social entrepreneurship: the role of geography and embeddedness on the measurement and scaling of social value*, to be published in *Entrepreneurship & Regional Development* (<http://papers.ssrn.com/abstract=1529209>), USA, 2009.
- Smith N., *New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy*, *Antipode*, pp 427-450, Blackwell Publishers, UK-USA, 2002.
- Thrift N., *But malice aforethought: cities and the natural history of hatred*, *Transactions of the Institute of British Geographers*, NS Vol. 30, pp 133-150, UK, 2005.
- Thrift N., *Space, Theory, Society and Culture*, Vol. 23 (2-3), pp 13-155 (tcs.sagepub.com), UK, 2006.
- Timár J., *Kérdések az alkalmazott társadalom-földrajzi kutatások etikájáról*, A II. Magyar Földrajzi Konferencia Tanulmányai, CD kiadvány, p10, 2004.
- Timár J., *Nyugati hegemonia a földrajzban*, in: *Táj, környezet és társadalom*, pp 707-716, SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék-SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 2006.
- Tuan Y.-F., *Space and Place – The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, Minnesota, USA, 2003.
- Tuan Y.-F., *Topophilia – A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, Columbia University Press, New York, USA, 1990.
- Vaughan L., Chatford Clark D. L., Sahbaz O., Haklay M., *Space and Exclusion: Does urban morphology play a part in social deprivation?*, *Area*, The Royal Geographical Society, UK, 2005.
- Zick T., *Speech and Spatial Tactics*, Legal Studies Research Paper Series, paper #05-010, (<http://ssrn.com/abstract=673448>), USA, 2005.
- Yeung, H. W.-C., *Rethinking relational economic geography*, *Transactions of the Institute of British Geographers* NS, 30(1), pp 37-51, UK, 2005.

FENG SHUI IRODALOM

Aylward T. F. ford., *The Imperial Guide to Feng Shui & Chinese Astrology*, Watkins Publishing, London, 2007.

Choi, Howard. *Jegyzet*. Feng Shui College of Sydney,

Drasny J., *A Ji King elfeledett vilásképe; A Ji-gömb*, Szenzár kiadó, Budapest, 2005.

Eitel, Ernest. *Feng shui - starokineski nauk o utjecaju krajolika*. Quantum, Zagreb, 2000. (1873-as eredeti alapján)

Ffarington Hook D., *Ji Csing haladóknak*, Bioenergetic Kft., Budapest, 2004.

Feuchtwang S., *An Anthropological Analysis of Chinese Geomancy*, White Lotus Press, Bangkok, 2002.

Hsu S.-T., *Fundamentals of Feng Shui*, Blue Mountain Feng Shui Institute, Seattle WA, USA 2005.

Lao Ce (Weöres S. ford.), *Tao Te King*, Tericum, Budapest, 2001.

Legge J. ford., *The Shu King Or Book Of Historical Documents*, Kessinger Publishings, USA

Legge J. ford., *The Li Ki*, Kessinger Publishings, USA

Lip E., *Chine se Geomancy; A Laymans Guide*, Times Book International, Singapore, 1979.

Lippelt U. W., *Feng Shui Demystified I.-II.*, Author House, Bloomington IN, USA 2004.

Lo R., *Feng Shui and Destiny*, Tynron Press, UK, 2001.

Pressing L. ford., *Ji King*, Orient Press, Budapest, 1992.

Sang L., *The Principles of Feng Shui*, American Feng Shui Institute, Los Angeles, USA, 2002.

Skinner S., *Feng Shui; The Living Earth Manual*, Tuttle Publishing, Singapore, 2006

Skinner S., *Guide to the Feng Shui Compass; A Compendium of Classical Feng Shui*, Golden Hoard Press, Singapore, 2008.

Skinner S., *Flying Star Feng Shui*, Tuttle Publishing, Boston, USA, 2003.

Sun Tzu, *Umeće ratovanja*, Global book, Novi Sad, Srbija 1995.

Zhu Zhongbao – Huang Yuezhong – Jinwen Li Zhaoguo ford., *Basic Theory of Traditional Chinese Medicine*, Publishing House of Shanghai University of Traditional Chinese Medicine, Shanghai, PRC, 2002.

Walters D., *The Complete Guide to Chinese Astrology*, Watkins Publishing, London, UK, 2002.

Wong, Eva. *Feng shui. The Ancient Wisdom of Harmonious Living for Modern Times*. Shambhalla, Boston, USA, 1996.

Walters D., *The Feng Shui Handbook; A Practical Guide to Chinese Geomancy*, The Aquarian Press, London, UK, 1991.

- Walters D., *Chinese Geomancy*, Element Books, Longmead, UK, 1989.
- Wong E., *Harmonizing Yin and Yang; The Dragon-Tiger Classic*, Shambhala, Boston, USA, 1997.
- Xing Z. Y. ford., *Earth Study Discern Truth vol.1; A Translation of the Feng Shui Classic Di Li Bian Zheng*, JY Books, Kuala Lumpur, 2006.
- Cikkék:**
- Anders G., *Fengshui criteria for planning and design projects*, Proceedings of the 4th international conference on scientific FS and built environment, oldalszám nélkül, Hong Kong, 2009.
- Bourassa S. C., Peng V. S., *Hedonic Prices and House Numbers: The Influence of Feng Shui*, International Real Estate Review, Vol. 2 No 1: pp. 79 – 93, USA, 1999.
- Choy H., *Towards an inter-cultural approach to modern architecture and planning*, in: Proceedings of the 2nd International Conference on Scientific Feng Shui and Built Environment, oldalszám nélkül, Hong Kong, 2006.
- Chen B. X., Nakama Y., *A summary of research history on Chinese Feng-Shui and application of Feng-Shui principles to environmental issues*, Kyushu Journal for Research, No 57., 3, pp 297-301, Japan, 2004.
- Han K.-T., *Feng Shui and Harmony*, Proceedings of the 4th international conference on scientific FS and built environment, oldalszám nélkül, Hong Kong, 2009.
- Han K.-T., *Traditional Chinese Site Selection-Feng Shui: An Evolutionary/Ecological Perspective* Journal of Cultural Geography, Vol. 19, Issue 1 September 2001 , pp 75 – 96, USA, 2001.
- Mak M. Y., Ng S. T., *Applying knowledge-based expert systems approach for Feng Shui design evaluation*, Joint International Conference on Computing and Decision Making in Civil and Building Engineering, Montréal, Canada, 2006.
- Hong S.-K., Song I.-J., Wu J., *Fengshui theory in urban landscape planning* Urban Ecosystems 10:221–237, USA, 2007.
- Kenworthy Teather E., Chow C. S., *The Geographer and the Fengshui Practitioner: so close and yet so far apart?*, Australian Geographer, Vol. 31, Issue 3, pp 309 – 332, Australia, 2000.
- Maka M. Y., Ng S. T., *The art and science of Feng Shui—a study on architects' perception*, Building and Environment, Vol. 40, Issue 3, , pp 427-434, USA, 2005.
- Markovic A., *Feng Shui as a Tool for Spatial and Social development Planning*, in: Proceedings of the 2nd International Conference on Scientific Feng Shui and Built Environment, oldalszám nélkül, Hong Kong, 2006.
- Paton M., *Fengshui and the Energy of the Land*, Proceedings of the 1st International Conference on Scientific Feng Shui and Built Environment, oldalszám nélkül, Hong Kong, 2006.
- Wong, W. S., *The nature, characteristics and function of space-time feng-shui: an introduction to the book of blue bag*, in: Proceedings of the 2nd International Conference on Scientific Feng Shui and Built Environment, oldalszám nélkül, Hong Kong, 2006.

Zude Y., Yolles M., *From Knowledge Cybernetics to Feng Shui*, Proceedings of the 50th Annual Meeting of the International Society for the Systems Sciences, (<http://journals.isss.org/index.php/proceedings50th>), oldalszám nélkül, USA, 2006.

HELYTÖRTÉNETI IRODALOM, ADAT- ÉS TÉRKÉPFORRÁSOK

Doroslovački P. szerk., *Prvih 40 godina, 120 godina snabdevanja vodom Subotice – Az első 40 év, a szabadkai vízszolgáltatás 120 éve – 1962-2002*, monográfia, JKP Vodovod i kanalizacija Subotica, Szabadka, 2002. Györe K., *Szabadka településképe*, Életjel, Szabadka, 1976.

Hovány L., *A Palicsi-tó és környéke*, CNESA, Kanizsa, 1997.

Hovány L., *A Palicsi fürdő és a Böge-csatorna*, Grafoprodukt, Szabadka, 1998.

Iványi I., *Szabadka szabad királyi város története*, Bittermann József könyvnyomdájából, Szabadka, 1892

Krstić B., *Gradska kuća subotičko čudo – A Városháza a szabadkai csoda – Town Hall the miracle of Subotica*, magánkiadás, 2003.

Magyar L. szerk., *Koreni – Gyökerek*, Történelmi levéltár, Szabadka, 1991.

M. Plesztovits A. – Markovity P., *Pruge i bicikli za održivi saobraćaj u Subotici - Vasút és kerékpár: fenntartható közlekedés Szabadkán*, CEKOR, Szabadka, 2010.

Molnár I. – Mirnics Zs. szerk., *Oktatási oknyomozó*, MTT könyvtár, Szabadka, 2006.

Popović M. – Dinić J., *Urbano-geografska proučavanja naselja Jugoslavije, Primer velikog panonskog naselja Subotice*, Privredni Pregled, Beograd, 1978.

Szabó Zs., *Stepski grad*, Kentaur, Szabadka, 2002.

Seleši Đ., *Voda Paličkog jezera od 1781. do 1999. godine*, Palić-Ludoš, Palić, 2000.

Tervdokumentumok, céltanulmányok, statisztikai adatok

Investment monitoring in partner cities and municipalities in Serbia, USAID – Urban Institute – MEGA (Municipal Economic Growth) Programme, 2009

Könyves Tóth M., *Előterjesztés Szabadka sz. kir. város tekintetes tanácsához Szabadka szabad királyi város háromszögös felvétele, lejtmerése, utca-szabályozása és csatorna tervezése ügyében*, Szabadka, 1885.

LEAP - Lokalni Ekološki Akcioni Plan, Opština Subotica, Szabadka, 2003.

Opštine u Republici Srbiji 1997., *Statistički podaci*, PDF, Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd, 1997.

Opštine u Republici Srbiji 2008., PDF, Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd, 2008.

Projekat unapređenja saobraćaja u Subotici, Saobraćajni fakultet Beograd, Beograd, 2008.

Szabadka község generális urbanisztikai terve 1964., atelje Generalni Plan, Beograd

Szabadka község generális urbanisztikai terve 1983–2000., Szabadkai Városrendezési és Geodéziai Intézet, Szabadka

Szabadka község generális urbanisztikai terve 2005–2020., Szabadkai Városrendezési és Geodéziai Intézet, Szabadka

Szabadka község gazdaságfejlesztési stratégiája 2007–2011.

Szabadka község területrendezési terve 2008-2020.

<http://www.subotica.rs>

<http://www.suboticka-biskupija.info>

<http://www.urbansu.rs>

<http://www.sudirekcija.rs>

<http://www.supijace.co.rs>

<http://www.sutrans.co.rs>

ÖSSZEFOGLALÁS

Az emberi társadalom eredendő szükséglete, hogy önmaga működését megismerhetőnek és ezáltal irányíthatónak tudja. A térben létező, saját térszervező aktivitása által közösséggé szerveződő társadalom létkerete és egyik meghatározó szervezőelve a tér, illetve a tér formáiban és viszonyaiban foglalt geometriai mintázatok. Ezek a mintázatok a helyre jellemző tényezők, együttthadások és egymásrahatások sokaságát és egyben a hely karakterét, a *genius loci*-t határozzák meg, amely alapján felmérhetők az adott helyen lehetséges cselekvések, előre jelezhetők a globális és nagyregionális társadalmi mozgásokra adott helyi válaszok. A társadalom működésének megismerésében és a stratégiai döntések meghozatalában elengedhetetlen a tér társadalmi hatásainak és a társadalom térbeli kifejezéseinek vizsgálata, az együttthadások és egymásrahatások összetett hálózatának megismerése, vagyis a hely karakterének számbavétele. Christopher Alexander szerint a hely karakterét meghatározó geometriai mintázatok az egymást követő események láncolatából bontható ki, és minden esetben a hely bennfoglalt térbeli geometriai mintázataihoz kötődnek.

A mintázatok megismerésének szüksége az anyagi és nem anyagi tényezők összefüggéseit leíró adatok nagy tömegének feldolgozásán, elemzésén, viszonyításán és értékelésén felül felveti egy olyan holisztikus szemléletmód, viszonyítási keret igényét is, amely képes integrálisan, egy időben szemlélni a kvantitatív adatok nagy tömegeit és a tartalmi és folyamati összefüggéseket, integrálni és viszonyítani képes különböző mérettartományokat, szinteket, tartalmakat, mennyiségeket, jelenségeket és formákat. A hagyományos kínai térrendezés-tudomány, a Feng Shui ilyen, tér–idő–társadalomra alkalmazott filozófiai rendszer, amely térben és időben, állapotukban és változásukban látja és elemzi a jelenségeket egy fejlett szimbólumrendszeren keresztül. A szimbólumok a formák, jelenségek és folyamatok bennfoglalt mozgásminőségeinek kifejezői, miáltal lehetővé teszik a különböző szintek, mérettartományok, és dimenziók formáinak, jelenségeinek és folyamatainak összehasonlítását, lényegazonosságuk és időbeni önazonosságuk felmérését. Ezáltal lehetővé teszik a tér geometriai mintáinak, valamint az adott helyen létrejövő eseményláncolatok mintázatainak és ezek egymásrahatásának feltárását és értékelését.

A Feng Shui szemszögéből a középületek az eszmei síkon létező emberi közösség (város, ország, nemzet...) anyagi manifesztációiként jelennek meg, történelmi, kulturális, értékrendi, világszemléleti, társadalomszervezési jellegzetességeket, a területi *differentia specifica*-t anyagi formákba foglalva. A középületek ilyen szemlélete megfelel az ökológiai tájtervezés "architóp" fogalmának, amely alatt a hely releváns kulturális, társadalmi és történelmi jelentéstartalmakat hordozó legkisebb építészeti egységek értendők (PUNGETTI G., 1996). Ezek az architópok a társadalom- és térszerveződés szempontjából releváns építészeti egységek, amennyiben az általuk

közvetített értékek és jellegzetességek figyelmen kívül hagyása csökkenti a döntések megvalósíthatóságát, táj- és társadalomromboló hatása lehet. Szabadka esetében ilyen, a tér geometriai mintázatait és ezek információtartalmát materializáló architóp a Városháza, melynek Feng Shui szempontok szerinti elemzése tételesen kimutatja alacsonyabb dimenziótartományban mindazokat a mintázatokat, amelyeket a város terének és társadalmának magasabb dimenziótartományban lefolytatott komplex elemzése is megállapított.

A város természeti-fizikai terének meghatározó vonásaiként a városformáló folyamatok elemzése alapján a következők jelölhetők meg:

- a területi energiák vízfolyások irányában és uralkodó szélirányban megnyilvánuló északnyugat-délkelet iránya,
- a különböző felszínenergiákat hordozó homok- és a löszterületek a város területén az északnyugat-délkelet irányú áramlásra merőlegesen öbölformában kanyarodó, találkozási vonalának akkumulációs kapacitása,
- a városformálódás iniciális pontját jelentő, legnagyobb akkumulációs kapacitású, negatív felszínformáktól körülvett „várdomb”,
- a város területének északnyugat-délkelet irányú megosztottsága a Nagyrét-Mlaka völgyrendszer által, és északkelet-délnyugat irányú megosztottsága a Gáti vízfolyás, vizes laposok és „barák” által

A városfejlődést beindító, a tér akkumulációs kapacitását és mintáit aktivizáló időbeli-társadalmi és szimbolikus impulzusokként a városfejlődés történetéből a következők emelhetők ki:

- A társadalmi áramlásirányok összerendeződése a területi energiák vízfolyások irányában és uralkodó szélirányban megnyilvánuló északnyugat-délkelet irányával (törökellenes felszabadító háborúk).
- A Tisza-Maros határőrvidék létrehozása, amely mint katonai, vagyis tekintélyelvű (fém) szerveződés az itt akkumulálható területi és társadalmi áramlásiránnyal (északnyugat) azonos változásminőséget hordoz. A közvetlen császári fennhatóság, amely szintén északnyugatról érkező, tekintélyelvű hatás, tovább erősíti az áramlás intenzitását.
- A másodlagos akkumulációs pont, az északnyugat felé forduló arculatú, a területi és társadalmi-időbeli energiák akkumulációját lehetővé tevő polgári hatalmat képviselő városháza létrehozása, ami lehetővé tette az akkumuláció – az épületek mennyiségének és a

lakosság számának – növekedését. Az elsődleges koncentráció a Városházától áramlásiránnyal szemben, az északnyugati térszegmentumban jelentkezett.

- A másodlagos akkumulációs központ „szakítása” az elsődleges központtal. A „várdomb” térbeli izolációja irányába fejlődő térstruktúra a polgári (anyagi) hatalom önlegitimációs törekvéseit és az egyházi (szellemi) hatalom vagy legitimáció háttérbe szorításának tendenciáját jelzi.

Ezek alapján a város terét és társadalmát a Feng Shui szempontjából meghatározó alapjellemzők:

- A homok-lössz találkozási vonalának város területén leírt formája a begyűjtő-anyagiasító kapacitást, vagyis a föld minőséget jelenti, míg az iniciális akkumulációs pont, a várdomb fortifikációs–kizáró jellege a fém minőséghez köthető.

- A városfejlődést lehetővé tevő, északnyugati irányból érkező tér-, társadalom- és időenergia áramlás a yang fém változásminőség értékeit hordozza. A fémmel asszociálható fogalmak a tekintélyelvűség, az apa, a patriarchális rend, a jog, a saját központ felé való, besűrűsödő mozgás, az elhatárolás, a kizárás

- Az energiaakkumuláció illetve az anyag felhalmozása a föld változásminőség értékeit hordozza. A földdel asszociálható fogalmak a termőföld, táplálkozás, az ülepedő-felhalmozódó mozgás, a mezőgazdaság, anyag, falak, ingatlan. A föld minőség erősödése a fém minőséget is erősíti, mivel az ülepedés és felgyülemelés következtében nyomás – besűrítő mozgás – jön létre.

- A másodlagos akkumulációs pont, a polgári hatalmat képviselő városháza létrehozása ezt a föld-fém jellegű akkumulációs kapacitást aktivizálta, minek eredményeként intenzív felhalmozási, illetve településformálódási folyamatok indultak be.

- A másodlagos akkumulációs központ „szakítása” az elsődleges központtal, illetve az anyagi és a szellemi aspektusok markáns térbeli különválasztása és a szellemi központ térbeli izolációjának növelése a statika-dinamika egyensúlyt tartósan a statikus formák irányába tolta el, minek következtében a szellemi dimenzió kapcsolható fogalmai – mozgás, áramlás, változás – kiszorulnak a fizikai és a mentális térből. Ennek következtében a jelenlevő településformáló változásminőségek (föld és fém) felhalmozódása, mennyiségi növekedése nem vezet további transzformációhoz, minőségi változáshoz. A település alpjellegét ezért tartósan a föld és a fém változásminőségek és a statikus, anyagközpontú, konzervatív társadalom körvonalazzák.

Az így megállapított alapkarakter számos megjelenési formája mutatható ki az épített tér és a társadalom struktúrájában és folyamataiban. **Az anyag szellem fölé helyezésének mintázata** a város térstruktúra-formálódási folyamataiban elsősorban a polgári vagy anyagi hatalmi központ egyre nagyobb épületek általi erősítésében, a szellemi hatalmi központ térbeli izolációjában és megosztásában, majd a szellemi legitimációt jelképező épületek (templomok, gimnázium, stb.) a Városházához mérten nehezen hozzáférhető térbelileg izolált helyzetbe hozása. A társadalom szintjén ezek a mintázatok alapvetően abban jelennek meg, hogy az egyéni integritás egyetlen elfogadható legitimációs alapja a konkrét föld- és háztulajdon, amely a Feng Shui értelmezésében az anyag (nem-mozgás, ingatlan, stb.) előnyben részesítését jelenti a mozgással (szellem, áramlás, kommunikáció, tőke, stb.) szemben. Ugyanez tükröződik a társadalom időben ismétlődő formát mutató prioritásválasztásaiban is. A kialakult anyagi formák megőrzésének igénye minden esetben felülírja a modernizációs (áramláserősítési) törekvéseket, ezen kívül pedig a mennyiségi mutatók abszolút előnyében a minőségekkel szemben a társadalom önértékelésében. **Az anyagközpontúság mintázata** jelenik meg a városháza központi helyének térrendezés és épülettömeg-növelés általi folyamatos erősítésében. Ugyanez ismétlődik a város azonos területen való, besűrűsödés általi fejlődésében, melynek során a XVIII. században kirajzolódott vonalak mentén alakult ki a máig változatlan struktúrájú utcahálózat, miközben a városterület lakosságának és a házak számának kezdeti gyors növekedése után a házak száma a város történelmi területén folyamatosan növekedett, míg a belterületi lakosok száma az összlakosság növekedésétől függetlenül stagnált. A folyamat a XX. században azonos formában ismétlődik, a város terjedése ismét a teljes kibővített terület ritkás megülése és fokozatos besűrűsödése által történik. Korunk társadalmában ez az anyagelvűség az ingatlanpiac foglalkoztatási struktúrában való aránytalanul magas részvételét, az önkormányzat befektetési politikájának ingatlanköz-pontúságát, az infrastrukturális fejlesztések ingatlanbefektetésekkel szembeni háttérbe szorítását eredményezi.

Az anyag (nem mozgás) dominanciája és a szellem (mozgás, áramlás) háttérbe szorítása révén a stabilitás, **a megőrzés és a változások kizárása, más néven a konzervativizmus** kerül a társadalom fókuszába. A térformák változási lehetőségeit behatároló társadalmi térpercepció időfolytonos, átöröklődő, az újonnan érkezett lakosság is könnyen átveszi ezt a percepciót. Ennek következményeként a XVIII. században meghatározott városterület érvényes ma is teljes értékű városként, amelyet a város külső területétől a városfalak és városkapuk szerepét betöltő vasutak elhelyezése és közutakkal való kereszteződése választanak el. A térstruktúra szintjén a városodást beindító másodlagos akkumulációs központ az épített környezetben újratermelte, vagyis átmentette és megőrizte az eredeti akkumulációs központot – a várdombot – körülvé, föld

változásminőséggel jellemezhető fortifikációs karakterű térformákat. Ugyanúgy a térbeli és társadalomszerveződési minták külső megjelenési formáik különbözősége ellenére érvényes lényegazonossága fedezhető fel a város külső területének északi-északnyugati térszegmentumába koncentrálódó „ranch”-ok rendszerében, amely, bár névleg hétvégi házak, gyakorlatilag a mezővárosi polgárok kétfeltes gazdaságának modern kori megjelenési formája.

A föld változásminőség erősödése a Feng Shui értelmében a fém változásminőséggel is jellemezhető **fortifikációs–elzárkózó és begyűjtő helyjelleg befelé, önmaga központja felé való orientációját** is erősítette. Ennek az orientációnak a legkarakteresebb térbeli megjelenési formája a hangsúlyosan monocentrikus–radiális közlekedési struktúra, amely az átjárható transzverzális irányok teljes hiányában minden mozgást a központba sűrít, a sűrítés által lassítva és akadályozva a helyi értékrend stabilitás-alapjára veszélyt jelentő áramlásjellegű jelenségeket. Ugyanez ismerhető fel abban a jelenségben is, hogy a külső társadalmi mozgások és átrendeződések – Szabadságharc, diktatúra, világháborúk –a város belső életére nem, vagy csak nagy késéssel hatnak ki. A foglalkoztatási struktúrában ez a befelé fordulás a kis hatósugarú családi kisvállalkozások dominanciájában jelenik meg, míg a társadalmi mozgások szintjén a helyi lakosság alacsony térbeli és szociális mobilitását eredményezi. A külvilágot kizáró, összehasonlításokat mellőző helyi tér- és társadalmelemzések alapján a társadalom önértékelése is eredendően befelé fordulónak tekinthető.

A város létrejöttét lehetővé tevő, a tekintély irányából érkező északnyugat-délkelet áramlás és a határörvidék tekintélyelvű szerveződési formája egyaránt a **tekintélyelvű társadalomszervezésre** predesztinálják a város társadalmát, amely a monocentrikus társadalmi térpercepcióban és az ezt támogató térstruktúrában nyilvánul meg, amelyben minden mozgáspálya a „központig” és a „központtól” vezet, ahol központ alatt a Városháza épülete és szűk környezete értendő. A periférikus egységek érintkezése kizárólag ezen a központon keresztül lehetséges. A társadalomszerveződésben ez az egycsúcsú hierarchikus formák kialakulását eredményezi a közéletben, gazdaságban és politikában, az erős csúcsfős patriarchális nagycsalád mintájára. A hálózatos, egyenrangúságon alapuló együttműködési formák, amennyiben egyáltalán létrejönnek, gyorsan felbomlanak.

A terület természeti formák – vízfolyások és vízenyős, nehezen járható területek – általi megosztottsága az etnikai és felekezeti megosztottság alapmintáját rajzolták meg, amely megosztottság folyamatosan jelen van a város társadalmában. Bár a város területén nemzetiségi alapú térbeli szegregációról nem beszélhetünk, megállapítható, hogy minden etnikai csoport a XVIII. századi térosztáskor elfoglalt térszegmentumának megfelelő helyen mutat időfolytonos koncentrációs hajlamot. Az etnikai megosztottság a város kulturális színterén is megnyilvánul.

A tér-társadalom szegmentum jellemzőit a Városháza szublimálja, amely Szabadka esetében a város kialakulásához és fejlődéséhez a legszorosabban kötődő architóp és ebből kifolyólag a teret és társadalmat meghatározó minták teljességének hordozója, amely többszörösen is kötődik a térben kódolt ősminták újratermeléséhez, úgy is mint a társadalmi jellemzők és értékek térbeli-anyagi kifejeződése, és úgy is, mint a döntéshozás és a helyi társadalom identifikációjának központi helye.

A háromszor ugyanazon a helyen, azonos orientációval, mindig nagyobb és nagyobb méreteken újjáépült Városháza jelenlegi épülete a lokális társadalom központi identifikációs pontja. Jelentőségére az is rámutat, hogy az épített tér struktúrájának "beérés" utáni változásai, akárcsak a társadalmi struktúra változásai időben a központi-döntéshozatali funkció Városházából való kihelyezésével, míg a funkció visszaköltözése a térbeli és társadalmi struktúrák visszarendeződésével esik egybe. Az anyagi dimenzió előtérbe helyezése a szellemivel szemben elsősorban a terek rendszere által körülvett szoliter, nagy tömegű épület központi helyzetében nyilvánul meg „várdomb”-hoz viszonyítva, amely forgalmi izolációban és alacsony mozgásimpulzusú területen van. A két központ között a kommunikáció körülményes. Az épület tömegviszonyaiban ez jellemvonás az univerzális „égi” legitimáció jelvénye, a torony periférikus elhelyezésében jelenik meg. Az anyagelvűség mintázata az épület nagy, szélesen elterülő tömegében a legszembetűnőbb, de felismerhető a földszintet elfoglaló üzlethelyiségekben is, amelyek önkormányzati keze-lésben vannak, a helyi társadalom ingatlan-alapú értékrendjét megjelenítve.

Az épület formája, arányai és az utcai frontok felé „besűrűsödő” belső struktúrája, valamint a főbejárat nehéz megközelíthetősége és átjárhatósága és a külső-belső kommunikáció nehezítése egyaránt az iniciális akkumulációs pont erődszerű, begyűjtő–kizáró–védelmi mintázatát ismétlik.

Az anyagelvűség és a mozgás-változás kizárásának következményeként jelentkező konzervativizmus a Városháza formáiban a tekintélyelvűség kifejezéseivel összefonódva jelenik meg, mintegy a társadalom alapvetően a premodern nagycsaládos patriarchális családdalmodellre alapozó szerveződés-mintáinak megerősítéseként. Ennek legszembetűnőbb formája a főbejárat körüli arculatkialakítás, melynek aszimmetrikus tornyai és az anyagi alapot nélkülöző díszterem a mindent uraló családfőt, a függő viszonyban levő feleséget és az önállóságot nélkülöző gyermekeket szimbolizálja. A tekintélyelvűséget fejezik ki az épület keresztmetszeti arányai is, az arculati rész nagyobb légterű helyiségeivel a hátsó rész félemelet közbeiktatásával csökkentett belmagaságaival szemben. A város területének eredeti, negatív felszínformák általi tagoltsága amely a társadalom etnikai és vallási megosztottságában jelenik meg, a Városháza épületére a középtengelyek menti átjárhatatlanságban képeződik le. Így az épület, alaprajzát nézve a két egymásra merőleges,

átjárhatatlan tengely által négy részre oszlik, a város területén eredetileg jelen levő négy lakható térszínnel, a háttal összhangban.

A szabadkai Városháza tehát helyzetében, formájában, tömegviszonyaiban, struktúrájában és szimbolikus értékeiben teljes mértékben tükrözi a hely meghatározó tér-társadalom mintázatait, illetve az épület elemzése által megállapított mintázatok tér- és társadalomszervező jellege a magasabb dimenziótartományban, város szintjén is meghatározó. A hely karaktere így az architóp térvizsgálata alapján megismerhető, a külső térben modellezhető, a társadalmi döntések és akciók hatása és visszahatása előrejelezhető, ami megkönnyítheti a megvalósítható stratégiai döntések meghozatalát.

SUMMARY

An innate human need is to comprehend and thus to predict and control the processes in the environment and within the society itself. The people perceive their organizations into local societies through their existence in space and spatial organization. Space being the frame and basis of human existence, the geometrical organizational patterns of spatial forms and relations largely defines the social organizational patterns. The patterns inherent to a space-society segment include and connect a multitude of interrelated factors and conditions, and define the character of space, traditionally and poetically referred to as *genius loci*, the full grasp of which leads to comprehension of the locus-specific possibilities for action and a plausibly accurate projection of the local responses to global and macro regional social currents. Therefore in order to comprehend the mechanisms of society as well as in informed strategic decision-making, taking into account the social consequences of spatial relations and the spatial manifestations of society – the character of space – becomes inevitable. This complex network of factors and interrelations according to Christopher Alexander can be assessed through the patterns traceable from successive events that take place in the area, and are always interrelated with geometric patterns inherent to the space.

The broad spectrum of disciplines and abundance of qualitative and quantitative data needed to be encircled in determining the character of space calls for a wide perspective of understanding and a highly developed ability for synthetic abstraction encircled in a holistic, integral point of view, from which large amount of data and different processes of different fields, dimensions and levels can be assessed simultaneously with their interactions and interrelations.

The traditional Chinese science of space, the Feng Shui is such a system of applied philosophy, operating in the space-time-society framework. Trough it's highly differentiated symbolic tools it can observe and evaluate phenomena of all three levels in their state and process of change simultaneously. These symbols express the qualities of innate dynamic momentum or the quality of information contained in all things existent, and through this classification based on comparisons of substantial qualities make the comparison among different dimensions, fields, levels and time-spans possible. Occurrences distant in time or different in appearance can thus be interrelated, compared, and the geometric patterns of space and more or less subsequent events – and through those the character of the place – can be drawn.

The public buildings from Feng Shui angle can be observed as the material expressions of communities (that are non-material forms), materializing historical, cultural, organizational, moral and ethical systems of values, and the *differentia specifica* of the space-society segment in material

forms. This conceptual value of public buildings is also contained in the term „architope“ used in ecological landscape planning, meaning the smallest architectural unit carrying the cultural, social and historic values relevant to the place (Pungetti G., 1996). The important aspect of architopes is that ignoring the values and specific characteristics conveyed by them reduces the chances of plans and decisions for realization, and can have deteriorating effect to landscape and society. In case of Szabadka the architope that materializes the geometric patterns of space and the informational quality of these patterns is the City Hall, in which building every pattern established through the complex analysis of space and society of the city in a broader spatial and social dimension can be traced in the narrower architectural dimension by the methods of Feng Shui.

Based on the analysis of formative processes of the city, as the most characteristic features of the natural space could be considered:

- The northwest-southeast flow direction of energy as shown in general watercourses and dominant direction of wind,
- the line where the different relief-energies of sand and chernozem meet, curve in a bay-like accumulation form in an orthogonal direction to the northwest-southeast energy flow,
- The initial forming point of the city is the highest point in the accumulative area formed by the collision line of relief-energies. This „castle-mound” is surrounded by negative surface forms enhancing the capacity of the initial point,
- The division of the space of the city on the northwest-southeast axis by the Nagyrét-Mlaka valley-system and orthogonal division by the Gat creek and a system of swamps extending on a northeast-southwest axis.

As the temporal-social and symbolic initial impulses that activated the accumulative capacity of the place and triggered the formative processes of the city the following historic events can be emphasized:

- the direction of the social movements coincided with the northwest-southeast spatial energy flow direction during the 18th century liberation wars against the Ottoman empire.
- the Tisza-Maros military frontier-territory was established as the result of these wars, the essential information quality of this military territorial organization – authoritarian organization (metal) – carries the same value as the northwestern direction from which the energy comes, and thus the territorial unit made the energy accumulation possible. The direct governance of the territory by the Emperor (highest authority) in Vienna (northwest) represents the activation of the accumulation capacity at the symbolic level.

- The secondary accumulation point was conceived within the accumulation territory. The first City Hall was built outside the primary center, the „castle mound”, separating the material and spiritual centers. The material one – the City Hall, representing the point of secular power – was built facing northwest, constituting a stopping point for energy flow, which made the concentration of matter – houses and inhabitants – possible. The primary concentration area is in the northwest segment of the city, showing the City Hall as an energy dam, precipitating matter upstream.
- The secondary concentration point broke the spatial bonds with the primary concentration point, pushing the „castle mound” in spatial isolation. The spatial structure isolating the mound that remained the spiritual center (temple and monastery) denotes the aspiration of material-mundane power for self-legitimation.

Based on the circumstances, initial momentum and the processes from which the development of the city originated, the basic characteristics of the place according to the Feng Shui are:

- The shape of the sand-chernozem collision line at the territory of the city can be considered as a matter-accumulating feature, consequently related to the qualities of earth, while formation of the primary accumulation point depicts a fortification, the essence of which is exclusion which is correspondent to the qualities of metal.
- The spatial and social currents enabling the formation of the city are coming from northwest, thus carrying the quality and values of metal. The correspondent notions of metal are the father, the patriarchal order, the authority, the law, the concentrating, inward-turning movement, the borders, exclusion.
- The accumulation of energy results in accumulation of matter therefore can be related to the qualities of earth. Other things corresponding to this concept include land, fertile soil, nourishment, the precipitation-type downward movement, the agriculture, matter, walls, real estate. The precipitation gradually builds pressure, which is an inward-movement, increasing density, which can be related to metal
- The secondary concentration point – the City Hall – activated this accumulation capacity described by earth and metal qualities, resulting in intensive accumulation and the forming of the city.
- The isolation and decreased accessibility of the primary concentration point depicts the strict division between the material and spiritual, earthly and heavenly aspects of existence, which favors the material aspect, pushing the spiritual aspect and movement like its inherent

quality to background. The static-dynamic balance is thereby permanently shifted towards the static forms, which excludes the dynamic aspects – change, movement, flow, transformation – from the physical and mental space. Therefore the commasation of the space-society segment defining qualities (earth and metal) can not lead to the transformation, change of quality. The basic patterns describing the character of place and society are permanently governed by these two qualities, outlining static, materialistic and conservative local social organization schemata.

The character of place defined by earth and metal manifests in many forms and structures of society and built environment. The pattern of **favouritizing matter over spirit** manifests in the spatial formative processes through growing gabarites of subsequent City Hall buildings, strengthening the point of material-secular power, while the accumulation of matter was used to create a spatial structure isolating the center of spiritual power. The spiritual center was further weakened by contra posting the first church by other equally distantiated and spatially secluded churches, and later the other institutions linked to the mental-spiritual plane of existence were positioned in equally distant and less easily accessible places compared to the City Hall. At the level of society this pattern manifests in the personal and social legitimation based solely on the ownership of arable land and real estate, which according to Feng Shui are expressions of non-movement. The society thus prioritizes non-movement over movement (flow, communication, capital, knowledge, etc.). The same pattern characterizes the priorities influencing the social decisions over time. The need for preservation of existing forms always overrides the needs of modernization (increasing movement) during the whole history of the city. The local society's self-image is taking into account only the indicators of quantity and neglects any inquiry into quality matters. The pattern of materialism can be detected in continual accentuation of the central position of the City Hall by expanding its dimensions through time. The same pattern can be traced in the processes of the development of the city, where the processes of concentration increased the population and housing density of the initially scarcely populated area which was considered the city area over some 200 years. The basic grid on this area did not change, only the number of houses was increasing continually through time within this area, while the initial fast growth of population of the city has stopped and is stagnating since the first third of the XIX. Century. In the XX. Century the process repeats itself at a larger surface. The territorial expansion of the city did claim some outer areas. The whole new territory was instantly loosely populated while the density is gradually increasing during the time. The same pattern manifests also in the overextended proportion the real

estate market holds in the employment structure or the local self-governments policies that are construction-focused and neglecting the development of infrastructure.

By the domination of material (non-movement) over the spiritual (movement, flow) aspects of existence, **the preservation, the neutralization of changes or in other word the conservatism** comes into the focus of social values. The social perception of space is a factor restricting the possibilities of changes in spatial forms. In Subotica this perception is temporally continuous, hereditary, the new-arriving population easily adopts this perception, resulting in the preservation of higher social standing of the XVIII century city area, recognized as „the real city”, separated from the larger, recently populated areas by the railway network which acts as city wall, the road passes across the railway bearing the role of city gates. Thus the secondary accumulation center that triggered the formation of the city reproduced the spatial formation surrounding the primary accumulation center, with its fortification-like quality. The preservation of social organizational forms can be recognized in the system of weekend-houses concentrated in the northern and northwestern segment of space. Namely serving the purpose of leisure, in fact those are the modern forms of the traditional two-hearth organization of the basically agricultural society, where the small-scale agricultural production and large parts of life take place at these outer premises, while the family has a house in the city, proving their status.

The strengthening of earth quality according to the rules of Feng Shui leads to the strengthening of metal, which did lead to the **strengthening of inward-orientation of the space-society segment, along with the exclusion of external movement** typical for fortification-like basic formation. The most characteristic spatial form of appearance of this feature is the monocentric-radial transportation structure, that unable the movement posing danger to the stability-based local identification through condensing and slowing down the traffic in the city center by the lack of transversal traffic routes. The same pattern is shown in the fact that large-scale social upheavals like revolutions or world wars usually have minimal and delayed effect on local society in Szabadka. In the employment structure this pattern results in the large number of low-radius small family businesses, which goes with low social and spatial mobility. The self-image of the society avoids comparison, in evaluation of progress and change refers only to internal data, therefore it can be considered inward-focused.

The flow of energies that made the formation of the city possible and the authoritarian organizational model of the military frontier-territory both predestine the local society for authoritarian organization, which value is also contained in the monocentric-radial spatial structure and the structures supporting such spatial organization, every path leading „to” and „from” the city

center, or to be precise to and from the City Hall. Even the neighboring peripheral units can communicate with each other only through the center. In the social organization this produces pyramidal hierarchic forms repeating the model of the classical patriarchal family with the undisputed pater familias at the top. These informal organizational forms are present in the politics, economy, public life and culture. The network-like organizational forms based on equal standing and communication rarely does appear, and if so, quickly disappear.

The division of the space of the city to four parts by the negative forms of the natural space was the basis for the ethnic and religious division line drawn in XVIII century. This division line is present in the local society up to this day. Even if a spatial segregation on ethnic and religious basis can not be attributed to the city, still a relatively strong tendency to concentrate in the historically defined ethnic-religious territory originating in the XVIII century is present with all three ethnic groups of local population. The ethnic coloration and division lines characterize the cultural life in the city.

The characteristics of the space-society segment are present in a sublimated form in the City Hall, the architope that is most tightly linked to the formation and development of the city, and therefore the carrier of totality of space- and society-defining patterns. The building is twofold linked to the reproduction of these patterns in the built environment and in society. Firstly, it expresses the social characteristics and values in material form, and secondly it is the central point of social identification and the central decision-making spot.

The building was built at the same place three times in ever expanding dimensions. The contemporary building is a very important identification point for the city, the importance of which is emphasized by the fact that the changes in the spatial or social structure of the city after the completion of formative period occurred while the central decision-making function was dislodged from the building, while the reconstitution of hereditary forms coincides with the return of the central decision-making function to the City Hall. The solitaire placement of the large building separated from its environment by a system of squares that isolates the „castle mound” which is weakened by low traffic-accessibility too, shows the pattern of favouritizing matter over spirit. The forms of the building demonstrate the same characteristic by eccentrically placement of the universal symbol of spiritual legitimation – the tower. The materialistic set of values are most prominently depicted by the wide square block of the building, but can be traced also in the use of space – the ground floor of the building is occupied by exclusive shopping objects that provide the material foundation for the authority of the local self-government, illustrating the real-estate based social set of values.

The shape, proportions and the internal structure „thickening” towards the street fronts of the building along with the hidden main entrance and the obstacles restricting the communication of the exterior space with the interior of the building revoke the image of a fortification that was the typical formation of the initial accumulation point.

The conservatism resulting from the materialism and the exclusion of movement appears in the shapes of the City Hall hand in hand with the expressions of authoritarian organizational forms, confirming the pre-modern basic set of social values closely intertwined with the classical patriarchal family model. The most obvious expression of this model is the part of the building surrounding the main entrance, where the asymmetrical towers stand for the parents – the high tower for the pater familias, the much lower for the dependent and obedient mother – while the Town Hall stands between them on pillars, above empty space symbolizing the children lacking the grounds to become independent. The authoritarian model can be traced at the cross-section of the building, where the rooms at the front of the building are much higher, than at the rear, accentuating the social standing and importance of the people occupying each part. The original division of the physical space of the city by negative forms that is the basic pattern of ethnical and religious divisions inside the society is repeated in the internal structure of the building by which is communication along the central axes of the building is made impossible, the building is divided in four quarters according to the original division of the physical space.

The City Hall of Szabadka in its position, size, shape, structure and symbolic values contains the set of basic spatial and social patterns as defined by the character of the place. Consequently, the patterns derived by the analysis of the building are the organizational patterns of the space and society of a larger scale. Thus the character of the space can be assessed through assessment of the spatial relations of the architope, which could make the effects of social actions and decisions predictable and allow the definition of strategic goals that are supported by these patterns, and therefore can be achieved.